T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

TANZİMAT'IN DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞINA GETİRDİĞİ YENİLİKLER

Yüksek Lisans Tezi

Havva Sinem UĞURLU

ANKARA- 2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

TANZİMAT'IN DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞINA GETİRDİĞİ YENİLİKLER

Yüksek Lisans Tezi

Havva Sinem UĞURLU

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Recai DOĞAN

ANKARA- 2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

TANZİMAT'IN DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞINA GETİRDİĞİ YENİLİKLER

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Recai DOĞAN

Tez Jüri Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM	.....
Yrd. Doç. Dr. Yıldız KIZILABDULLAH	

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Havva Sinem UĞURLU

ÖNSÖZ

Batı kültürünün toplumumuza girişinde en büyük rolün eğitime ait olduğu söylenebilir. Batılılaşma sürecinde eğitim, hem bu süreçten etkilenen unsur olarak hem de bu süreci etkileyen unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani toplumsal yapının hareketliliği özelliğinden dolayı, eğitim bir taraftan toplumun sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yapısındaki değişmelerin lokomotifi olmakta, diğer taraftan da toplum yapısındaki değişmeler bizzat eğitim düşüncesini ve hareketlerini belirlemektedir.

Eğitim ile ekonomik, politik ve toplumsal sistemlerin dayandığı felsefenin aynı olması gerekir; çünkü eğitim sistemi, ekonomik politik ve toplumsal hedefleri her bireye mal etmek, toplumu ve kişiyi bu hedefleri gerçekleştirecek nitelikte yetiştirmek üzere düzenlenmiştir. Eğer eğitim sistemi, ekonomik, politik ve toplumsal hedeflerle çelişirse uzun süre varlığını koruyamaz. Birçok eğitimci yazarın düşüncesine göre, eğitimin amacı, kişiyi doğal ve sosyal çevreye uydurmak, toplumun yaşattığı kültür değerlerini insana kazandırmaktır. Bu açıdan bakıldığında eğitim, psikolojik bir olay değil sosyal bir olaydır; amacı millî kültürü aşılamaktır.

Türk eğitim tarihinde, Tanzimat Dönemi birçok ilkin görüldüğü, bu dönemden itibaren eğitim sisteminin farklı bir yöne doğru gittiği ve günümüz eğitim sisteminin temelini teşkil eden bir dönemdir. Eğitimde modernleşme kapsamında o güne değin ülkenin en önemli eğitim-öğretim kurumları olan medreseler olduğu gibi bırakılarak modern tarzda eğitim vermesi ve modernleşmeyi etkin hale getirmesi düşünülen mektepler açılmaya başlanmıştır. Bu da ilerleyen zamanlarda hem eğitim-

öğretim açısından ve hem de dünya görüşü, zihniyet yapısı açısından farklı yapıda nesillerin oluşmasını sağlamıştır.

Tanzimat dönemi ile başlayan bu farklılaşmanın en bariz göstergesi ise din eğitimi alanında olmuştur. Bu iki ayrı dünya görüşüne sahip neslin yetiştiği kurumlardaki belirgin fark din eğitimi konusunda olmuştur. Yüzyıllardır dini bir eğitim veren medreselerin alternatifi olan mekteplerde din eğitimi diğer derslerle birlikte program içerisinde haftanın belirli saatlerinde verilmeye başlanmıştır. Eğitim- öğretimin ilerleyen kademelerinde ise din dersleri tamamen gözden kaybolmuştur. Bu gelişmeler günümüz eğitim sistemi yapısına kadar uzanan etkiler meydana getirmiştir. Bu çalışmada din eğitimi anlayışında farklılaşmayı getiren süreç, bütün yönleriyle ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Tanzimat'la birlikte eğitim sistemindeki değişmelerin din eğitimi anlayışını nasıl etkilediği ve bu etkilerin günümüz din eğitimi anlayışına yansımaları ortaya koyulmak istenmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. I. bölümde Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti eğitim felsefesi genel bir bakış açısıyla ortaya koyulmuştur. II. bölümde Tanzimat'la toplumun genel yapısındaki ve genel eğitim sistemindeki değişimler ortaya koyulmuştur. III. ve son bölümde ise, Tanzimat dönemi değişimlerinin neticesinde din eğitiminin amaç, içerik, yöntem, metot, dil anlayışı değişimi ve ders programlarındaki konum farklılaşması ortaya koyulmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen ve her konuda desteğini hissettiğim danışman hocam Prof. Dr. Recai DOĞAN'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Çalışmamın her bir aşamasında gösterdikleri destek, teşvik ve sabır dolayısıyla sevgili aileme de şükranlarımı sunuyorum.

H. Sinem UĞURLU

ANKARA-2010

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **I**

İÇİNDEKİLER ..... **III**

KISALTMALAR ..... **VI**

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ 1

II. ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ 7

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ 8

IV. ARAŞTIRMANIN KAPSAM ve SINIRLILIKLARI 8

I. BÖLÜM

TANZİMAT ÖNCESİ OSMANLI EĞİTİM YAPISINA GENEL BİR BAKIŞ

I. TANZİMAT ÖNCESİ EĞİTİM KURUMLARI 9

A. Mektep 9

B. Sıbyan Mektebi 17

C. Enderun 19

II. TANZİMAT ÖNCESİ OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNİN GENEL FELSEFESİ 20

III. EĞİTİM SİSTEMİNDE GÖRÜLEN AKSAKLIKLAR VE DÜZELTME ÇABALARI 24

IV. MODERNLEŞME/BATILILAŞMA ÇERÇEVESİNDE ATILAN İLK ADIMLAR 30

II. BÖLÜM

TANZİMAT'LA GELEN DEĞİŞİM

I. TANZİMAT FERMANI VE BATILILAŞMA/MODERNLEŞME 35

II. TANZİMAT VE EĞİTİM FELSEFESİ 41

III. TANZİMAT DÖNEMİ ANAYASAL GELİŞMELERİ VE EĞİTİME YANSIMALARI 50

A. Islahat Fermanı ve Eğitim 53

B. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 56

IV. ABDÜLHAMİT DEVRİ EĞİTİM POLİTİKASI 63

III. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞINDAKİ DEĞİŞİM

I. TANZİMAT'IN DİN EĞİTİMİNE GETİRDİĞİ YENİLİKLER 69

A. Amaç ve İçerik Açısından 72

B. Ders Programlarındaki Konumu Açısından 82

C. Yöntem ve Teknik Açısından 95

D. Kullanılan Dil Açısından 103

II. TANZİMAT VE EĞİTİMDE LAİKLEŞME 106

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER..... 112

ÖZET..... 117

ABSTARCT..... 118

EKLER..... 119

Ek-I: Gülhane Hatt-ı Hümayun 119

Ek-II: Islahat Fermanı..... 123

Ek-III: 1869 Maârif-İ Umûmiye Nizamnâmesi..... 130

KAYNAKÇA 145

KISALTMALAR

A.g.e	: Adı Geçen Eser
A.g.m	: Adı Geçen Makale
AÜY	: Anadolu Üniversitesi Yayınları
AÜEBF	: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
DGDY	: Devrim Gençliği Dergisi Yayınları
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.T.C.F	: Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
EKEV	: Erzincan Kültür ve Eğitim Vakfı
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
IA	: İslam Ansiklopedisi
IRCICA	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İDB	: İstanbul Devlet Basımevi
İSAD	: İslami Araştırmalar Dergisi
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
MED	: Milli Eğitim Dergisi
MÜY	: Marmara Üniversitesi Yayınları
OTAM Dergisi	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
SBED	: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
TBA	: Türkiye Bilimler Akademisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TMTF	: Türkiye Milli Talebe Federasyonu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

I. Araştırmanın Problemi

Eğitim her dönemde toplumların en önemli problemleri arasında yer almıştır. Eğitim sisteminin en önemli görevi, çağını yakalamış ve onun ötesine yönelen insanlar yetiştirmektir. Eğitim bu yönüyle sosyal bir hizmettir.[1] Eğitim bir yandan tarihi sürecin sonucuyken diğer yandan tarihi süreci şekillendiren bir konumda bulunmaktadır. Geçmişin ve yaşanılan dönemin şartlarından birebir etkilenen eğitim, kimi zaman da bu şartların şekillenmesinde başrolü üstlenebilmektedir. Ülkemizde Tanzimat ile başlayan süreç bu durumun en önemli örneklerini göstermektedir. Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda bir dönüşüm geçirirken eğitim sistemi de onun gereklerine uygun bir dönüşüm içerisine girmiştir.

Tanzimat'a kadar Osmanlı eğitim ve öğretim müesseselerinin temelini, medreseler teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nin yükselmesinde, bir Türk İslam medeniyetinin oluşmasında hiç şüphesiz eğitim ve öğretim müesseselerinin, özellikle medreselerin büyük rolü olmuştur. Osmanlı tarihinde uzun sayılabilecek bir zaman diliminde medreseler devletin ve milletin birçok alanda ihtiyaçlarını karşılamış, yöneticiler, hekimler, uzmanlar yetiştirerek faydalı hizmetlerde bulunmuştur.

Osmanlı'da Müslüman toplumunun genel eğitimiyle uğraşan ve ilkokul seviyesinde olan müesseseler Sıbyan Mektepleri idi. Her köy ve mahallede bulunan Sıbyan mekteplerinde eğitim ve öğretimin esası dinin ve ahlâkın öğretilmesinden ibaretti. Medreseler ve Sıbyan mektepleri devletin kontrolünden ve sorumluluğundan uzak müstakil öğretim müesseseleriydiler. Hemen hemen hepsi bir vakfa bağlı kurumlardı. Devlet güçlü, toplum

[1] S. Ahmed Arvasi, *Eğitim Sosyolojisi,* Burak Yayınevi, İstanbul, Mayıs 1999, s. 23-26; H. Ziya Ülken, *Eğitim Felsefesi,* Ülken Yayınları, İstanbul, 2001, s.78-83; İsa Halis, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları,* Serhat Kitabevi, Konya, 2005, s.9.

istikrarlı ve vakıflar gerçek görevini yerine getirip sağlam kaldığı müddetçe, eğitim müesseseleri ilimle uğraşabilmîşler ve Osmanlı toplumuna hizmet verebilmişlerdir.[2] Fakat sonraları böylesine köklü bir kurum dahi bünyesindeki bozulmalara engel olamamıştır.

Medreselerin bozulması, ilk olarak bazı müderrislerin terfilerinin normal yolların dışında yapılmasıyla, Kanuni (1520-1566) zamanında başlamıştır. Daha sonraki yıllarda ise bozulma yayılarak ve çeşitlenerek büyümüştür. Bu tür bozulmalar daha sonra II. Selim (1566-1574), III. Murad (1574-1595) ve III. Mehmet (1595-1603) dönemlerinde çoğalmış, XVI. yüzyıl sonlarında ise hem medrese öğretimi hem de ilmiye sınıfı tamamen bir kargaşanın içerisine düşmüştür.[3] XV. ve XVI. yüzyıllarda Batı, bilimde yeni dallar ve yöntemlerle büyük gelişmeler gösterirken; XVII. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı'da müspet ve deneysel bilimlerin öğretim programlarından çıkarıldığı görülmektedir.[4]

Batı kültürü önce ekonomik ve siyasî alanda, sonra bütün değerler alanında dünya görüşü olacak şekilde genişlediği zaman, XVI. yüzyıldan sonra onun gelişme hızına ayak uyduramayan kültürler için tek yol olarak modernleşmek kalmaktaydı. Osmanlı-Türk modernleşmesini, bir imparatorluğun, kendi geleneklerinden kopmadan değişmeye çabalaması olarak değerlendirmek mümkündür. XVII. – XIX. yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti'nde her modernleşme/batılılaşma davranışı şiddetli bir gerileme hareketi ile karşılaşmıştır. Bütün yenileşme davranışları ordunun başarısızlığından üzüntü duyan ve yenilişin sebebini Batı'daki teknik üstünlükte gören devlet otoritesinden gelirken tepkiler ise, fanatik kesimden gelmiştir. Karşılıklı bu iki hareket III. Selim devrine kadar sürmüştür. Böylece 150 yıllık çarpışmalardan esaslı hiçbir modernleşme sonucu elde edilememiştir.[5]

---

[2] Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi,* TTK, Ankara, 1991, s.10.
[3] Mustafa Ergün, "Medrese'den Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı*, sayı: 32, s. 741.
[4] Bkz, Ergün, s.742; Hamit Er, *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim,* Rağbet, İstanbul, 1999, s.182-191.
[5] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* Ülken Yayınları, 2005, s.20.

III. Selim – II. Mahmut devrinin devlet kurumlarında ve onu tamamlamak için öğretim işinde giriştiği geniş reform hareketi, Türkiye'nin modernleşmesi tarihinde en önemli safhalardan biri olarak gösterilebilir.[6] II. Mahmut devri, eğitim alanında yeni teşebbüslerin yoğunlaştığı yılları içine almıştır. Daha 1824'te ilköğretimin yaygınlaştırılması ve mecburî hale getirilmesi amacıyla çıkarılan fermanda çocukların dinî bilgileri Sıbyan mekteplerinde öğrenmeden zanâata çırak olarak verilmemesi gerektiği belirtilmîştir. Medreselerden ayrı olarak ilk defa sivil okullar kurulmuştur. Yüksek öğretimde ise tamamen Batı tarzında okulların kurulması faaliyetlerine önem verilmiştir.[7] Böyle olmakla birlikte, devrin bu teşebbüsleri fanatizmin ve eski sosyal kurumların tepkileriyle de karşılaşmıştır.

Ülkemizde iki yüz yıldır devam eden batılılaşma/modernleşme hareketlerinin dönüm noktasını ise Tanzimat Dönemi teşkil etmektedir. Bu dönem Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılanma aşamasında, siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik ve hukukî alanda geniş çaplı ve köklü yeniliklerin yapıldığı bir dönemdir. [8] Her alanda olduğu gibi fikir, ahlâk, sanat ve edebiyatta, netice olarak hiç şüphesiz bu alanların felsefî-estetik temelini teşkil eden dinî düşünce ve yaşayışta da birtakım sarsıntı ve değişmeler olmuştur.[9]

Tanzimat, bir düzenlemeler devridir. Sosyal, siyasî, kültürel ve ekonomik alanda yapılan bütün reformların kökeninde modern bir devlet olma çabası yatmaktadır. Yapılacak bilinçli ve köklü reformların devletin iç ve dış problemlerine bir çözüm getireceği ve onu eski şanlı günlerine kavuşturacağı düşünceleri üzerine şekillenmiş bir girişimdir. Bu amaçla 3 Kasım 1839'da Tanzimat Ferman'ı yayınlanmıştır.[10] Fermanda her alanda ıslahatlar yapılması istendiği halde eğitimden hiç söz edilmemesi dikkat çekicidir. Ancak bu durum,

---

[6] III. Selim- II. Mahmut döneminin reform hareketleri konusunda daha detaylı bilgi için bkz; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye,* Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999; Ülken, s.35.
[7] Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, 1997, s.81- 83.
[8] Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat,* İstanbul, MÜY, 1991,s.4.
[9] Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, IRCICA*, İstanbul, 1998, s.195.
[10] Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Kırlangıç, Ankara, 2004, s.34; Kafadar, s.111.

Tanzimatçıların eğitimle ilgilenmedikleri şeklinde anlaşılmamalıdır. Nitekim tasarlanan yenilikleri uygulayacak elemanlara ihtiyaç oldukça, çeşitli eğitim kurumları açılmış ve bunlar gerek nitelik ve gerekse nicelik yönünden geliştirilmeye çalışılmıştır. Böylece giderek eğitim reformu, genel reformların ayrılmaz bir parçası olmuştur.[11] Tanzimat'la birlikte Osmanlı imparatorluğunun ilim ve öğretim müessesesi olan "Medrese"ler asırlardan beri devam eden durum ile olduğu gibi bırakılarak Avrupaî bir kurum niteliğinde olan "Mektep"ler kurulmuştur. Eski ile yeni, aynı devirde görünüşte hiçbir çatışmaya girmeden, karşı karşıya yer almaktadır. Yenilik teşebbüsü devletten geldiği için eski medreselerin, öğretim ve ilim kurumlarının karşısında yenilerini de yine devlet açmıştır.

Tanzimat'la birlikte oluşmaya başlayan dualist yaklaşımlar yüzünden sosyal kurumların ikiye bölündüğü ve bir taraftan dinî kurumlardan esinlenerek yapılmış kanunlar konulurken diğer yandan Fransız kanunlarının alınması gibi bir ikiliğin oluşması da eleştiri konusu olmuştur.[12] Bu dönemde de eğitim reformları için örnek daha önce olduğu gibi Fransa olmuştur.

Tanzimat'ın umut verici başlangıcına ve büyük hayaller kurulmasına rağmen istenen sonuçlar alınamamıştır. Bu dönemdeki iç problemleri halletmek ve 1839'da vaat edilenleri yerine getirmek üzere Avrupa devletlerinin baskısı karşısında 1856 Islahat Fermanı ilan edilmiştir.[13] Bu ferman 1839'da olduğu gibi yine birtakım yenilikler vaat etmiştir. Tanzimat Fermanı'nda hiç değinilmemiş olmasına rağmen 1856 Islahat Fermanı'nda eğitime yer verilmişti.

Islahat Fermanı Osmanlı tebaasına can ve mal güvenliği, kanun önünde eşitlik ve birtakım sınırlamalara karşın din ve eğitim özgürlüğü sunmayı amaçlıyordu. Fermanın içeriğine bakıldığında bütün milletler ve dolayısıyla bütün dinler eşit sayılıyordu. Gerçekten somut

[11] Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma,* AÜY, no:69, Eskişehir, 1984, s.19-20.
[12] Mehmedoğlu, s.14.
[13] Bilim, s.25.

birtakım öneriler getirmesine karşın ferman gayri müslim tebaanın hareket alanını genişletmek dışında bir şey ortaya koymuştur denilememektedir.

Islahat Fermanı'nın ilan edilişiyle beraber kendilerine tanınan haklardan istifade eden gayr-i Müslim unsurlar geniş çapta eğitim faaliyetlerine başlayarak devletin her yerinde millî ve dinî okullar açmaya başladılar. Bu durum karşısında Osmanlı devleti de başlamış olduğu modernleşme hareketini hızlandırma ihtiyacı duydu; ancak bunu yapabilmek için de ilk önce merkezi bir eğitim teşkilatının kurulması gerekiyordu. Çünkü devlet genelinde yeni okullar açmak ve bunların idarî işlerini yürütmek, daha önce var olan Mekâtib-i Umumîye Nezareti ile mümkün değildi. Bu sebeplerle 1857 yılında Maârif-i Umumîye Nezareti kuruldu. Böylece ilk defa hükümet içinde yer alan ve aynı zamanda bugünkü Millî Eğitim Bakanlığının temeli olan bir kuruluş ortaya çıkmıştır. 1869 yılında bu kurumun yayınladığı Maârif-i Umumîye Nizamnamesi'ne kadar mevcut eğitim teşkilatında bir değişikliğe rastlanamamaktadır. Ancak 1869 nizamnamesiyle eğitim kanadında ilk defa olarak bütüncül ve kanunlaştırılmış sistem oluşturulmak istenmiştir.[14]

Bu nizamnameyle eğitimde ikilik kanunen tescil edilmiş, medrese ve mektep birbirinden tamamen ayrılmıştır. Modern eğitim sistemi, medrese eğitimi aleyhine genişlemiştir. Eğitim politikası plan ve programları devlet tarafından yazılı olarak tespit edilmiştir. Öğretim kademeleri belirginleştirilmiştir. Ders kitapları için bir komisyon kurulmuştur.[15] Bunlara rağmen nizamname tümüyle başarılı bir şekilde uygulanamamıştır.

Maârif–i Umumîye Nizamnamesi'nin en dikkat çeken yönlerinden biri de, yüzyıllardan beri Osmanlı eğitim ve bilim hayatında en önde yer alan medreselerle ilgili herhangi bir maddenin bulunmamasıdır. Bu durum Osmanlı eğitim hayatında doğan ikiliğin kökleşmeye başladığını, eski – yeni arasında köprü kurma, bir sentez oluşturma veya eskiyi ıslah etme ve

[14] 869 Nizamnamesinin detayları için bkz, Sadrettin Celal Antel, "Tanzimat Maarifi", *Maarif V. Derleme Müdürlüğü,* s. 9; Ergin, s. 419- 422; Kodaman, s.16; Mehmedoğlu, s.18.
[15] Sözü edilen komisyon hakkında bkz, Antel, s.11-18.

yeni şartlara uygun hale getirme hususunda siyasî iradenin mevcut olmadığını göstermektedir.[16]

II. Abdülhamit dönemi modernleşme hareketleri şuurlu ya da şuursuz bir eğitim faaliyetiyle neticelenmiş, bunun toplumda meydana getirdiği fikri değişim sonucunda eğitimi modernleştirmeye ait mücadele maddî alandan manevî alana geçmiş görünmektedir.[17] Bu dönemin eğitim politikasının karakteristiği, daha soğukkanlı ve ölçülü bir tutumla, Batı'dan mümkün olduğunca faydalanma gayreti yanında, siyasî, fikrî ve sosyal alanlardaki batılılaşmada ihtiyatlı davranılması, öğretim kurumlarında millî kültür, gelenek ve değerlerle birlikte çağdaşlaşma yoluna gidilmeye çalışılmasıdır. Bu dönemde Batı'nın gücünün bilgi sisteminden dolayısıyla o günkü şartların müspet bilimle meydana geldiğini gören bir nesil yetişti. Bu nesil dinî değerleri ancak millî gücü artırıyorsa değerli kabul etmektedir.[18]

Bütün bu genel izahlardan sonra Tanzimat dönemi eğitim anlayışının temelinde bilginin yaygınlaştırılması ve halkın cahillikten kurtarılması düşüncesinin yer aldığı anlaşılmaktadır. Sahip olunması veya yaygınlaştırılması gereken bilgiler içinde din bilgisinin gözden uzak tutulmadığı da görülmektedir. Tanzimat din öğretimini yeniden tanımlayarak onu eğitim öğretimi ile yan yana koymuştur.[19]

Bütün bu gelişmeler içerisinde din derslerinin nerede durduğunu tespit etmek önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanzimat'la birlikte Batılılaşmanın dinden uzaklaşma olarak görülmüş olması belki de bu sorunu daha da önemli hale getirmektedir. Eğitimde modernleşme çabaları, din eğitiminin tarihi ve geleneksel sürekliliğini sağlayan unsurlarla karşı karşıya bırakılmıştır.

---

[16] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, IRCICA*, İstanbul, 1998, s.316.
[17] Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB, İstanbul, 1991, s. 238.
[18] Mehmedoğlu, s.19.
[19] Berkes, s. 230.

Yapılacak olan bu çalışma konuya bir katkısı olması amacıyla planlanmış olup, problemi; **“ Tanzimat dönemi ile değişen eğitim felsefesi bağlamında din derslerinin durumu nedir? Değişen bakış açılarından din dersleri hangi yönlerden ve ne oranda etkilenmiştir?”** soruları üzerine kurgulanmıştır.

II. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı, Türk eğitim tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla resmen başladığı kabul edilen eğitim felsefesindeki bakış açısı değişikliğinin, bu uzun süreç içerisinde din derslerinin nerede durup, gelişmelerden ne yönde ve ne ölçüde etkilendiğinin ortaya koyularak, günümüz din eğitimi anlayışına tesirlerini gözler önüne sermektir.

Daha önce eğitim sisteminin temelini oluşturan din, Tanzimat'la birlikte açılan okullarda genel eğitim anlayışı içerisinde öğretim alanlarından biri haline gelmiştir. Bu dönemde modernleşme kavramının dinden uzaklaşma olarak algılanma problemiyle karşı karşıya kalınmıştır. Medreselerden yetişen neslin ise devrin bilim ve gelişmelerinden habersiz oldukları ileri sürülebilmektedir.

Bütün bu gelişmeler göz önüne alındığında bu değişim ve dönüşüm sürecinde din eğitiminin hangi noktada durduğunun ortaya koyulması önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. **Bu suretle, araştırmamızın amacı, Tanzimat Dönemi din derslerindeki değişiklikleri eğitim felsefesi açısından gözler önüne sererek hem bu süreçteki değişimi görmek ve hem de günümüz din eğitimi anlayışına kaynak teşkil edebilecek noktaları ortaya koymaktır.**

Araştırmamız, Tanzimat Dönemi değişen eğitim felsefesi içerisinde din derslerinin konumunun ve bu değişim noktalarının günümüz din eğitimi anlayışına kaynaklık eden yönlerinin ortaya koyulması açısından büyük önem arz etmektedir.

III. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada yöntem, bir tarih araştırması oluşundan ve tarihî bir sürecin eğitim felsefesi açısından inceleneceği varsayımından yola çıkılarak belirlenmiştir. Bu nedenle araştırmanın yöntemi belgesel tarama/belgesel gözlem[20] veya doküman metodu[21] olarak isimlendirilen "mevcut kayıt ya da belgelerin, veri kaynağı olarak sistemli incelenmesi"[22] şeklinde tanımlanmıştır. Bu anlamda amacımıza dönük olarak kaynakların bulunması, okunması, not alınması ve değerlendirilmesi işlemleri sırasıyla gerçekleştirilmiştir. Değerlendirme aşamasında "Betimsel Analiz"[23] yöntemi kullanılmış ve yorumlar bu doğrultuda yapılmıştır.

IV. Araştırma Kapsam ve Sınırlılıkları

Bu araştırma Osmanlı tarihi son dönem modernleşme adına atılan en ciddi adımlardan biri olan Tanzimat Dönemi'yle ve bu süreç içerisinde genel olarak eğitim-öğretim konularıyla, özel olarak ise din dersi konusuyla sınırlandırılmıştır.

[20] Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi,* Nobel Yay, Ankara, 2010, s.183.
[21] Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* Seçkin, Ankara, 2000,s.140.
[22] Karasar,183.
[23] Yıldırım-Şimşek,s.158.

I. BÖLÜM

TANZİMAT ÖNCESİ OSMANLI EĞİTİM YAPISINA GENEL BİR BAKIŞ

I. Tanzimat Öncesi Eğitim Kurumları

XIX. yüzyıla girerken Osmanlı Devleti'nin klasik eğitim kurumları; orta ve yüksek eğitim veren medreseler, ilköğrenimi sağlayan Sıbyan mektepleri, saray mektebi olan Enderun ve Tanzimat'tan kısa bir süre önce açılmış olan az sayıda meslek yüksek okulundan ibarettir.

A. Medrese

XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren oluşmaya başlayan Osmanlı ilmî zihniyeti kendisini en belirgin şekliyle "medrese"lerde göstermiştir. Medreselerin eğitim alanında etkisi ve önemi her dönemde büyük olmuştur. Fakat Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bu etkinin giderek azaldığı görülmektedir. Bu azalmanın en önemli nedenlerinden biri siyasî yapıdaki değişmelerdir. Bu bağlamda Osmanlı eğitim sistemine büyük etkisi olan siyasî olaylardan Tanzimat ve getirdiği süreci incelemeden önce, Tanzimat öncesinde medreselerin genel yapısının incelenmesi önemlidir.

İslam dünyasının karakteristik ve başlıca eğitim kurumu medreselerdir. "Medrese" kelimesi, "ders görülen, öğretim yapılan yer"[24] anlamına gelmektedir. Medreseler, Türk – İslam kültür çevrelerinde ortaya çıkıp gelişmiş, zaman içinde her tarafa yayılmış ve ilköğretim üstündeki değişik eğitim kademelerini temsil etmiştir. İslam'ın ilk yıllarında din bilimleri

[24] Şemseddin Sami, "Medrese", Kamus-i Türkî, İkdam Matbaası, İstanbul, 1317-1318, Ayrıca bkz; Cahit Baltacı, *XV – XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, s.25; Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, 1997, s.408; Hüseyin Hatemi, "19. Yüzyılda Medreseler," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.II, İletişim Yayınları, s.501.

öğretimi için mescid ve camiler kullanılmış; ancak bu yapılar zamanla ihtiyacı karşılayamaz duruma gelince öğrenci ve öğreticilerin birlikte oturup ders görebilecekleri medreseler tesis edilmiştir. İslam dünyasında cami dışında uzmanlaşmış bilim ve eğitim kurumları, İslam ülkelerinin dünya bilimine öncülük ettikleri IX. ve X. yüzyıllarda doğmuştur.[25] Daha önceki devirlerde bu seviyede eğitim öğretim veren müesseselere rastlanmakla beraber ilk olarak Nişabur çevresinde kurulan eğitim öğretim müesseselerine bu ismin verildiği görülmektedir.[26]

Medreselerin resmî bir teşekkül olarak devlet eliyle kurulması X. yüzyılda Karahanlılar zamanında olmuştur. Bununla beraber İslam tarihçilerinin çoğu teşkilatlı yapısıyla medresenin ilk müessisi olarak Nizamü'l-Mülk'ü göstermektedir.[27] Medreselerin geniş anlamda devlet eliyle kurulması, tahsil şekli ve teşkilatının ayrıntıları Selçukluların eseridir. Büyük Selçuklulardan sonra medrese tesisi bütün İslam dünyasında bir gelenek haline gelmiştir. Teşkilat ve işleyiş olarak Nizamiyeler örnek alınarak köylere varıncaya kadar her yerde medreseler açılmıştır.

Devlet tarafından desteklenen, yönlendirilen bir kurum olarak ortaya çıkan medreselerde eğitim parasızdır. Öğrencinin kalacağı bir yer sağlanmakla birlikte beslenme ve öteki ihtiyaçları karşılanmaktadır. Medreselerin bu şekilde ortaya çıkışı onun Avrupa üniversitesinden farklı örgütlenme modelinin de sebebini oluşturmuştur. Her iki kurum da benzer işleve sahip olmasına karşın Avrupa üniversiteleri öğrenci ve öğretmen loncaları şeklinde örgütlenmişlerdir.[28]

---

[25] İslam eğitim kurumlarının doğuşu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz; İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü,* TTK, Ankara, 1999, s. 11. George Makdisi, medreselerin VIII. yy.da ya da daha erken bir tarihte, çalışanlarına maaş veren ve öğrencisinden eğitim ücreti talep etmeyen bir *college* haline geldiğinden bahsetmektedir. Daha geniş bilgi için bkz; George Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, Gelenek Yay., İstanbul, 2004, s.71-78.

[26] Baltacı, s.8.

[27] Baltacı, s.5-7; Tekeli-İlkin; s.12; Doğan, s.408-409.

[28] Medreseler ve Avrupa üniversiteleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar hakkında daha detaylı bilgi için bkz; Tekeli-İlkin, s.16-18.

Osmanlı Devleti'ne gelince ilk devir Osmanlı medreseleri XIV. yüzyılda açılmaya başlanmıştır. Bunlar Şam, Mısır ve İran medreseleri örnek alınarak açılan İznik ve Bursa medreseleridir. Bugün bu medreselerin işleyişini tam olarak ortaya koyabilmek güçtür. Ancak Osmanlı Devleti'nin kuruşundan Tanzimat'ın ilanına kadar ülkenin eğitim hayatına doğrudan ya da dolaylı olarak medreselerin hakim olduğu söylenebilir. Medreseler devletin idarî ve adlî beklentilerine uygun olarak yöneticiler, hekimler, uzmanlar yetiştirmiş ve yönetim üzerinde de büyük ölçüde etkili olmuşlardır.

Osmanlı medreselerinin sistemli bir hale getirilmesi Fatih Sultan Mehmet döneminde olmuştur. Bunun yanında İstanbul'un alınmasıyla sınırları oldukça genişleyen Osmanlı Devleti'nde halkın haklarını korumakla mükellef hakimlerin ve ihtiyaca göre orduya lazım olan tabiplerin, mühendislerin yetiştirilmesi gerekiyordu.[29] Bu nedenlerle de medreselerin yeniden düzenlenmesi gerekmekteydi. Fatih, o zamana kadar Osmanlıların yaptığı en büyük medrese kompleksi olan "Sahn-ı Seman" isimli medreseyi inşa ettirerek bu doğrultuda önemli bir adım atmıştır.[30] Sahn-ı Seman; camisi, medreseleri, kütüphaneleri, dârüşşifası, hamamları ve imarethanesi ile zamanın en gelişmiş eğitim kurumuydu.

Osmanlı'nın ilk devirlerinde medreselerin ilmî seviyesini göstermede medreseler değil müderrisler daha mühim rol oynuyordu. Bir sultan veya devlet adamı medrese yaptırdığı zaman en bilgili ve meşhur ilim adamını oraya tayin ediyordu ve seviyece en yüksek medrese orası kabul ediliyordu. Bu durum Fatih Medresesi'nin kurulmasından sonra bir düzene

[29] Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme,* Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, Milliyet Matbaası, 2. Kitap, 1932, s.15.
[30] İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, MEB, Ankara,1966, s.9; Koçer, s.10; Baltacı, s.19; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi,* Dergah Yayınları, İstanbul, 1983, s. 174; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı,* TTK Basımevi, Ankara,1988, s.5; Tekeli-İlkin; s.15; Ural Akbulut, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim,* TBA, Akademi Forumu 19, Ankara, 2003, s.11; Doğan, s.409; Zengin, s.11.

oturtularak medrese esas alınıp ilim adamları ilmî derecesine göre seviyelerinin uygun olduğu medreseye atanmışlar ve sırasıyla en üst dereceli medreseye kadar yükselmişlerdir.[31]

Fatih medresesinin kurulmasıyla medreseler arası kademelenme de oluşmuştur. Fatih, Sahn-ı Seman denilen sekiz medreseyi tesis edip, ilmiye teşkilatını büyük ölçüde yeniden tanzim etmiş ve hazırlattığı kanunnamede ilmiye mensuplarının devlet memurları arasındaki mertebesini, istihdam sahalarını belirtmiştir. Medreseler Hâriç ve Dâhil olmak üzere temelde ikiye ayrılmıştır.[32] Hâriç medreseleri temel hazırlık bilgilerini vermeyi ve bilimsel eserleri izleyebilecek düzeyde Arapça öğretmeyi amaçlamıştır. Dâhil medreseleri ise yüksek düzeyde ilim vermiştir. Her biri de kendi içerisinde kademelere ayrılmıştır. Fatih döneminde 4'ü Hariç 3'ü Dâhil olmak üzere 7 kademeli bir medrese sistemi kurulmuştur.[33]

Fatih Medreselerinde Gazâli ve İbn-i Rüşd gibi fikirleri birbirine zıt görünen ilim adamlarının kitapları bir arada okutulmuştur. Bu, o dönemde öğrencinin ilim alanında ilerlemesi konusunda gösterilen çabaların ve ilim adamlarına verilen hürriyetin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Osmanlılarda bir diğer geniş çaplı medrese kurma faaliyeti Kanuni Sultan Süleyman zamanında gerçekleşmiş, sonraki yıllarda medrese kurma faaliyeti bütün hızıyla devam etmiştir.[34] Bu, medreselerin gelişmesindeki en yüksek seviye olarak kabul edilen, küçükten büyüğe doğru sıralanan on iki[35] kademeli sistemle teşkilatlanan "Süleymaniye Medresesi"dir. Süleymaniye Medresesi'nde Tıp-Göz Hekimliği, Matematik ve Doğa bilimleri ile Dâru'l-

[31]Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler (Derleyen: Mümtaz Türköne)*, TDV Yay., Ankara, 1997, s.3; Er, s.22.
[32] Medrese kademeleri konusunda daha detaylı bilgi için bkz; Kansu, c.I, s.18.
[33] Fatih Medrese'si ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz; Baltacı, s. 47.
[34] Uzunçarşılı, s.33-38; Zengin, s.12.
[35] M. Şerafettin Yaltkaya, "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, MEB, İstanbul, 1999, s.463; Kerim Erim, *Riyaziye,* Tanzimat I, MEB, İstanbul, 1999, s.477; Fahir Yeniçay, "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Fizik Tedrisatı Hakkında Bir Taslak", *Tanzimat I,* MEB, İstanbul,1999, s.486; Uzunçarşılı, s.33; Andreas Kazamias, *Education and The Quest Modernity in Turkey,* Chicago, 1966, s.32; Baltacı, s.41; Ergin, c.I-II, İstanbul, 1977, s.98.

Hadis uzmanlık medreseleri vardı.[36] Bu durum Süleymaniye Medresesi'ne dinî konular dışında da eleman yetiştiren bir kurum olma özelliği kazandırmaktaydı.

Osmanlı medreselerini, hedef ve işlevleri açısından, biri hukuk, ilahiyat ve edebiyat öğretimi yapan Fatih'in kurduğu Sahn-ı Seman; diğeri fen ve tıp ilimlerinin öğretildiği Süleymaniye olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.[37] Osmanlılarda medreseler gördüğü hizmet ve gayelerine göre de çeşitlenmektedir. Bunlar Umumî medreseler ve İhtisas medreseleri şeklinde ikiye ayrılabilir. Umumî medreseler İslami ilimlerle İslam dünyasına dışarıdan giren ilimlerin okutulduğu medreselerdir. Kadı, müderris ve müftî yetiştirmek amacıyla tesis edilmişlerdir.[38] Osmanlı medreselerinde talebelerin Sıbyan mektebini ya da o seviyede özel bir eğitimi tamamlayarak medreselere girdiği görülmektedir. En aşağı seviyedeki Hâşiye-i Tecrid medreselerinin derslerini anlayabilmek için hiç olmazsa okuyup-yazmanın ve bir miktar ilmihal bilgisinin öğrenilmiş olması gerekmektedir. Öğrenci sayıları mevcut şartlara göre değişse de, 20-30 arasındadır. Öğrencilere vakıf gelirlerinden karşılıksız para ve imaretten karşılıksız yemek verilirdi. Türkçe kısmen tartışma ve açıklamalarda kullanılsa da kitap ve öğretim dili Arapça'dır. Programlarda dinî ve hukukî ilimler, müspet ilimler ve alet bilimleri bulunmaktadır.

İhtisas medreseleri ise Ulûm-i İslâmiyye'den ya da Ulûm-i Dâhile'den herhangi birini öğretmeyi amaçlayan ve o ilmin tahsiline özel metotlarla eğitim veren medreselerdir. Bu meslek okullarından Dâru'l Hadis'lerde, hadis ve tefsir ağırlıklı eğitim verilmiştir. Dâru'l-Tıp'lar hem hastane hem de usta çırak ilişkisi ile tıp eğitiminin verildiği medreselerdir. Yalnızca tıp eğitimi veren ilk medrese Süleymaniye Külliyesinde açılan Dâru'l-Tıp idi. Burada ilk kez tıp eğitimi bağımsız ve yüksek düzeyde eğitime kavuşmuştur.[39] Dâru'l-

[36] Kansu, s.18; Tekeli-İlkin, s.16; Doğan, s.409.
[37] Uzunçarşılı, s.33; Koçer, s.11-12.
[38] Baltacı, s.20.
[39] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye),* AÜEBF Yay., no:114, Ankara, 1982, s.64.

Şifâ'larda ise akıl ve ruh hastalarına yönelik tedavi yöntemleri uygulanmıştır. Cami görevlileri genelde Dâru'l-Kurra'lardan yetişirdi. İlk hıfzını tamamlayan talebe yüksek seviyedeki Dâru'l-Kurra'larda kıraat ve Mahârici'l-huruf ilmi öğrenmekteydi.[40]

Osmanlı medreseleri, kendi içlerinde basamak basamak yükselen hiyerarşik bir yapı arz etmekte ve her müderris eğitim-öğretim hayatına en alt seviyedeki medreselerden başlamakta, her medresede okuması gereken dersleri okuyup başarılı olduktan sonra, bir üst medreseye geçebilmekte ve böylece en yüksek dereceli medreselere ulaşmak mümkün olmaktaydı. Aynı şey, müderrisin tedris hayatı müddetince de geçerliydi. Yani, o da akademik hayata en alt seviyedeki medreselerden başlamakta, geçilmesi gereken medreseleri basamak basamak geçtikten sonra, yüksek medreselere ulaşmakta ve buradan yönetici olarak veya başka bir vazife ile devlet hizmetine girmekteydi.[41]

Medreselerde okutulan dersler genellikle aklî ve naklî olarak ayrılmıştır. Naklî ilimler, Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilimleridir. Aklî ilimler ise Hendese, Hikmet ve Riyâziye gibi gözlem ve mantıkî muhakemeye dayalı ilimlerdir. [42] Genel olarak baktığımızda Selçuklulardan itibaren medreselerde okutulan dersler Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Akâid, Mantık, Arap Dili ve Edebiyatı (Sarf-Nahv, Belâgat), Riyaziyye, Hikmet, Hesap, Heyet ve Hendese olmuştur.[43]

İlk dönemlerden itibaren medreselerin öğretim programlarında Arap dili ve edebiyatı ile birlikte din bilimlerine ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Her ne kadar öğretim programlarında müspet veya tabîî ilimlere yer verilmiş olsa da[44] bunlar genellikle ikinci derecede kalmıştır. Fatih ile birlikte önemi artan müspet ilimler Kanuni zamanında daha da önem kazanmış ancak XVI. yüzyıl ile beraber gidişat bu doğrultuda olmamıştır.

---

[40] Baltacı, s. 23.
[41] Fahri Unan, "Osmanlı'da Medrese Eğitimi", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı II*, sayı:6, cilt: 32, Ankara, Mart- Nisan 2000, Yeni Türkiye Yayınları, s.685-697
[42] Unan, s.692; Zengin, s.14
[43] Bu konuda daha geniş bilgi için bkz; Kansu, *a.g.e,* s.17; Parmaksızoğlu, s. 10; Baltacı, , s.35-43; Uzunçarşılı, s.39-43; Mefail Hızlı, *Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler,* UÜİFD, c.17, 2008,s.25.
[44] Uzunçarşılı, s. 20-31.

Osmanlı medreselerinde öğretimi yapılan din bilimlerine gelince, bunların öğretimdeki ağırlıkları kendi aralarında değişmektedir. Örneğin; XVI. yüzyıldan itibaren din bilimlerinden olan "Kelam" ilminin ihmal edildiği görülmektedir. Buna karşılık Arapça ve Fıkıh ilmi Osmanlı medreselerinde her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Arapça ilim dili olması bakımından ve Fıkıh da hukukî alandaki ihtiyaca binaen önemini korumuştur.[45]

Osmanlı medreselerinde XVI. yüzyılın ortalarına kadar müderrisin merkezde olduğu bir sistem hakimdi. Eğitim – öğretim faaliyetleri, devlet tarafından sınırları ve muhtevası net olarak belirlenmemiş ve medresenin bağlı bulunduğu vakfın kurucusunun kısmen tespit ettiği ama daha çok geleneğin yönlendirdiği bir biçimde yürütülmüştür. Devlet, medreseleri yakından takip etmeye çalışsa da müdahale mekanizmasını genellikle işletmiyordu.

Bizzat müderrisin nezaretinde yürütülmekte olan derslerin işlenmesi seçilen kitabın takip edilmesi tarzında olmaktaydı. Belli sürede okunması gereken kitap ya da kitapların belirli bölümleri bitmeden başka bir derse geçilmesi söz konusu değildi. Bu anlamda medreselerde sınıf geçme değil, ders ya da kitap geçme yöntemi uygulanmaktaydı.[46]

Dersler, her biri için esas olarak alınmış olan bir veya birkaç ana kitap üzerinde takrir yoluyla yapılır[47] ve dersler okunan kitapların adı ile anılırdı. Genellikle medreselerde okunan kitapların hemen hepsi, Fatih zamanına gelinceye kadar, az çok belirlenmiş bulunuyordu. Bunların çoğu, Osmanlı toprakları dışında ve daha önce yaşamış bulunan alimler tarafından kaleme alınmış, klasikleşmiş kitaplardı. Derslerin işlenişindeki bu devamlılıkla birlikte kolay kolay kırılması mümkün olmayan bir gelenek oluşmuştu. Ayrıca, ders programına konulan kitaplarla, müderrislerin kendilerinin seçerek okutacakları kitaplar arasında önemli farklar, görüş ayrılıkları ve değişik yaklaşımlar da söz konusu değildi.[48] Talebelerin müderrise soru

[45] Zengin, s.18.
[46] Hızlı, s.28.
[47] Parmaksızoğlu, s.10.
[48] Unan, s.694.

sorması medrese öğretim metodunda önemliydi. Medreselerde eğitim ve öğretimin merkezinde müderris bulunmaktaydı. Bu, Osmanlılardan önce oluşan ilim anlayışının ve oluşan mekanizmanın bir devamıdır. Bu mekanizma ve sistem Osmanlılarda yüzyıllarca devam etmiştir. Öyle ki, medreselerde okutulan veya müderrisler tarafından verilen dersler bile zaman içerisinde kalıplaşmıştır.

Osmanlı medreselerinde okunan ve okutulan dersler, uygulanan ders programları, esas itibariyle XIX. yüzyılın sonlarına kadar önemli bir değişikliğe uğramamıştır. Böylece statik, kalıpçı ve nakilci bir eğitim ve öğretim yapısı iyice yerleşmiştir. Fakat bu yapı, zaman içerisinde eğitimde donuklaşmayı ve hatta umursamazlığı beraberinde getirmiştir.

Medreselerin kuruluş amaçları içinde dinî amaçlar bulunmakla birlikte bunun yanı sıra devletin ihtiyaç duyduğu idarî ve adlî personelin yetiştirilmesi amacı da önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla medreseleri, dinî bir öğretim ortamı içinde faaliyet gösteren, bununla birlikte tek amacı din hizmetlerini yerine getirecek elemanları yetiştirmek olmayan öğretim kurumları olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Medreseler bir yandan devlet idaresi için gerekli elemanları yetiştirirken diğer yandan da müftü, imam-hatip gibi din hizmetlerinin yerine getirilmesini sağlayacak görevlileri de yetiştirmekteydi.[49]

Yukarıdaki açıklamalar ışığında, Osmanlı medreselerinin özellikle XVI. yüzyıldan sonra araştıran, düşünen ve üreten insanlar yetiştirmekten daha çok belirli bilgilerin öğretim ve öğrenimine dayalı olarak devlet memuru yetiştiren kurumlar haline geldiği görülmektedir. Bu durumda medreselerin aklî ve tabîî bilimlerin öğretimi ve geliştirilmesi bakımından yetersiz kaldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.[50]

Medreseler dışında da bazı yerlerde farklı seviye ve sistemlerde olsa da bu tarz eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmektedir. Saray içerisinde şehzadelerin ve diğer bazı

[49] Zengin, s.17.
[50] s.19.

elemanların yetiştirilmesine yönelik Enderun Mektebi, kapıkulu askerlerinin yetiştirildiği Acemi Oğlanlar ve Yeniçeri Ocakları, saray dışında medreseleri besleyen Sıbyan Mektepleri ve her sınıftan halkı tarikat disiplinine almayı hedefleyen tekkeler medrese dışı eğitim öğretim kurumları arasında sayılabilir.

B. Sıbyan Mektebi

İslam'ın ilk devirlerinde açılan "Küttap"[51]lara benzeyen ve her yerleşme yeri ile büyük şehirlerin her mahallesinde açılan, köylerde daha çok cami ya da medreseler etrafında genellikle hayırseverler tarafından kurulan Sıbyan mektepleri, okuma çağına gelen 5-6 yaşındaki çocukların devam ettikleri yerlerdi. XVI. yüzyılda her köyde bu mekteplere rastlanmaktadır. Meşrutiyete kadar ilk tahsil için devlet bütçesinde herhangi bir harcama kalemi bulunmuyordu. Harcamalar vakıf gelirleri ve çocuklardan haftalık almak suretiyle yapılıyordu.[52]

Sıbyan mektepleri, medrese ve Enderun mekteplerinin en alt kademesini oluşturuyor ve çocuğun toplumdaki sosyalizasyonunu gerçekleştirmeye çalışıyordu. Medreseler devletin ihtiyacı olan her türlü personeli yetiştiren ve bu anlamda takip edilen programda, işleyişi vakıf sistemine göre yürütülen kurumlardı. Bu anlamda işleyiş ve yönetim olarak tamamıyla İlmiyye sınıfının içerisindeydi.[53]

Sıbyan mekteplerinin resmen belirlenmiş bir eğitim programının varlığı bilinmemektedir ancak dersler hakkında vakfiyelerdeki şartlardan ve zaman zaman çıkarılmış hükümlerden hareketle bazı bilgiler vermek mümkündür.[54] Sıbyan mekteplerinde eğitimin ve

[51] Küttaplar hakkında detaylı bilgi için bkz; Hıfzırrahman R. Öymen- Mehmet Dağ, *İslam Eğitim Tarihi,* MEB, Ankara, 1974, s.65-71; Ahmet Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Damla Yay., İstanbul, 1983,s.33-48.
[52] Vedat Günyol, *"Mektep",* İA, VII, İstanbul, s.655-659.
[53] Doğan, , s.422
[54] Kodaman, s.58-60.

öğretimin esası dinin ve ahlâkın öğretilmesinden ibaretti. Okulda çeşitli yaşlarda çocuklar olması, eğitimin tek bir oda içinde yapılması bireysel öğrenme yöntemini zorunlu kılıyordu.

Mekteplerde kullanılan dilin Türkçe mi yoksa Arapça mı olduğu üzerinde bir uzlaşma yoktur. Bazı kaynaklarda eğitimin tamamen Arapça yapılmadığı, duaların ve okumaların açıklamalarının Türkçe yapıldığı[55] yazarken, bazı kaynaklarda ise eğitimin tamamıyla Arapçaya dayalı olduğu yazılıdır.[56] Medreselerde bile eğitimin az da olsa Türkçe yapıldığı göz önünde bulundurulursa mekteplerdeki eğitimin tam manasıyla Arapça olduğunu söylemek oldukça güçtür.

Sıbyan mekteplerinin genel amacı çocuklara okuma yazma, ilmihal ve hesap bilgilerini, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve Kur'an-ı Kerim'i belletmektir.[57] Bundan dolayı mekteplerde Elifbâ, Kur'an-ı Kerim talimi, bazı surelerin ezberletilmesi, temel ilmihal bilgileri, tecvid, yazı yazma ve kara cümle denilen dört temel aritmetik işlem öğrencilere öğretilmeye çalışılmıştır.[58]

Osmanlılarda kız çocukları da erkek çocukları ile birlikte mekteplere devam ederlerdi. Bununla beraber sadece erkek veya kız çocuklarına ait Sıbyan mektepleri de bulunmakta idi. Hocaları medrese görmüş kişilerden ve genellikle caminin imamından olmaktaydı. Bunun dışında zaman içerisinde Kur'an ve bazı önemli risaleleri okumayı bilen yaşlı kadınların dahi buralarda hocalık yaptığı görülmüştür.[59]

Sıbyan mektepleri için her yerde geçerli olan ortak bir ders programı yoktur. Çocukların ilk dinî bilgileri aldıkları bir içeriğe sahiptir. Nitekim II. Mahmut devrinde ilan

---

[55] Kansu, s.28.
[56] Yahya Akyüz, s.59.
[57] Mahmut Cevad, *Maarif-i Umumiye Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı,* İstanbul, 1338, s. 3; Ayrıca Sıbyan mekteplerinin yapı ve işleyişiyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz; Parmaksızoğlu, s.5-7.

[58] İhsanoğlu, s.231.
[59] Kansu, c.I, s.28-29.

edilen fermanda, çocukların bu mekteplerde dinî bilgileri ve inanca ait esasları öğrenmedikleri halde meslek ve sanata yöneldikleri belirtilerek tenkit edilmektedir.[60]

C. Enderun Mektebi

Enderun Mektebi, Osmanlı Devleti'nin gücünü korumak için nitelikli insan yetiştirmek amacıyla kurulmuş örgün bir eğitim merkezidir. Enderun II. Murat zamanında kurulup Fatih zamanında asıl hüviyetini kazanmış, devlet için gerekli olan idarî ve mülkî kadronun eğitimine yönelmiştir. Böyle bir kurumun teşkilinde esas hedef, askerî temele dayanan Osmanlı Devleti'ne yetenekli yönetici kadroları yetiştirmekti. Bunun için devşirme denilen sistem uygulanıyordu.[61]

Enderun mektebi eğitiminde bütünüyle ilgiye, kabiliyetlere ve bireysel farklılıklara öncelik veriliyor, öğrencilerin eğilimleri ve kabiliyetli oldukları alanlar titizlikle inceleniyordu. Enderun'daki eğitim medresedeki eğitimden çeşitli konuları kapsaması ve uygulamalı eğitimin ağır basmasından dolayı farklıydı.[62] Geniş bir alandaki eğitimi gerçekleştirmek için oldukça esnek bir program izleniyor, eğilimleri ve kabiliyetli oldukları alanlara göre dallara ayrılmalarına olanak sağlanıyordu.

Sarayda üst düzey eğitimi almaya hak kazananlar da sıkı bir eğitimden geçmekteydi. Öğrenci kabiliyetlerine göre çeşitli öğrenim kanallarından birinde yetişmekteydi. Türkçe (Osmanlıca) okuma-yazma, Arapça, Kur'an ve din dersleri, beden eğitimi, savaş hünerleri

[60] Zengin, s.26-28.
[61] Devşirme sistemi ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz; Koçer, s. 15-20; Ergin, , s.12; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, TTK, Ankara, 1988, s.509; Tekeli-İlkin, , s.19.
[62] Arif Köktaş, "Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilatı: Enderun Mektebi", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı II*, sayı:6, cilt: 32, Ankara, Mart- Nisan 2000, Yeni Türkiye Yayınları, s.720.

bütün öğrencilerin ortak dersleriydi. Arapça dil ve grameri, Farsça ve Fars edebiyatı, Fıkıh, Tefsir, Türk Edebiyatı ve benzeri konular üst öğretim düzeyinde verilen derslerdi.[63]

Enderun diploma vermesi, belli bir amaç için belli bir programa göre eğitim-öğretim yapması, mezun olanlarının görev alacakları alanların belli olması açılarından bir yüksek öğretim kurumu özelliği taşıyor gibi görünse de öğretmenlik işlevinin ayrı uzmanlaşmış bir etkinlik alanı olmaması ve akademik otoritenin yapılanmaması gibi husular dolayısıyla yüksek öğretim kurumu özelliğinden uzaklaşmaktadır.[64]

II. Tanzimat Öncesi Osmanlı Eğitim Sisteminin Genel Felsefesi

Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim faaliyetleri devlet tarafından belirli ve kesin kanunlarla bağlanmış bir vazife olarak üstlenilmemiştir. Bu faaliyetler vakıf sistemi içerisinde özel denebilecek bir yapılanmayla yürütülmüştür. Ancak bu sistemin başında bir devlet memuru ve ulemanın başı olan Şeyhülislam bulunmuştur. Devlet eğitim ve öğretim müesseselerini yakından takip etse de bunu aslî vazifeleri arasında değerlendirmemiştir.[65]

Osmanlılarda II. Mahmut dönemine kadar eğitim ve öğretim mecburî olmamıştır. Devletin veya bir devlet müessesesi olan medreselerin, doğrudan halkı eğitmek gibi bir yükümlülükleri de olmamıştır. Medrese eğitiminden çoğunlukla, bu işe güç yetiren, maddî durumu iyi olan veya bir vesileyle kendilerini ilim yolunda bulan kimseler faydalanabilmişlerdir. Dolayısıyla, medrese merkezli din eğitimi ve öğretiminin ortaya koyduğu ilmî ürünler, Müslüman cemiyetin bütün kesimlerine, diğer bir deyişle geniş halk tabakalarına doğrudan ulaşamamıştır. Bu ilmî ürünlerin halka ulaşması ancak medresede

[63] Koçer, s.16; Tekeli-İlkin, s.21; Köktaş, s.720.
[64] Tekeli-İlkin, s.20.
[65] Unan, s.140-160.

tahsil gören talebelerin çeşitli vesilelerle taşraya giderek öğrendikleri bilgileri buralarda vaaz ve nasihatler şeklinde halka aktarmalarıyla olmuştur. Bu anlamda halkın dinî açıdan bilgilendirilmesinde camilerin, tekke ve tarikatların daha etkili olduğu söylenebilmektedir.[66]

Osmanlı uygarlığı Türk unsurları, İslamî kaynaklar ve yerel kültür ve geleneğin bir araya gelerek oluşturduğu bir uygarlıktır.[67] Bu birliktelik Osmanlı'nın her kurum ve yapısında kendisini göstermiş ve ağırlık oranları her bir kurum ve yapı için farklılaşmış olsa da Osmanlı'da İslami kültürün ağırlığı her alanda daha fazla görülmektedir. Herhangi bir toplumun yapısını en iyi yansıtan kurumlar eğitim kurumları olduğu için Osmanlı'da da eğitimin temelini de İslam kültürü oluşturmaktaydı. Devlet adamları ve halkın ileri gelenleri tarafından yaptırılarak vakıflarla desteklenen mektepler yaygın bir öğretim vermişler ve çocukları İslam terbiyesine göre eğitmişlerdir. Medreseler İslam din ve felsefesinin okunduğu, birçok ulemanın ders verdiği ve yetiştiği ilim alanı olmuşlardır. [68]

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde eğitim sistemi için de aynı evreden bahsetmek yanlış olmaz. Osmanlı medreseleri bu dönemlerde birer ilim merkezi halini almış ve önemli ilim adamlarını bünyesinde toplamayı başarmıştır. Ancak bu gidişat sürekliliğini koruyamamış ve Osmanlı Devleti'nde gerilemenin başlamasıyla birlikte eğitim kurumları da söz konusu bu niteliklerini kaybetmeye ve bozulmaya başlamıştır.[69]

Devlet ve buna paralel olarak toplum, kaynağını eğitim sisteminden aldığından; aynı zamanda siyasî, ekonomik, sosyal vb. her türlü değişimden en çok etkilenen ve hatta aslında bu değişimlere vesile olan yapı da eğitim kurumları olduğundan, Osmanlı'daki bu gerileme sürecinden de en çok etkilenen yapı da yine eğitim kurumları olmuştur. Medreseler gerek

---

[66] Cami,tekke ve tarikatlerin din eğitimi alanında etkileri hakkında daha detaylı bilgi için bkz; Fahri Unan, "Osmanlı Medreselerinde Din Eğitim ve Öğretimi", *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi Sempozyumu (4-6 Aralık 1998-İzmir),* Ankara, 1999, s.181-193, http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/academicarticles.html.

[67] Osmanlı uygarlığının yapısı konusunda daha detaylı bilgi için bkz; Lewis, *a.g.e,* s.27.

[68] Doğan, s.419.

[69] Ejder Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat,* İnsan Yay., İstanbul 1999, s.336.

dersler, gerek program ve muhteva yönünden gerekse de ulemanın niteliğini kaybetmesi yönünden işlerliğini kaybetmiş ve zamanın gerisinde kalmıştır.

Bu nedenlerle yapılmaya çalışılan XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan yenilik hareketleri kurumların çağın icaplarına uygun olarak düzenlenmesini gerektirdiğinden eğitim alanında da yeni planlamalar yapılmıştır. Bir yandan mevcut olan kurumlar ıslah edilmeye çalışılırken, diğer yandan yeni öğretim kurumları oluşturulmaya başlanmıştır. Reform hareketleri önce ordudan başladığından ilk açılan öğretim kurumlarını ordu ve donanma mühendishaneleriyle tıbbiye teşkil etmiştir.[70]

Tanzimat dönemi öncesi medreselerinin genel görüntüsü; gözlem, deney, inceleme, araştırma ve kritiğe yer vermeyen, ayetlerin, hadislerin ve diğer metinlerin eski açıklamaları ile yetinen, yazıya pek yer vermeyen, skolastik öğretim yöntemleriyle eğitim ve öğretim sağlamaya çalışan, yeniliklere karşı çıkan müesseseler oldukları şeklindedir.[71]

Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı ilim dünyasında bir tarafta medrese eski geleneğine göre eğitim- öğretime devam ederken, diğer taraftan modern fen eğitimi veren mühendishaneler vardır. Batı örneğine göre açılan yeni mekteplerde birkaç yabancı uzman ve mühendis dışında çoğunlukla medrese mensubu hocaların ders verdiği bilinmektedir. Medrese mensubu hocalar genellikle teorik dersleri vermişler, uygulamaları ise yabancı uzmanlar yaptırmışlardır.[72] Yeni açılan kurumlara ulemanın da destek verdiği bu şekilde görülmektedir. Yapılan ıslahatlar askerî eğitim-öğretim önünde olması dolayısıyla da ilmiye sınıfı tarafından desteklenmiş ve bu durum mekteplerle medreseler arasında önemli farklılıklarla beraber benzerlikleri de beraberinde getirmiştir.[73]

---

[70] Bilim, s.78.

[71] Ergin, s.595.

[72] Kansu, c.I, S.52; Ergin,c.I-II, s.316.

[73] Doğan, s.434.

Osmanlı medrese yapısının bahsedilen özellikleri ve karakteri göz önüne alındığında dinî bir kimlik taşıdığı görülmektedir. Bu husus öğretim programı ve medreselerin kuruluş amacı dikkate alındığında açıkça görülecektir. Ancak şunu da eklemek gerekirse, medreselerin kuruluş amaçları arasında dinî amaçların yanı sıra devletin ihtiyaç duyduğu idarî ve adlî personelin yetiştirilmesi amacı da önemli bir yer tutmaktadır. Bu durumda Tanzimat öncesi Osmanlı eğitim sisteminin temelini oluşturan medreseleri, dinî bir öğretim ortamı içerisinde faaliyet gösteren, bununla birlikte tek amacı din hizmetlerini yerine getirecek elemanların yetiştirilmesi olmayan eğitim kurumları olarak nitelendirmek uygun olacaktır.[74]

Osmanlı medreselerindeki din bilimleri öğretiminde programlarda yer verilen dinî bilimlerin ağırlıklarının değiştiği gözlenmektedir. XVI. yüzyıldan itibaren Kelam gibi din bilimlerine dâhil öğretim alanının ihmâl edildiği, bu alana gereken önemin verilmediği görülmektedir. Benzer durumun Tefsir ve Hadis ilimleri için Tanzimat yıllarında da görülmüş olması Osmanlı Devleti'nin son yıllarında medrese ders programlarında din bilimlerine gereken önemin verilmediği yönünde fikirler oluşturmaktadır.[75] Buna karşın Arapça ve Fıkıh ilimlerinin Osmanlı medreselerinde her zaman önemli bir yere sahip oldukları görülmektedir. Arapça'nın ilim dili olarak kabul edilmesi ve temel eserlerin büyük çoğunluğunun Arapça olarak yazılması bu dili öğrenmeyi neredeyse mecburî hale getirmiştir. Fıkıh ilminin önemli olması ise hukukî alanda ihtiyaç duyulan kadroların yetiştirilmesinde öğretilmesi gereken bir ilim dalı olmasından kaynaklanmaktadır.[76]

Bu dönemde din ve dünyaya ait bilimlerin aynı felsefî anlayış içerisinde birleştiği görüşünden ayrılarak; fen bilimlerini din bilimlerinden ayıran ve onların sahalarının birbirinden farklı olduğunu savunan görüş ortaya çıkmıştır. Devlet 1838 tarihli layihada din

[74] Zengin, , s.17.
[75] Şerafettin Yaltkaya, "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I,* Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.466.
[76] Zengin, s.19.

ve bilim eğitiminin bir arada ele alınmasını düşünse de acil bir ihtiyaç olarak fen eğitimine önem vermek durumunda kalmıştır.[77]

Tanzimat öncesi medreseler kapsamında dinî bir eğitimin olduğu, seviyesi ve amacı tartışılabilir olsa da bu kurumlarda din bilimlerinin tahsil edildiği görülmekle birlikte bu hususu açıkça ortaya koyacak güvenilir ve kapsamlı çalışmalar bulunmamaktadır. Ancak bu dönemlerde genel eğitim ile din eğitimin birbirleriyle iç içe oldukları söylenebilmektedir. Fakat din eğitiminin, sadece dinî ilimlerin tahsilinden ibaret olmayıp, özellikle örgün eğitim kurumları açısından öğrencilerin ve halkın dinî ihtiyaçlarının belirli yollarla tespit edilip giderilmesi gerçeği ile birlikte bu durumda medreselerin etkinlikleri konusunda kesin bir görüş oraya koyulamamaktadır.[78]

Tanzimat arefesinde eğitimde ikileşme belirginleşmeye başlamıştır. XIX. yüzyılın başından itibaren orduda ve mülkî idarede modernleşmeye ve dolayısıyla lâik niteliğe yakın modern eğitim veren okullar kurulmuştur. Bunlar dinî eğitim kurumlarının yanı başında ve kasıtlı olmasa bile ilerleyen zamanlarda onların aleyhine yayılıp gelişmeye başlamıştır. Osmanlı reformcuları, din adamları ve dinî kurumlarla açıkça savaşmamışlar; ulemanın ve medresenin dışında lâik eğitimi örgütleyip, lâik bir bürokrasi yetiştirme yoluna gitmişlerdir. Bu lâik bürokrasi, modernleşmeyle toplum hayatındaki etkisini arttırdıkça, ilmiye sınıfı kenarda kalmıştır.[79]

III. Eğitim Sistemin de Görülen Aksaklıklar ve Düzeltme Çabaları

Osmanlı medreseleriyle ilgili araştırmalarda genellikle siyasal tarih paralelinde gidilmiş, siyasî tarih için kullanılan tasnifler medreseler için de kullanılmıştır. Kaynaklar çoğunlukla XVI. yüzyılın sonlarını Osmanlı medreselerinin gerileme sürecinin başlangıcı olarak kabul

[77] Doğan, s.438.
[78] Zengin, s.19.
[79] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* Hil Yay., İstanbul, 1983, s.134.

ederler. Devlet güçlü, toplum istikrarlı ve vakıflar gerçek görevini yerine getirip sağlam kaldığı müddetçe, eğitim müesseseleri ilimle uğraşabilmişler ve Osmanlı toplumuna hizmet verebilmişlerdir.[80] Fakat sonraları böylesine köklü bir kurum dahi bünyesindeki bozulmalara engel olamamıştır.

Medreselerin XVI. yüzyılın ortalarına kadar işleyişlerinin gayet düzgün olduğu, buralarda aklî ve naklî ilimlerin birlikte okutulduğu, fakat bu yüzyılın sonlarına doğru işin tersine döndüğü, aklî ilimlerin ders programlarından çıkartıldığı, rüşvet ve iltimasın yaygınlaştığı, imtiyazlı bir sınıfın ortaya çıkarıldığı; böylece medreselerde duraklama ve gerilemenin baş gösterdiği ve nihayetinde bu durumun, Osmanlı Devleti'nin gerilemesini hızlandırıp yıkılışına zemin hazırladığı şeklinde yorumlar yapılmaktadır[81]

Nitekim medreselerin bozulması, ilk defa belirgin olarak bazı müderrislerin terfilerinin normal yolların dışında yapılması yoluyla, Kanuni zamanında başlamıştır. Daha sonraki yıllarda ise bozulma yayılarak ve çeşitlenerek büyümüştür. Bu tür bozulmalar II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet dönemlerinde çoğalmış, XVI. yüzyıl sonlarında ise hem medrese öğretimi hem de ilmiye sınıfı tamamen bir kargaşanın içerisine düşmüştür. XV ve XVI. yüzyıllarda Batı, bilimde yeni dallar ve yöntemlerle büyük gelişmeler gösterirken; XVII. yüzyıl başlarından itibaren Türkiye'de müspet ve deneysel bilimlerin öğretim programlarından çıkarıldığı görülmektedir.[82]

Osmanlı devleti XVII. yüzyılın sonlarına kadar, en önemli bilim müessesesi olan medreseleriyle, kendine özgü yönetim ve askerî teşkilatıyla yaşamını ve gelişmesini sağlamayı başarmıştır. Çünkü bu devirlerde Avrupa derebeylik mücadelelerinden yeni çıkmış, kilise baskısı altında çağdaş bilinç düzeyine henüz erişememiştir. Fakat XV. yüzyılın

[80] Kodaman, s.10
[81] Bu yorumlar hakkında detaylı bilgi için bkz; Antel, s. 441-462;Baltacı, s.64; Ergin, c.I-II, s. 108; Atay, s.133-173; Uzunçarşılı, s.67-70; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi(Başlangıçtan 1982'ye)*, s.67
[82] Bkz; Mustafa Ergün, s. 741-742.

ortalarından itibaren Avrupa'da Rönesans'ın da büyük etkisiyle dünyaya bakışta, sanat, edebiyat ve bilimde ciddi bir uyanış olmuş ve bu uyanış XVI. ve XVII. yüzyıllarda da devam etmiştir. İnceleme ve araştırmaya engel olan skolastik düşünceye adeta savaş açılmış ve devamında bilim ve teknikte donanmış bir Avrupa ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gelişmeler doğal olarak eğitim sistemini de etkilemiş ve eğitimde de yeni atılımlar yapılmıştır.[83] Ancak İslam dünyasında ise XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra düşünceye dayalı aklî ilimlere karşı bir soğukluk baş göstermiş, naklî ilimlerin arkasına atılır hale gelmiştir. Bu geri plana itilme ilim tasniflerinde de kendisini göstermiş ve yapılan ilim tasnifleri de aklî ilimlerin geri plana itilmesinde kaynak noktası haline gelmiştir.[84] Ancak medrese programlarındaki yetersizlik ve gerilemeyi sadece aklî ilimlerle sınırlamamak gerekmektedir. Aynı dönemlerde dinî ilimlerden Kelam ilmî de ihmal edilmiş, dersler neredeyse Fıkıh ilmî etrafında dönmeye başlamıştır. Bu dönemde medreselerde ilmî hüviyet kalkmış, iltimas ve siyaset medreselere girmiştir. Gelibolulu Ali, Kâtip Çelebi ve Koçi Bey gibi Osmanlı düşünürlerinin bu konudaki girişim ve uyarıları da olumsuz gidişatı durduramamıştır.[85]

XVII. yüzyıldan itibaren devletin zayıflamaya, sosyal ve ekonomik düzenin bozulmaya başlamasıyla, önce vakıf müessesesi sonra da ona bağlı eğitim ve öğretim sistemi çökmeye yüz tutmuştur. Geleneklerinden emin olmayan şahıs ve aileler kendi mal ve mülklerini özel şartlarla vakfederek, vakıf müessesesini geçim kaynağı haline getirmişlerdi. Böylece vakıf müessesesi hedefinden saptırılarak sosyal niteliğini kaybetmiştir.[86]

Vakıflardaki bu bozulma hemen ona bağlı olan medreselere de yansımış ve medreseler adeta birer maddî menfaat yuvasına dönüşmüşlerdir. Böyle olunca vakfın kurucusu tarafından

[83] Antel, s.443; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Arkadaş Yay., 3. Edisyon, Ankara, 2008, s.37.
[84] XVII. yüzyıldan itibaren Gazali ilimleri dinî ve dinî olmayan şeklinde ikiye ayırmış ve Mantık, Matematik, Kelam ve Tabiiyat'tan oluşan Felsefe'yi müstakil bir ilim olarak ele almamıştır. Gazali'nin bu anlayışı daha sonra yetişen Osmanlı uleması üzerinde bir hayli etkili olmuştur. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz; Zeki Salih Zengin, "Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme*", Vakıflar Dergisi,* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1997, s.401.
[85] Lewis, s.33-34; Kafadar, s. 68-70.
[86] Kodaman, s.10.

kabiliyet ve bilgiye bakılmaksızın aileden, hısım ve akrabadan olan kimseler medreselerde hocalık yapmaya başlamışlardır. Vakfiyelerde belirtilen derslerin zamana göre değiştirilmesi ve yeni derslerin koyulması mümkün olmamıştır. Nihayetinde medrese, ilimle uğraşmayan bir eğitim ve öğretim müessesesi olarak siyasetle uğraşmaya başlamıştır. Müderrisler yani ulema sınıfı, maddî ve siyasî menfaatler elde etmek için ilmi, sanatı ve medreseyi vasıta olarak kullanmışlardır. Böylece medrese ilim yuvası, müderrislik ve hocalık meslek olmaktan uzaklaşmıştır.[87]

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle, Osmanlı medreselerinin gerileme ve bozulmalarına yönelik eleştirilere bakıldığında bunları iki zaman dilimine ayrılarak incelenebilir. Bunlardan ilki "Klasik Dönem" olarak adlandırılabilir. Medreselerin başlangıcından Tanzimat'la başlayan geniş kapsamlı modernleşme sürecine gelinmesine kadarki süre içerisinde dile getirilen şikayet ve eleştiriler, sistem ve kurum bazında direkt olarak medresenin kendisine yönelik gözükmemektedir. Burada daha ziyade, kurulan sisteme aykırı uygulamaların (disiplinsizlik, derslere devamsızlık, ihmal vb.) ve mevcut kanunlara aykırı uygulamaların (rüşvet, suiistimal, adam kayırma, iltimas, haksız görev alma vb.) dile getirilmesi söz konusudur. Diğer bir zaman dilimi ise ilerde değinilecek olan ve Tanzimat'la başlayan; "Modernleşme Süreci"dir ki bu süreçte artık eleştiriler medrese sistem ve kurumuna yönelik olacaktır. Medreseler, artık kurum ve sistem bazında eleştirilecek, varlıkları sorgulanacaktır.[88]

Bu genel açıklamalardan sonra Tanzimat öncesi medreselerin bozulma nedenleri ana hatlarıyla şöyle sıralanabilir:

- Medresenin iç özelliklerinin gelişmeye engel olabilecek nitelikleri,

[87] Kodaman, s.11.

[88] Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz; Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İSAD*, sayı:3, 1999, s.23-39.

- İlmin temelinde imanın aranması, imanın temelinde ilmin olduğunun unutulması,
- Siyasetin ilim dünyasını baskı altında tutması ve sınırlaması,
- Batı ile karşılaştırma yapılmaması nedeniyle, eğitim ve öğretim yönünden dönemin gereklerine uzak kalınması,
- Devletin çeşitli kurumlarındaki bozulmalar,
- Duraklama ve gerileme dönemindeki yenilgiler yüzünden geriye doğru göçler ve nüfusun düzensiz yoğunlaşması,
- Rüşvet, adam kayırma[89] gibi uygulamalardan kaynaklanmaktadır.

Medreselerde hal böyleyken bu olumsuz gidişatı durdurup yeniden gelişmeyi sağlayabilmek adına bir takım düzeltme çabaları sarf edilmiştir. Medreselerin ilk defa ıslah edilmelerine duyulan ihtiyacın III. Mehmed devrinde olduğunu tarihen tespit etmek mümkündür. II. Beyazıd döneminde medreselerde müderrislerin tayininde kanunlara aykırı hareket edilerek iltimasın başladığı bilinmektedir. Mevcut ıslahat fermanı ve kanunnamelerin kesin ve belirli tarihlisine III. Murat'ın saltanatının ilk yıllarında rastlanmaktadır. III. Murat'tan sonra neredeyse her padişah ıslahatla ilgilenmiştir. Ancak bu ilgiye karşın yine de tesirini ne ölçüde gösterdiği tartışma konusudur.

Fermanlarda bahsedilen bozukluk ve yapılması istenen şeylerden üç hususta ıslahatın üzerinde durulmaktadır: Birincisi, talebenin belli bir süre eğitime devam etmesi ve derse devamı; ikincisi, müderrislerin derse devamı ve üçüncüsü de okuna gelen kitapların eksiksiz okunmasıdır. Başka bir madde de talebenin devam etmesi gereken dersi iyi öğrenmeden eline icâzet veya vesika verilmemesidir.[90] Kanuni'den itibaren çıkarılan kanunnamelerde

[89] Akyüz, s.73-74; Gelibolulu Ali Mustafa b. Ahmed'in medreselerin bozulmasını ve ilim seviyesinin düşmesini dayandırdığı sebepler için bkz; Atay, s. 157.
[90] Atay, s.174.

medreselerdeki tahsil sürelerinin giderek azaldığına dikkat çekilerek bunun düzeltilmesi üzerinde durulmuştur.[91]

III. Murat zamanında çıkarılan bir fermanda medreselerin tahsil süresinden bahsedilmese de yapılan suistimallerden, haksız kayırmalardan, haksız yere müderrislerin terfi ettirilmemesinden ve danişmentlerin derslerine devam etmemesinden kendilerine gelecek zararı düşünmeleri hususunda uyarılmaktadır.[92]

Yapılan ıslahatlarda yalnızca eskiye bir özenti olduğu göze çarpmaktadır. Eski nizamlara riayet edilmesi tekrar tekrar emredilmektedir. Bunun yanında yeni şartların meydana getirdiği yeni aksaklıklar varsa onlara karşı da eskiye ilave hükümler ve cezalar konulmaktadır. III. Murat devrinde üç defa kanun ve ferman-ı hümayunun çıkması ve hemen peşinden gelen III. Mehmed'in daha ilk zamanlarında oldukça geniş kapsamlı bir kanunnamenin çıkmasına gerek görülmesi, medrese ıslahatının başarıya ulaşamadığını göstermektedir. Aynı zamanda medresenin de büyük bir çıkmaza girdiği ortaya çıkmış bulunmaktadır.[93]

Medreselerin ıslahı konusunda en ayrıntılı ve ciddi kanunnamenin III. Mehmed'in çıkardığı 1598 tarihli kanunname olduğu görülmektedir. Bundan sonra I. Mahmut zamanına kadar medreselerle ilgili ciddi bir ıslahat teşebbüsü görülmemektedir. Ancak I. Ahmet oldukça ayrıntılı bir adalet fermanı çıkararak kadıların yolsuzluklarının önüne geçmek istemiştir.[94]

---

[91] Baltacı, Kanuni zamanında Sahn'a varmadan önceki tahsil süresinin sekiz yıl olduğunu dile getirirken, II. Selim döneminde bu sürenin beş yıldan az, III. Murat döneminde ise üç yıldan az olamayacağının kanunnamelerde vurgulandığını belirtmektedir. Bu da bizlere giderek azalan bir tahsil süresini göstermektedir. Bkz; Baltacı, s.37-42; Atay, s.175.

[92] 15 Ekim 1577 tarihli fermanın detayları için bkz; Atay, s.179.

[93] *Atay,* s.179.

[94] s.182.

IV. Modernleşme/Batılılaşma Çerçevesinde Atılan İlk Adımlar

Osmanlı Devleti hiçbir zaman Batı'dan kopuk olmamasına karşın; yaşadığı gerek siyasî gerek askerî ve ekonomik ve gerekse eğitimle ilgili sıkıntıları giderme yolunda başlangıçta Batı'yı örnek almayı düşünmemiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde devlet artık askerî başarısızlıklarla karşılaşınca durumun ciddiyeti daha bir belirginleştiği için köklü ıslahat hareketleri yapılmaya başlamıştır. Bu tarihten daha önce de çeşitli ıslahat girişimlerinin olduğundan bahsedilmişti fakat önceki girişimler bu denli köklü, direk amaca yönelik ve ciddi olamamıştır.

Osmanlı Devleti Batı'daki gelişmeleri değişik vasıta ve yollarla, fakat seçici bir tavırla, bilhassa savaş teknolojisi, madencilik, coğrafya ve tıp konularında takip etmiştir. Bu takipte Osmanlı'nın Batı ile coğrafî temasının olması önemli bir faktördür. Bu temas bilginin kolaylıkla aktarılmasını sağlamıştır.[95]

Batı kültürü önce ekonomik ve siyasî alanda, sonra bütün değerler alanında dünya görüşü olacak şekilde genişlediği zaman, XVI. yüzyıldan sonra onun gelişme hızına ayak uyduramayan kültürler için sadece modernleşme seçeneği kalıyordu. Osmanlı/Türk modernleşmesini, bir imparatorluğun, kendi geleneklerinden kopmadan değişmeye çabalaması olarak değerlendirmek mümkündür.

XIX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan yeni tarz okulların dönüştürücü gücüne duyulan güven Osmanlı siyasetine de her kesimde güç vermiştir. XIX. yüzyılda imparatorluğun olumsuz durumuna karşın eğitim soyut manada adeta mucizevî bir kurtuluş vaat etmiştir. Ancak, yeni tarz eğitim kavramı derdin ilacı olarak görülmüşse de; temel eğitsel gelişmeye ilham veren, Osmanlı-İslam öğeleri ile bu eğitim sisteminin devletin pragmatik tavrıyla birleştirilmesi sonucunu oluşturmuştur. Yerli dinî-kültürel ruh yeni eğitimi Osmanlıcılık

[95] Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim,* Etkileşim Yay., İstanbul, 2007, s.187.

kavramıyla birleştirmekte, daha doğrusu devletin gelecek dönemlerde gelişmesine yardımcı olmakta önemli sayılmıştır. "Modernlik" öğeleriyle "Geleneksellik" öğelerinin bu karışımı, uçsuz bucaksız topraklara yayılmış ve yüzyıllardır işleyen bir sistemle buluşturulduğu için ister istemez ikisini de kaçınılmaz olarak değiştirmiştir.[96]

XVII. – XIX. yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti'nde her modernleşme/ batılılaşma davranışı tepkilerle de karşılaşmıştır. Bütün yenileşme davranışları ordunun başarısızlığından üzüntü duyan ve yenilişin sebebini Batı'daki teknik üstünlükte gören devlet otoritesinden; Tepkiler ise, derinlikten uzak olan bu görüşü bile benimsemeyen fanatik kesimden gelmekteydi. Karşılıklı bu iki hareket III. Selim devrine kadar sürdü. Böylece 150 yıllık çarpışmalardan esaslı hiçbir modernleşme sonucu elde edilememiştir.[97]

Modernleşme hareketlerinin ilk safhasının III. Ahmet (1703-1730) ile başladığı söylenebilir. Batılılaşma/Modernleşme hareketlerini "Kültür Değişmesi" olayı olarak kabul eden Mümtaz Turhan'a göre bu devir, şuurlu bir modernleşmenin gerçekleşmediği devirdir.[98] Bilinen adıyla "Lale Devri"dir. Literatürde bu dönemin genel özelliği yönetim kademesinin zevk ve sefaya dalması olarak kabul edilse de eğitim açısından en önemli gelişme matbaanın Osmanlı Devleti'ne getirilişi ve kitap basımına başlanmasıdır. Mantık, Hikmeti Heyet ve Lugat gibi ilim kitaplarının basılması istenmiştir.[99] Ancak devam eden süreçte Batı karşısında alınan mağlubiyetler askeri alanda yapılacak düzenlemelerin ağırlığını hissettirdiğinden XVIII. yüzyıl boyunca ordu üzerine yoğunlaşılmıştır. Bu ıslahat hareketleri I. Mahmut'un devletin başına geçmesiyle hız kazanarak sürmüştür. Bu dönemin ilk icraatlarından biri modern bir teknik eğitim okulu açılmasıdır. Bu okul "Hendesehane" adıyla bilinmektedir ve topçu birliklerinin Avrupaî yöntemlerle ıslahını hedef almıştır. Bomba ve top yapımında

[96] Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom- Islam, The State and Education In The Late Ottoman Empire, Oxford,* 2000, s. 5.
[97] Hilmi Ziya Ülken, s.20.
[98] Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri,* Çamlıca Yay., İstanbul, 2006, s.135-148; Ayrıca bkz; Kafadar, s.71.
[99] Kansu, s. 41.

gerekli olan modern matematik ve fen bilimleri bu okulda verilmeye çalışılmıştır.[100] Sonraki dönemde dağınık haldeki askerî ıslahatların toparlanmaya başladığı görülür. 1773'de "Mühendishane-i Bahr-i Hümayun"[101]'un açılması çok önemli bir adımdır. Ergin'e göre bu, eğitimde batılılaşma hareketinin başlangıcıdır.[102] Bu mektep için Fransız hocalar ve uzmanlar getirilmiş, Fransa'ya öğrenci gönderilmesi için anlaşma yapılmıştır.[103]

Deniz kuvvetlerine paralel olarak kara kuvvetlerinde de mühendisler yetiştirilmesi gerektiği düşünülerek 1795'de "Mühendishane-i Berr-i Hümayun" açılmıştır.[104] Mühendishanede aritmetik, geometri, felsefe ve coğrafya konularının okutulması ve askerî açıdan gerekli eğitimin verilmesi amaç edinilmiştir.[105]

III. Selim – II. Mahmut devrinin devlet kurumlarında ve onu tamamlamak için öğretim işinde giriştiği geniş reform hareketi, Türkiye'nin modernleşmesi tarihinde en önemli safhalardan biri olarak gösterilebilir.[106] III. Selim döneminde Batı tıbbı ile ilk temaslar olmuş ve uzun soluklu olmasa da bir "Tıp Mektebi" kurulmuştur.[107] II. Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağı yerine kurulan ordunun hekim ihtiyacını karşılamak üzere yüksek bir askeri mektep statüsünde "Tıbhane" açılmıştır. Bu mektebin programında Arapça, Türkçe, Fransızca, sarf ve nahiv, imlâ, kitâbet, ilaç ve bitkilerin ve hastalıkların isimleri, cerrahlık uygulaması Fransızca olarak anatomi ve tıp bilimi ve din dersleri bulunmaktaydı.[108]

---

[100] Berkes, s.64; Lewis, s. 68.
[101] Tarık Artel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat I*, MEB, İstanbul, 1999, s.486; Koçer, s.25; Ergin, s.315; Emre Dölen, "Mühendislik Eğitimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., c.II, s.511-512.
[102] Ergin, c.I-II, s.61.
[103] Adnan Şişman, *Tanzimat Dönemi'nde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri,* TTK, Ankara, 2004, s.2; Doğan, s. 426.
[104] Kansu, s.50; N. Gökdoğan, "Türk Astronomi Tarihine Bir Bakış", *Tanzimat I,* MEB, İstanbul, 1999, s.472; Koçer, s. 28; Ergin, c.I-II, s.325.
[105] Akyüz, s.134; Bilim, s.36.
[106] Bu devirler hakkında daha geniş bilgi için bkz; Engelhardt, s. 19-43; Ülken, s.35.
[107] Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik", *Tanzimat I*, MEB, İstanbul, 1999, s.968; Ergin, c.I-II, s.335.
[108] *Ergin,* c.I-II, s.336-340; Akyüz, s.135.

Yeni ordunun donanımı için II. Mahmut, Talimhane adı verilen binada, okuma yazma, dinî bilgiler, harp bilgilerinin öğretilmesini uygun bulmuş ve bunun için Avrupa'dan talimci subaylar da getirtilmiştir.[109] Ordunun subay ihtiyacını karşılamak içinse 1834'de Mekteb-i Harbiye açılmıştır.[110]

Programlarında yabancı dile yer veren yüksek askerî okullara öğrenci yetiştirebilmek için bu kapasitede eğitim verecek orta öğretim kurumlarına ihtiyaç duyulması üzerine 1838'de rüşt çağındaki çocukların devam edeceği okul anlamına gelen "Rüştiye Mektepleri"nin açılmasına karar verildi. Bu okullarda çocuklar Sıbyan mekteplerindeki gibi teker teker değil sınıf ortamında eğitim göreceklerdir.[111] Aynı tarihte kurulan Meclis-i Umur-u Nâfia eğitim problemlerini ilk defa esaslı bir şekilde ele alması bakından oldukça önemli bir gelişmedir.

II. Mahmut devri, eğitim alanında yeni teşebbüslerin yoğunlaştığı yılları içine alır. Özellikle adliye ve eğitim alanında bakıldığında, bu dönemde eski düzenin geleneklerinden ayrılan esaslı farklar olduğu görülmektedir. Fakat bu farklar, reformcular ve ulema çatışması açısından Tanzimat devrindeki çekişme ve gelişmelerin başlangıcı olması yönünden önem taşımaktadır.

1824'te ilköğretimin yaygınlaştırılması ve mecburî hale getirilmesi amacıyla çıkardığı fermanda II. Mahmut, dinî bilgileri Sıbyan mekteplerinde öğrenmeden çocukların zanaata çırak olarak verilmemesi gerektiğini belirtmiştir. İlköğretimdeki bu dini bilgileri önceleyen tutumunun aksine II. Mahmut aynı fermanda yüksek öğretimde tamamen Batı tarzında okulların kurulması faaliyetlerine önem verilmesini istemiştir.[112] Buna rağmen bu ferman, ulemanın görüşlerinin yazıya dökülmesi şeklinde değerlendirilebilir. Ferman dikkatle

[109] Akyüz, s.135.
[110] Ergin, c.I-II, s.354-355.
[111] İlk açılan ve kendine özgü olan Rüştiye mektepleri "Mekteb-i Maarif-i Adliye" ve "Mekteb-i Ulum-i Ebediye" ve işleyişleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz; Koçer, s. 408; Tekeli- İlkin, , s.63; Turhan, s.169.
[112] Kodaman, s.3; Kafadar, s. 81- 83.

incelendiğinde, amacının din eğitimi yapan Sıbyan mekteplerine Müslüman çocuklarının devamını sağlamak ve onlara "İslam Dini'ni öğretmek olduğu görülmektedir.

Tanzimat öncesi reformlarında karşılaşılan birtakım sorunlar vardı. Gerektiği gibi güvenilir eleman olmayışı bu sorunların başındadır. İkincisi, reformlar tepedeki zümrenin bilinçli siyasal tercihinin ürünüydü. Üçüncüsü, bürokrasinin çalışmalarında gelenekçiliğin yerini giderek rasyonel-yasalcılık[113] alıyor olmakla beraber, klasik Osmanlı sisteminin belirgin uygulamaları hala ayaktaydı. Dördüncü ve sonuncusu ise, bu dönem ıslahatları eskilerin kaldırılmasından çok, yeni yasaların, yeni düzenlemelerin ve yeni kurumların işlerliğe kavuşturulmasından ibaretti. Bu durum zamanla bir ikiliğe yol açmıştı. Örneğin; ulemanın Ortaçağ'dan beri gelen eğitim sistemi, yeni yüksek eğitim kurumlarında verilen ve modern vasıflaması yapılan eğitimle yan yana uygulanıyordu. Osmanlı kanunlarının yerini yavaş yavaş almakta olan XIX. yüzyıl Avrupa'sının hukukuna dayanan yasalar, şeriatla yan yana varlıklarını sürdürüyorlardı. Yeni ve eski kurumların yetki alanı daima çok açık bir şekilde belirlenmiyordu.[114]

[113] Zürcher'in *"Modernleşen Türkiye'nin Tarihi"* isimli kitabının İngilizce orijinal basımında bu tabir "rational-legalism" şeklinde kullanılmaktadır.
[114] Tanzimat öncesi yapılan reformlarda karşılaşılan sorunlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz; Zürcher, *a.g.e,* s.75-77

II. BÖLÜM

TANZİMAT İLE GELEN DEĞİŞİM

I. Tanzimat Fermanı ve Batılılaşma/Modernleşme

Tanzimat, ismi gibi bir düzenlemeler devridir. Sosyal, siyasî, kültürel ve ekonomik alanda yapılan bütün reformların kökeninde modern bir devlet olma çabası yatar. Yapılacak bilinçli ve köklü reformlar devletin iç ve dış problemlerine bir çözüm getirecek ve onu eski şanlı günlerine kavuşturacaktı; bu da o devirde bütün Osmanlı Türklerinin isteğiydi. Bu amaçla 3 Kasım 1839'da Gülhane Hattı Hümayun'unun okunmasıyla[115] Tanzimat ilan edilmiş oldu. Bu Hattı Hümayun'da, Osmanlı tebaasının can, mal ve ırz emniyeti din, dil ve soy farkı gözetilmeden korunacağı vaat ediliyordu. Batılılaşmanın ikinci safhası sayılabilecek bu dönem, bunun devlet tarafından resmî bir program halinde ilanı demektir. Askerî ve teknik olarak başlayan batılılaşmanın siyasî ve hukukî bir şekil almasıdır. Elbette Tanzimat yalnızca bir Batılılaşma hareketinden ibaret değildir. Tanzimat adeta yıkılmaya yüz tutmuş bir imparatorluğun yeniden kurulma teşebbüsünü göstermektedir.

XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı reformcuları modernleşme problemini Osmanlı toplum hayatının tüm alanlarına batı bilgi birikiminin yerleştirilmesi olarak tanımlıyorlardı; modernleşme bu dönemde temelli ve kapsamlı bir dönüşüm süreci olarak algılanmıyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısının Osmanlı reformcuları ise imparatorluğun artık kapsamlı bir reforma ihtiyacı olduğunun bilincindeydiler.

Tanzimat, XIX. yüzyıla girerken zihinlerdeki "Avrupa üstünlüğü" sabit fikrinin etkisiyle devletin hâla sahip olduğu sosyal hukukî yapısının yine devlet eliyle halka rağmen

[115] Gülhane Hatt-ı Hümayun'un tam metni için bkz; Ek-I; Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F Yıllık Araştırmalar Dergisi I,* 1940-1941, İstanbul, 1940, s.237-263; Ayrıca, Halil İnalcık- Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, Eylül 2006, s.28; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12, Tezkire No:6,* TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.6.

yapılan bir dizi reform hareketiyle değiştirilip asırlarca içinde yaşanılan bir medeniyet dairesinden çıkarak, mücadele halinde bulunduğu başka bir medeniyet dairesine girme teşebbüsünün, asırlardan beri inanılmış ve uğrunda mücadele verilmiş değerler dünyasını reddederek Batı'nın değerler dünyasını açıkça kabul etme siyasetinin resmen ilanı demektir. Bunun için, Tanzimat'ın ilanı, Batı tarzı sosyo-kültürel yapıya götüren seri sosyal değişmelerin son derece önemli bir dönüm noktasını oluşturur.[116] Bu önem, İmparatorluğun idarî, siyasî, askerî vb. alanlarda kurmuş olduğu kendisine has kurumların yerine, batı örneklerine göre yeni kurumlar kurulması suretiyle devlet anlayışına yeni bir kavram getirilmesi olduğu kadar, Cumhuriyet Türkiyesinin fikrî zeminini ve hatta siyasî ve idarî kadrolarını hazırlamış olmasından da ileri gelmektedir.

Mümtaz Turhan, Hattı Hümayun'u sınırları belirli bir ıslahat programı olmaktan ziyade Osmanlı İmparatorluğu'nun esas teşkilatını, amme hukukunu değiştirmek isteyen bir "Charter" olarak nitelendirir. Bu ferman ile padişah bizzat kendi rızasıyla haklarının bir kısmından feragat etmiş, tebaasına bir takım haklar vermiş ve taahhütlerine sadık kalacağına dair yeminle teminat vermiştir.[117] Ergin, Tanzimat'ı 1789 Paris'te ilan edilen "İnsan Hakları Beyannâmesi"nin yarım asır sonra yapılmış bir taklîdi ve kabataslağı[118] şeklinde tanımlamaktadır. Engelhardt ise, Tanzimat'la Türkiye'de bir inkılâp yapıldığından bahseder.[119] Somel de Tanzimat'ı, XIX. Yüzyıl Osmanlı modernizasyonu çerçevesinde, Avrupa aydınlanması ideallerinin eğitimli Osmanlı Müslüman bürokratik eliti arasına giderek daha fazla nüfus edip taraftar bulduğu, çizgisel bir süreç olarak açıklar.[120]

---

[116] Kafadar, s.90.
[117] Turhan'ın "Charter" nitelendirmesi hususunda daha detaylı bilgi için bkz; Turhan, s. 167.
[118] Ergin, c.I-II, s. 411.
[119] Gülhane Hattı ile gerçekleştirildiği düşünülen inkılap ve bu düşüncenin nedenleri konusunda daha detaylı bilgi için bkz; Engelhardt, s.45.
[120] Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education ın The Ottoman Empire 1839-1908,* Brill, 2001, s.1.

Tanzimat'ın ortaya çıkışının siyasî sebeplere dayandığı ve esas manada Avrupa'yı memnun etmek[121] amacıyla, doğrudan doğruya halkın yönelimlerinden ziyade Batı medeniyetinin tepeden inme[122] ve sunî yollarla kabulü olduğu benimsenen görüştür. Tanzimat, Osmanlı devlet adamlarının ve aydınlarının kendi toplumlarının gerçeklerinden hareket ederek, özgürlük içerisinde karşılaştırmalı biçimde geliştirdikleri bir model olmamıştır.[123] Tanzimat'ın birinci görevi, dağılma halindeki Osmanlı kitlelerini yenilikler çevresinde toplamak, devlet faaliyetlerini hukukî güvence esasına dayanarak, düzeni ve merkezî gücü yeniden kurmaktır.[124] İkinci görevi ise; bu toparlanmayı, kişi benliğini ezen sınırlamaları azaltarak ve bir " ferdî hürriyet sahası" oluşturarak gerçekleştirmektir.[125]

Tanzimat, baş gösteren "nizamsızlığı" giderme çabasından ibarettir.[126] Ancak bu nizam ihtiyacı yalnız siyasî ve idarî sahaya özgü değil aynı zamanda bir toplumun felsefî, edebî kıymet hükümlerinde de bu ihtiyacın hissedildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde modernleşme çerçevesinde yapılan ıslahatlar genellikle askerî alanla kısıtlı kalmış ve bu nedenlerle bir ilerleme kaydedilememiştir. Ancak Tanzimat'a gelindiğinde ıslahatların toplum nizamına yöneldiği görülmektedir. Avrupa'nın hem teknik alanda ve hem de fikrî alanda üstünlüğü giderek adeta bir hayranlığa dönüşecektir. Ancak üstün bir kültür karşısındaki hayranlık duygusu mevcut kültürün temelini muhafaza düşüncesiyle birleşince toplumda ikilikler meydana gelmiş ve bu zamanla baş edilmesi çok zor sorunlar oluşturmuştur.[127]

---

[121] Kansu, c.I, s.78; Engelhardt, s.13; Ülken, s.36; Turhan, s.166; Zürcher, s.85; H.Hüsrev Hatemi bu düşüncenin aksini savunmaktadır. Bkz; H. Hüsrev Hatemi-Yeşim Işıl, *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat,* Bilimsel Araştırma Dizisi/3, İşaret, 1989, s.9.

[122] Ülken, s.41; Seçü Akgün, *The Emergence of Tanzimat ın The Ottoman Empire*, http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/834/10541.pdf, s.2.

[123] Taner Timur, "Batılılaşma", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.140-141.

[124] Bülent Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980*, YKY, 2001,s.75-76.

[125] Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat I*, MEB, İstanbul, 1999, s.33-34.

[126] Mehmet Aydın, "Tanzimat'la Aranan Hüviyet", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar Arası Sempozyumu*, Ankara, 1994, s. 15.

[127] Toplumda meydana gelen ikiliklerin oluşturduğu sorunlar konusunda daha geniş bilgi için bkz; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Fransız İhtilali ve Tanzimat", *İş Mecmuası,* İstanbul, 1942, s.103-104.

Tanzimat, II. Mahmut ile başlayan Batılılaşma sürecinin kanunlaştırma evresinin çok önemli bir adımını oluşturmaktadır. Kafadar, Tanzimat'ın getirdiği yenilikleri şöyle sıralamaktadır:

- "Tanzimat, İslami esaslara dayalı bir toplum sistemini Batı anlayışına göre yeniden düzenlemeye çalışmaktadır. Bu nedenle yeni hayat ve düşünce tarzının gerektirdiği değişiklikleri, bunların uygulamalarını, çatışmalarını ortaya koymaktadır.
- Tanzimat, açılan bu yeni devirde gerçekleştirilecek reformların, ıslahat teşebbüslerinin devletin siyasî, idarî, adlî, malî alanları kapsayacak bir idealin, "Tanzimat ideolojisinin" bir ifadesidir.
- Tanzimat, dağılmaya yüz tutmuş çeşitli unsurları İmparatorluğun bünyesinde "Osmanlılık" tezi etrafında bir arada tutmak için "eşitlik" ve "hürriyet" esaslarına dayanan yeni bir idare ve hukuk anlayışı getirme arzusunun resmî bir tescilidir.
- Padişah bizzat kendi rızasıyla yetkilerinin bir kısmından feragat ederek mutlakıyetten meşrutiyete giden yolu açmıştır.
- Yeni bir hukuk anlayışı doğrultusunda fertlerin haklarını korumaya ve toplumun düzenini sağlamaya yönelik ceza usulünün gerekliliğinin üzerinde durulmaktadır.
- Yeni nizamın gerçekleştirilmesi doğrultusunda da, yeni askere alma ve vergi toplama usullerine dair yeni kanunların yapılmasını emretmektedir.
- Yapılacak yeni düzenlemelerin gerçekleştirilmesinde artık Avrupalı devletlerin yardım ve müdahalelerine resmen kapı açılmış olmaktadır."[128]

[128] Kafadar, s.91-92; Ayrıca, Abadan, s.31-58; Bülent Tanör, s.85-93.

Bu hususlar da gösteriyor ki, Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti'nin bünyesinde esaslı bir değişiklik yapmıştır. Bu fermandan önce padişah kesin olarak şeriata tabi ve ona sorumlu idi. Şeriat ise, padişahın bir memuru vasfını taşıyan Şeyhülislamın yorumları ile sınırları genişleyip daralan ve karakter yönünden kutsal sayılan bir anayasa idi. Ferman, dünyevî bir karakter taşımaktaydı. Padişah fermanın maddelerine uyacağına yemin etmekle bu maddelerin, iradesini sınırlandıran bir karakter taşıdıklarını kabul etmekteydi. Ferman aynı zamanda Müslüman ve Hıristiyan tebâa arasında hukukî eşitlik de tanıyordu.[129]

Fermanın bir diğer özelliği de yeni kurallara açıkça atıfta bulunmasıydı. Osmanlı'da daha önce yapılan ıslahatlar her zaman yeni bir şey gibi sunulsa da birer geçmişe dönüş çabası olarak kalmıştır. Oysaki Tanzimat'la İmparatorluğun iyi bir şekilde idare edilebilmesi için yeni kurumlara ihtiyaç olduğu hususundan açıkça bahsedilmiştir. Bu devrede artık ıslahat hareketlerinin başında padişahlar görülmemektedir. Onların yerini devlet adamları almıştır. Hatta devrin ilerleyen zamanlarında yenilik taraftarlığı, devlet adamlarından fikir adamlarına geçmiş ve bu da yenilik taraftarlarını öncesine göre daha geniş bir kitle haline getirmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın ortaya koyulmasında başrolü oynayan Mustafa Reşit Paşa, idarede tam hâkimiyetin sağlanabilmesi için âyan ve ulemanın nüfus ve tahakkümünden kurtulmuş, merkezin emirlerine bağlı, güvenli bir memur kadrosu meydana getirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Çünkü Tanzimat'ın uygulanmasında en büyük engeli bu iki grup oluşturmaktaydı. Ulema, Tanzimat'ı şeriata ve İslam devleti esaslarına aykırı göstermeye çalışacak; taşradaki âyan ise, eyaletlerde idare hala fiilen onların elinde olduğu için, halkı Tanzimat'a karşı türlü yollarla tahrik edecek, alınan tedbirleri köstekleyecekti. İşte Reşit Paşa, şer'i makamlardan bağımsız olarak oluşturduğu Meclis-i Maarif-i Umumîye ve Rüştiye

[129] Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayun'da Batı'nın Etkisi", *Belleten, XXVIII/112* (Ekim 1964), s.581-601; Ayrıca, İnalcık- Seyitdanlıoğlu, s.80; Akgün, s.1.

Mektepleri sayesinde bilhassa merkezin emirlerine ve Tanzimat'a bağlı yeni bir memur kadrosu yetiştirmek gayesini gütmüştür.[130]

Islahatçılar imparatorluk devrinin son bir asırlık tarihinde memleketi ileri götürmek adına karşılarına çıkan engelleri yenmek için her şeyden önce fazlasıyla merkeziyetçi bir idare ve ona hizmet eden bir bürokrasi oluşturmaya çalışmışlardır. Tanzimat'la beraber Batı'nın fikir ve müesseseleri memlekete nakledilerek genel seviye yükseltilmeye ve bununla da Avrupa'da tutunmaya çalışılmıştır. Modernleşme çabalarının başarıları kadar birçok ağır problemleri de olması belki bu özelliğe bağlanabilir. Tanzimat dönemi bundan önceki dönemler gibi yıkıcı olmayıp daha ziyade yapıcı bir devirdir. Yine bu dönem, yenilik hareketlerinin artık genişlemek üzere olduğunun ilk işaretlerini verir.

Bu dönemde Avrupa ile artan temas, uzun süre orada bulunmuş ve öğrenim görmüş kişilerin sayılarının çoğalması neticesinde önceki devirlerle kıyaslanmayacak ölçüde bir fikrî gelişme sağlamıştır.[131]

Tanzimat'ın bütün yapıcı görünen yanlarına karşın, İmparatorluğun olumsuz gidişinde etkili olan sebeplerin azalmaması hatta bazı konularda artarak devam etmesi beklenen değişimin oluşmasını engellemiştir. Tanzimat'la gerçekleştirilmesi planlanan hedeflerin önceden derinlemesine tasarlanmamış olması, bunlar gerçekleştirilmeye çalışılırken nasıl hareket edileceği konusundaki çelişkiler, arzu edilen değişimleri gerçekleştirecek insanlar yetiştirilmeden işe girişilmesi gibi sebepler, arzulanan hedeflere ulaşılmasında başarısızlığa neden olmuştur.

---

[130] İnalcık, s.94.

[131] Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ve İmparatorluğa etkileri konusunda daha detaylı bilgi için bkz; Şişman, a.g.e.*;* İsmail Güven, *Osmanlı Eğitiminin Batılılaşma Evreleri,* 3. Baskı, Naturel, Ankara, 2004, s.73.

Tanzimat hareketinin oldukça dar bir çerçeveyle çizilmiş muhtevasında esas faaliyetlerin siyasî bünyeyi değiştirmek, onu kanunî esaslara dayandırmak isteyen tek bir konu etrafında toplanmış olduğu görülmektedir. Tanzimat Dönemi içerisinde gerçekleştirilen bütün resmî ve siyasî teşebbüsler hep mal, can ve namus güvenliğini temin edecek kanunlardan oluşsa da işleyişte asıl değişimler bunların dışında olmuştur. Bu açıdan Tanzimat, kendisine mâna ve hüviyetini veren konularda başarı gösteremediği halde diğer sahalarda az çok başarılı olmuş teşebbüslerin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Dil ve edebiyatta yenilikle başlayan bir fikir hareketi, başlangıçta açıkça görülemese de sistemli bir hal almaya çalışan geniş bir eğitim hareketi ile ticarî ve sınaî bazı teşebbüsler bunlar arasında sayılabilir.[132]

II. Tanzimat ve Eğitim Felsefesi

Tanzimat'ın gayesi "sadece din ve devlet değil, mülk ve milleti ihya" şeklinde açıklanırken halkın devlet için değil, devletin halk için var olduğu prensibi kabul edilmektedir.[133] Ancak Osmanlı tarihinde Tanzimat'la yeni bir dönem başlarken eğitim ve bilimin, devletin öngördüğü bu çerçevede düşünülmemiş olduğu görülmektedir.

Fermanda her alanda ıslahatlar yapılması istendiği halde eğitimden hiç söz edilmemesi yadırganacak bir husustur. Ancak bu durum, Tanzimatçıların eğitimle ilgilenmedikleri şeklinde anlaşılmamalıdır. Nitekim tasarlanan yenilikleri uygulayacak elemanlara ihtiyaç oldukça, çeşitli eğitim kurumları açtılar ve bunları gerek nitelik ve gerekse nicelik yönünden geliştirmeğe çalıştılar. Böylece giderek eğitim reformu, genel reformların ayrılmaz bir parçası

[132] Turhan, s.171.
[133] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten, XXVIII/112*, Ekim 1964,s.603-622; Ayrıca İnalcık- Seyitdanlıoğlu, s.97.

oldu.[134] Hatta Tanzimatçıların en büyük başarıları, eğitim alanında olmuştur denilebilir. Bugün eğitimle ilgili birçok müessesenin temeli Tanzimat döneminde atılmıştır.[135]

XIX. yüzyıl sona ererken İmparatorluğun feci durumuna karşın eğitim, soyut manada neredeyse mucizevî bir kurtuluş vaat etmiştir. Temel eğitsel gelişmeye ilham veren Osmanlı-İslam öğeleri ile yeni pedagojinin, devletin faydacı tavrıyla birleştirilmesi, "Modernlik" öğeleriyle "gelenek" öğelerinin bir karışımı, günlük yaşamda geniş bir alana yayılmış imparatorluğun uçsuz bucaksız toprakları üzerinde işleyen bir sistemde buluşturulduğu için, her ikisini de kaçınılmaz olarak değiştirmiştir.[136] Bu bağlamda Tanzimat, "Osmanlılık" ideolojisi içinde " eşitlik" ilkesini getirmektedir. Bu, devletin kuracağı okulların da "Osmanlı Okulları" olmasını gerektirmektedir. Bu okullar Osmanlı bünyesindeki bütün milletlere açık olacaktır. Tanzimat devrinde eğitimle yerleştirilmek istenen bu Osmanlılık politikasında çeşitli soy ve kültürlerden gelen çocukları aynı fikir etrafında eğitmekle Osmanlı birliği yaratılacağına inanılıyordu. Bu politikanın Batılı devletler açısından gerçek anlamı ise gayr-i Müslim halka bir takım ayrıcalıklar verilmesiydi.[137]

Reformcular, batılı bilim adamlarını getirterek batı ilmini araştırma metotlarıyla birlikte memlekete yerleştirmeyi düşünürken karşılarına öncelikle iki engel çıkmaktaydı. Birincisi; modern araştırmayı hatta öğretimi, din için tehlikeli sayan fanatik-skolastik zihniyet. İkincisi ise; modern araştırmanın derin köklerine kadar inmeye sabredemeyen ve her şeyden önce, gücünün ihtiyacına cevap vermek isteyen idareci zihniyet. Birincisiyle savaş çok kolay olmasa da kısmen başarı kazanılabilmiştir. Hatta XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu

---

[134] Bilim, s.19-20; Kodaman, s.31; İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Gelişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye,* c.II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.456-475.

[135] Turhan, s.172.

[136] Anzavur Demirpolat-Günsoy Akça, "Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema", *EKEV Akademi Dergisi,* Yıl: 12, sayı:36, Yaz-2008, s.120; http://mylibrary.wilmu.edu:2053/ehost/detail?vid=3&hid=112&sid=fda9f8b5-7f61-48ad-9da4-7f889271c886%40sessionmgr114&bdata.

[137] Bilim, s.79.

modern zihniyet, eski medresenin bile içerisine sokulabilmiştir. Gerçi Kansu'ya göre Tanzimat; Osmanlı için büyük zaaf sebebi olan, milletin çağdaş eğitim almasında en büyük engel olan medresenin nüfuzunu kırmaya cesaret edememiştir.[138] Ancak ikincisiyle olan savaş daha zor olmuştur ve bugüne kadar gerçek ilmî zihniyetin yerleşmesine asıl engel bu olmuştur.[139]

Tanzimatla eğitimin gerekliliğinin ve yönteminin iki temel ilke etrafında düşünülmesi gerekliliği üzerinde duruluyordu. Bunlardan biri dinsel kuralların öğrenilmesine yönelikti. Diğeri ise aklın gereği olarak herkesin bilim öğrenmesi gerekliliği idi. Aslında Hatt-ı Hümayun yeni bir düşünce içermiyordu. Öncelikle bilime getirmekte olduğu ayrım, gelenekte aklî ve naklî bilimler biçiminde yapılan tasnifte zaten vardı. Eğitimin yaygınlaştırılması çalışmaları ise daha II. Mahmut döneminde başlamıştı.[140]

Tanzimat hareketi, modern eğitim sistemini Türkiye'ye sokmaya çalışırken bir taraftan medreseyi de memnun etmeyi düşünüyor, diğer taraftan gayr-i Müslim unsurların eğitimini serbest bırakıyor ancak imparatorluğun çoğunluğu olan Türklerin eğitimini esaslı bir şekilde düzene koyamıyordu.[141]

Tanzimat Devri başladığında kamuoyunun gerçek temsilcileri camiler, medreseler ve tekkelerdi. Buralarda, din perdesi altında siyaset yapmak adet haline gelmişti. Her yenilik hareketine karşı yapılan direnmelerin yuvaları da bu yerler olduğu gibi Tanzimat devrine karşı direnmelerin kaynağı da yine bunlar oldu.[142] Ancak yine de medreselerin de varlığı, yapısı, işleyişleri açık bir şekilde ilk defa Tanzimat'tan sonra sorgulanmaya başlanmıştır.

---

[138] Kansu, s.81.
[139] Ülken, s.35.
[140] Ahmet Karaçavuş, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri,* AÜSBE Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2006, Basılmamış Doktora Tezi, s.112.
[141] Kansu, c.I, s.82.
[142] Karal, s.581-601; Ayrıca, İnalcık- Seyitdanlıoğlu, s.65.

1839 Gülhane Hattı Hümayun ile Tanzimat ilan edildikten sonra kültür işlerinde ve öğretim hususlarında da ıslahat ihtiyaçları ve arzuları kendini gösterdi. Osmanlı imparatorluğunun ilim ve öğretim müessesesi olan "Medrese" asırlardan beri devam eden durum ile olduğu gibi bırakılarak Avrupaî bir kurum olmak üzere "Mektep" tesis edildi. Aslında teknik ihtiyaçlar Osmanlı'da daha evvelinden fark edilmiş bu amaçla III. Selim zamanından itibaren mektepler kurulmuş fakat bu mekteplere öğrenci hazırlayıcı müesseseler olan ilk, orta ve yüksek mektepler Tanzimat'la birlikte açılabilmiştir.[143]

Tanzimat devri eğitim reformlarının temelini eskileri yıkmadan yeni eğitim kurumları kurmak teşkil etmiştir. Çünkü Tanzimatçıların memlekette uygulamayı düşündükleri geniş çaplı reformlar için bu planlarını gerçekleştirecek elemanlara ihtiyaçları vardı. Yapılacak yeniliklere muhalefet etme ihtimali olan eski kadroyla bu işin başarılamayacağını düşünüyorlardı. Tanzimat öncesinden medreselerden ayrı olarak gelişen eğitim kurumları sadece askerî kurumlar iken, Tanzimat'la birlikte sivil bürokrasinin de yaygınlaşmasına paralel olarak sivil eğitim kurumları da gelişmeye başlamıştır.

Tanzimat Devri'nde eğitim reformlarında düşünülen husus, sadece yeni mektepler açmak ve bütün ülkede eğitimi yaygınlaştırmak değil, aynı zamanda eğitimin kalitesini yükseltmekti.[144]

Tanzimat'ın ilk döneminde açılan mektepler memleketin bir ihtiyacını karşılayacağı düşüncesiyle açılmış olmalarına karşın gerçekte hiçbiri bunu sağlayacak seviyede ve imkânda değildi. Hepsi gelişigüzel yollar ve yetersiz hocalarla, sistemsiz ve plansız bir şekilde tesis edilmişlerdi.[145] Bu okullar, devrin acil yetişmiş insan gücü ihtiyacını karşılamak gibi bir gerekçeyle açılmış olsalar da bütün bu eksiklerinden dolayı gelecek adına devamlılığı sağlamada istenen ölçüyü tutturamıyordu.

[143] Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim,* Birinci Basım, İDB, 1938, s.3.
[144] Bilim, s.20.
[145] Tanzimat'ın ilk döneminde açılan mekteplerin durumu konusunda daha detaylı bilgi için bkz; Turhan, s. 172.

Tanzimat'tan sonra gelen birinci devrede, devletin teşebbüsü ile başlayan batılılaşma hareketinin bir kısım aydınlarca benimsenerek topluma geçtiği görülmektedir. Tanzimat'ın buraya kadar ki ilk döneminde sorunlar hiç olmazsa kağıt üzerinde halledilmeye çalışılmıştır. Ancak Tanzimat'ın eğitim reformu esas manasıyla Abdülmecit tarafından 1845 Hatt-ı Hümayunu'nun yayınlanmasıyla başlayabilmiştir. Bu gecikmenin, yönetimle ilgili sıkıntılar ve devletin içerisinde bulunduğu buhranlar gibi birtakım sebepleri bulunmaktaydı.

İkinci devrede yani Hatt-ı Hümayun'un okunmasından sonra ise sosyal problemler aydınlarca benimsenmeye başlamıştır. Bu dönem Tanzimat ruhunun devletten halka geçtiği dönemdir. Tanzimat'ta sokağın rol oynamaya başlaması, gazetenin, tenkidin, halk sesinin yeni zihniyeti savunmasıyla olmuştur. Dönemin makalelerine bakıldığında Gülhane Hattı zamanında sırf yukarıdan ve devletten gelen ve yine devletin kurduğu "Mühendishane", "Tıbbiye" gibi kurumlarda öğretim ve çeviri yolu ile sınırlı bir çevrede kalan batılılaşma hareketinin topluma girmeye başladığını gösterir. Batılılaşmanın yalnız kanun şekilciliğinde kalmayarak, fikre ve öze nüfus etmesi eğitim-öğretim müesseselerinin yanında bu yolla olmuştur.[146]

1845'te başlayan eğitim reformlarında güdülen politika yeni eğitim kurumları açarak cehaleti ortadan kaldırmak ve devleti modernleştirmekti. Nitekim 1845'te yeniden Hariciye Nazırı olan Mustafa Reşit Paşa, yeni nizamların uygulanamayışını cahilliğe bağlıyordu.[147] Reformların gerçekleştirilmesinde problem sadece ulemanın muhalefeti değildi. Çünkü ulema sınıfının hepsi reformlara karşı olmayıp hatta zaman zaman destek olanlar da vardı. Bu konuda asıl mesele eğitim kurumlarını nitelik ve nicelik yönünden geliştirmek ve bunları halka benimsetmekti. Bu dönemde tasarlanan eğitim reformları için örnek, XVIII. yüzyıldan beri olduğu gibi yine Fransa idi.

[146] Ülken, s.41.
[147] Bilim, s.24.

Tanzimat devri eğitim sisteminde genel olarak şu fikirler vardı: Birincisi, genel eğitim siyaseti idi ki buna göre; ilköğretim devlet hizmeti sayılacak ama bu vakıflar ve cemaatler eliyle yapılacaktı. Rüştiye ve ortaokullar çoğaltılacak[148], Avrupa'dakine benzer yüksekokullar açılacaktı. İkincisi, eğitimin hedefleriydi. Tanzimat'tan önce sırf dinî eğitim esastı. Tanzimat ile resmî mekteplerde bir de asır terbiyesi eklenmek istendi. Bütün tahsil derecelerindeki unsurları kendi dinî terbiyelerinde tamamıyla serbest bıraktı. Resmî mekteplerinde ananevî İslami eğitime önem verildi ancak bunun yanında asrî terbiyenin de nüfuzuna engel olunamadı. Üçüncüsü ise öğretim yöntemleriydi. Eskiye göre en çok değişen kısım burasıdır. Bu dönemde en önemli unsur olarak eğitimde ezberin yanında muhakemeye de önem verilmesi dikkat çekicidir.[149]

Tanzimat'ın ilanından sonra eğitim konuları bağımsız bir konu olarak tek tek ele alınmış ve incelenmeye başlanmış, orta öğretim kurumlarına öğrenci hazırlayan okullar üzerinde çalışılmaya başlanmıştır. Bunlardan ilki de Sıbyan okullarına yeni bir çehre kazandırmakla başlamaktadır. Tanzimat Fermanında öngörülen reformların askerî saha hâriç diğer alanlarda da işlemesini isteyen Sultan Abdülmecit 1845'te bir ferman yayınlamış, reform yolunda ilerlemenin eğitim alanına önem verilmesiyle hedefine ulaşacağını ifade etmişti. Bu fermanın ardından, hükümet memleketin îmar ve ıslah islerini yürütmek için Meclis-i Maarif-i Muvakkat ve Meclis-i İmariye adlarıyla İstanbul'da ve taşra bölgelerinde bir takım meclislerin kurulmasına karar vermiştir. 1851 yılından Islahat Fermanına kadar eğitim alanında, bazı yerlerde açılan Rüştiye okulları dışında, önemli bir iş yapılmamıştır.[150]

1869 öncesi Tanzimat dönemine genel olarak bakıldığında, eğitim alanında başlıca ıslahat adımlarının ortaöğretimde ve meslek okullarında atıldığı görülür. Rüştiyeler de bu dönemde

[148] Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* MEB Yay., İstanbul, 1964, s. 43.

[149] Kansu, c.I, s.85; Akbulut, s.25.
[150] Kodaman, s.8-14.

eğitimde modernliği temsil etmişse de, bir ortaöğretim kurumu olarak genel anlamda başarısız olmuştur.

Tanzimat dönemi eğitim problemlerinin en önemlisi, yeni tarz öğretimi halkın benimsememiş olmasıdır. Tanzimat devri eğitim reformlarında hareket yukarıdan gelmiş ve bu reformlar yeni seçkin sınıf tarafından ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Fakat o güne kadar İslami değerlere ve köklü geleneklerine bağlı[151] bir toplum içerisine değişik ve yabancı unsurların sokulması, Osmanlı toplumunu sarsmış ve özellikle üst kademelerde tutarsızlıklar yaratmıştır.[152]

Tanzimat devrinde eğitimle yerleştirilmek istenen Osmanlılık politikasında ise çeşitli soy ve kültürlerden gelen çocukları aynı fikir etrafında eğitmekle Osmanlı birliği yaratılacağına inanılıyordu. Açılacak Umumî mekteplerden Müslümanlarla beraber gayr-i Müslimlerin de istifade etmesi sağlanarak bu mektepler birer Osmanlı mektebi haline getirilmek istenmiştir. Bu politikanın Batılı devletler açısından gerçek anlamı ise gayr-i Müslim tebaaya bir takım ayrıcalıklar verilmesiydi.[153]

Buraya kadar izah ettiğimiz kadarıyla Tanzimat döneminde eğitim sistemindeki değişimleri genel olarak sıralamak gerekirse Akyüz'ün çıkarımlarından bazı kısımları burada sıralamak uygun olacaktır. Akyüz'e göre Tanzimat Döneminde;

- Eğitimin geliştirilmesi, devleti çöküşten kurtaracak bir yol olarak görülmeye başlanmıştır.
- Eğitimciler ve yazarlar, ailenin ve devletin eğitim görevlerini, çocuklara ve topluma olan sorumlulukları açısından incelemeye başlamışlardır.

[151] Petrosyan reformu gerçekleştiren kesimin de İslam'ın esas dayanaklarını kesinkes kaybetmek istemediğinden bahseder. Bkz; İ.Y. Petrosyan, "XIX. Asır Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Hareketi: Gelenekler ve Yenilikler", *Tanzimat'ın 150. Yılı Uluslar Arası Sempozyumu,* Ankara, 1994, s.22.
[152] Bilim, s.79.
[153] Kansu, c.I, s. 84; Bilim, s.79.

- Örgün eğitimin kurulup geliştirilme çabaları sıra ile gitmemiş, ilköğretimde hiçbir değişiklik yapılmadan orta ve yükseköğretimde düzenlemelere gidilmiştir.
- Örgün eğitimin düzenlenmesi adına yapılan girişimler, esas olarak, medreselilerin tepkisinden kaçınmak ve medreseler ve geleneksel sıbyan mektepleri dışında yeni okullar açmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Fakat medrese zihniyeti, eğitimdeki yenileşmeleri yine de kolay benimsememiştir.
- Medreselerin düzeltilmesine gidilmesi yerine bazı meslek medreseleri açılmakla yetinilmiştir.
- Eğitim bir bilim olarak görülmeye ve eğitim bilimi kitapları yazılmaya başlanmıştır.
- Okul ve sınıf ortamının düzenlenmesine, yeni ders araç gereçlerinin kullanılmasına, genel ve özel yeni öğretim yöntemlerinin denenmesine girişilmiştir.
- Örgün eğitim alanında İstanbul'da ve taşrada büyük çabalar gösterilmiş, bazıları günümüzde de etkinliğini sürdüren birçok okul kurulmuştur.
- Öğretim kurumlarında birlik olmadığı için, uzun yıllar, "medrese", "Tanzimat mektepleri", "askerî mektepler", "azınlık" ve "yabancı" mektepler gibi çeşitli kaynaklardan çok farklı bilgi, düşünce, ideal ve dünya görüşüne sahip insanlar yetişmiştir. Bu zıtlıkların toplumda olumsuz sonuçları görülmüştür.
- Avrupa'daki gelişmelerin topluma tanıtılmasında ve eğitimdeki yenileşmelerde, Avrupa'da görev yapan Osmanlı elçilerinin ve öğrenim gören aydınların önemli katkıları olmuştur. Tanzimat döneminde, siyasî gelişmelerin sonucu olarak, çeşitli din, dil ve kültürlerden oluşan ülke insanlarını bir arada tutmak amacıyla "Osmanlılık" ideali ortaya çıkmış ve bir "*Osmanlı insanı tipi"* meydana getirmek için eğitimden de yararlanılmaya çalışılmıştır.

- ❖ Eğitimdeki yenileşmeler, genellikle eski malzeme ile yeni bir şey yapmak biçiminde gerçekleştiği için, medrese, yeni okullarda etkisini öğretmen, öğrenciler, programlar ve yöntemler vasıtasıyla kısmen de olsa sürdürmüştür
- ❖ Azınlık ve yabancı okulları çok büyük gelişmeler göstermiş, devlet için bir tehlike haline gelmeye başlamışlardır.
- ❖ Açılan yeni okulların programlarına hayata dönük dersler konulmuştur.
- ❖ Programlarda doğal olarak bir gelişme gözlenmekle beraber, uzun süre, çeşitli okulların programları birbirlerine çok yakın bir özellik göstermişlerdir.
- ❖ Öğrenci ve öğretmenlerin kılık ve kıyafetleri belirlenip düzenlenmeye başlanılmıştır.
- ❖ Disiplin aracı olarak *falaka* -yasal olarak- kaldırılmıştır.
- ❖ Az zamanda çok iş yapmak düşüncesi vs. nedeniyle, sivil okulların pek çoğu için uygun binalar yapılmamış, bunlar eğreti binalarda öğretimlerini sürdürmüşlerdir.
- ❖ Tanzimat'ın kökleşmesi için aydınlar ve memurlar yetiştirilmesi gerekli görülmüş, bu nedenle sivil okullara ve memur yetiştirmeye önem verilmiştir.
- ❖ Medrese dışındaki okullarda, Osmanlıca denen Türkçe öğretim dili olarak benimsenmiştir.
- ❖ Meslekî ve teknik eğitimin temelleri atılmaya başlanmıştır.
- ❖ İlk kez öğretmen yetiştiren meslek okulları açılmıştır.
- ❖ İlk kez kızlar için, orta dereceli okullar açılmıştır.
- ❖ Halk eğitiminin önemi daha iyi anlaşılmaya başlanmış, bu alanda gelişmeler görülmüştür.[154]

[154] Yahya Akyüz, "XVII. Yüzyıldan Günümüze Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme ve Geliştirme Çabaları (Genel Özellikler ve Doğrultular)", *XIII. Türk Tarih Kongresi,* Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, II. Kısım, TTK, Ankara, 2002, s.4.

III. Tanzimat Dönemi Kanuni Düzenlemeler ve Eğitime Yansımaları

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde öğretim kurumları her bakımdan Şeyhülislamlık makamına bağlıydı. 1839 yılında devlet adına ziraat, bayındırlık, sanayi ve her türlü fen işleri gibi yararlı işlerle uğraşmakla görevli Meclis-i Umur-u Nafia kurulmuş ve eğitim de yararlı işlerden sayıldığından bu kuruma bağlanmıştır.[155] 1839 tarihinde yayınlanan, reformist bürokratların entelektüel ufkunu yansıtan Meclis-i Umur-u Nafia Layihası, teknolojik modernleşme – İslam'a bağlılık ikiliğini sergilemektedir. Aslında 1856 öncesi tüm eğitim politikalarının, söz konusu entellektüel bakışın izlerini taşıdığı söylenebilir.[156]

Meclis-i Maarif-i Nafia'nın kurulması konusunda önemli olan, medrese dışında yeni bir eğitim – öğretim sistemi geliştirmenin kaçınılmaz olduğunun anlaşılması ve bu işlerin planlanmasında ulema sınıfının değil, yeni bir kurulun ön ayak olmasının gereğinin görülmesidir. Böylece eğitimin medresenin kontrolünden çıkıp devletin denetimi altına alınmasına çalışılmıştır.[157] Bu bir anlamda eğitime mistisizm açısından değil dünyevî açıdan bakmak demekti.

Ancak layiha bütün bunlara karşın pratikte beklenen neticeleri gösterememiştir. Medresenin öngördüğü şekilde, eğitimde Arapça ve Farsça dillerinin öğretimine ve dinî eğitime ağırlık verilmiştir. Netice de bu layihadaki ıslahatların uygulanması Şeyhülislam'a bırakılmıştır.

Tanzimat döneminde yeni okullar açılıp örgün eğitimin geliştirilmesine gidildikçe, eğitimin idarî bakımdan da yeniden teşkilatlanması gerekmiştir. Bunun için, ilk etapta Mekteb-i Rüştiye Nezareti kurulmuştur. Bu kurum, adının Nezaret olmasına rağmen,

---

[155] Kodaman, s.3; İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim,* s.226; Berkes, s.179-180.
[156] Somel, s.3.
[157] Kodaman, s.3; Tekeli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler*, s.467.

Şeyhülislam'ın denetiminde ve Evkaf nezaretinin içerisinde bir genel müdürlüktü. Yetkisi de sadece rüştiyeler ile sınırlıydı.[158]

Kodaman, Mekteb-i Rüştiye Nezareti'nin kurulmasını Osmanlı eğitim – öğretim sisteminde bir çatlama olarak kabul eder ve bu çatlamanın Tanzimat döneminde büyüyerek devam edip, Osmanlı eğitiminde, eğitim anlayış ve metotlarıyla birbirine tamamen zıt ve düşman iki kutbun doğmasına yol açtığını dile getirir. Eğitim alanına ikiliklerin (eski-yeni, medrese-mektep, dinî-lâik, ulema-aydın, batı-doğu, dünyevî bilgi- dinî bilgi vs.) bu kurumla girdiğini belirtir.[159]

Bütün bunlara karşın Tanzimat dönemi eğitim hamlesi gerçek anlamda ancak 1845'ten sonra gerçekleşebildi. 1845 yılında padişah Abdülmecit devrinde Tanzimat'ın mimarlarından Mustafa Reşit Paşa'nın ön ayak olmasıyla ilim ve fennin yaygınlaştırılması, millî eğitim işlerini görüşmek ve planlamak ve bunları bir nizama bağlamak amacıyla ilmiye, kalemiye ve seyfiye sınıfından seçilen temsilcilerden oluşan Meclis-i Maarif-i Muvakkat kurulmuştur.[160]

Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın kuruluşuyla beraber zamanın ihtiyaçlarını göz önüne alıp çözüm yolları arayabilecek bir maarif teşkilatı kurulmuş oldu. 1845'te kurulan muvakkat meclisinin ilk layihasında, sıbyan ve rüştiye mekteplerinin "usulü diniye"de eğitimi zorunlu olan ilim ve fenlere yer verecek şekilde düzenlenmesinden ve ıslahından bahsetmektedir.[161] Bunun yanında bu layiha iki önemli yenilik getirmektedir: birincisi, Avrupa tarzında üç kademeli eğitim –öğretim sistemine doğru yönelme görülmektedir.[162] Bu durum Sıbyan ve Rüştiye mekteplerinin üstünde bir Dâru'l-Fünûn kurulmak istenmesinden anlaşılmaktadır. İkinci yenilik ise, mevcut okulların yönetimi için merkezi bir eğitim teşkilatına duyulan

[158] Kodaman, s.6; Berkes, s.183.
[159] Kodaman, s.7.
[160] Koçer, s.52; Bilim, *a.g.e,* s.21; Kodaman, s.10; Koray, s.94; Kafadar, s.94.
[161] Kansu, c.I, s.89; Kafadar, s.95; Lewis, s.158.
[162] Cevdet Paşa, *Tezakir No:6*, s.10.

ihtiyaç belirtilerek daimi bir Meclis-i Maarif'in kurulması önerilmiştir. Bunun üzerine 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umumîye kurulmuştur.[163]

Devlet kuruluşları içerisinde millî eğitim işlerinden sorumlu ve hükümete bağlı ilk örgütün çekirdeğini Meclis-i Maarif-i Umumîye oluşturmuştur. Ancak medreselerle ilgili herhangi bir faaliyette bulunamayacağından bu meclisin eğitim işlerini tek bir merkezde topladığını söylemek güçtür.[164] Meclis-i Maarif-i Umumîye'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra geçici meclisin ele alacağı konulara ilişkin bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporda, ilköğretim seviyesindeki okullarda dinî ve ahlâki yönelimli bir eğitim uygulanacağı, buna karşın daha yüksek kademeli okullarda ise dinî derslerin yanında pratik yönelimli eğitime de yer verileceği belirtiliyordu. Bu belge, reformların yürürlüğe geçirilip uygulanması, yönetmeliklerde değişiklik konusunda öneriler getirilmesi, mahalle mekteplerinin denetlenip teftişi ve bu teftişler sonunda raporların hazırlanması gibi işlevleri yerine getirecek ek bir yürütme birimine duyulan ihtiyacı vurguluyordu.[165] Bu anlamda Maarif Meclisi'ne bağlı bir organ olarak Mekâtib-i Umumîye Nezareti kurulmuştur.[166] 1847'den itibaren İstanbul'dan başlamak suretiyle Rüştiyeler açılmaya başlanmıştır. Sıbyan okullarından gelen öğrenciler burada eğitim gördükten sonra Dâru'l-Fünûn'a gidecekti. Rüştiye ve Sıbyan mekteplerinin sorumluluğunu Mekâtib-i Umumîye Nezareti almış ve bu kurumlarda teftiş işlerine de önem vermiştir.[167]

1848 yılında Dâru'l Muallimîn ve 1850 yılında rüştiyeden biraz daha gelişmiş, orta öğretim düzeyinde bir mektep olan Dâru'l-Maârif'in açılması dışında, Emcümen-i Daniş de bir kenara bırakılırsa 1850 yılına kadar eğitim alanında kayda değer bir iş yapıldığı

[163] Yaltkaya, s.4; Koçer, s.52-54; Kodaman, s.11; Koray, s.94; Kafadar, s.95; Lewis, s.159; Somel, s.38.
[164] Bilim, s.154.
[165] Somel, s.38.
[166] Ergin, c.I-II, s.441-443; Koçer, s.53-54; Kodaman, 12.
[167] Teftiş ve denetim işlerinden sorumlu amirlere "*muin"* adı verilmekteydi. Bu kişiler atama yoluyla görevlerini icra etmekteydi. Bu konuda bkz; Akyüz, s.126; Tekeli- İlkin, s.64.

söylenemez.[168] Bazı araştırmacılara göre Encümen-i Daniş[169] Türkiye'de kurulan ilk bilimler akademisidir. Kuruluş amacı açıktır. Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde, Dârü'l-Fünûn'da okutulacak dersler için kaynak eser tercüme etmek ve yazmaktır. Dârü'l-Fünûn'un kuruluşu ile arasında bir ilişki olduğu ve çalışmaların birbirine paralel yürütüldüğü düşünülmektedir. Encümen-i Daniş'in görevlerinin başında "ulûm-u âliye" ve "fünûn-u nâfia"nın memlekete yayılmasını sağlamak, okullar için lüzumlu ders kitaplarını telif ve tercüme etmek, sade, Osmanlıca ile dil, edebiyat ve tarih alanlarında yeni eserler yazmak gibi ilmî çalışmalar gelmekteydi. Berkes, Encümen-i Daniş'i, "eğitim ve irfanı" birleştirme çabası olarak değerlendirmektedir.[170]

Mustafa Reşit Paşa'nın Encümen-i Daniş'in açılışında yapmış olduğu konuşma çalışmamız için önem arz etmektedir. Mustafa Reşit Paşa konuşmasında, insana insanlığını bildirecek olan ve herkesi dünya ve ahirette kurtuluşa götürecek olan bilimlerin ve eğitimin yaygınlaşması ve gelişmesi için Padişah'ın gerekli kolaylıkları gösterdiğini belirttikten sonra, bu yapılanların az bir zaman içinde semeresini gösterdiğini söylemiştir. Ayrıca, bilim ve eğitimin Osmanlı Devleti'nde geliştirilmesi için Abdülmecit'in saltanatı döneminde attığı adımların tamamlayıcısı olarak, Encümen-i Daniş'in kurulduğundan bahsetmiştir. O'na göre, sonraki nesillerin insan-ı kâmil olabilmesi için lazım olan eğitim ve bilimin her türlü nimetine erişmeleri oldukça kolaylaşmış bulunmaktadır. Artık onların her türlü bilimsel bilgiyi hazır bulabilmeleri için olanak sağlanmış olmaktadır.[171]

A. Islahat Fermanı ve Eğitim

Tanzimat'ın umut verici başlangıcına ve büyük hayaller kurulmasına rağmen istenen sonuçlar alınamadı. Bu dönemdeki iç problemleri halletmek ve 1839'da vaat edilenleri yerine

[168] Atay, s.146; Koçer, s.55; Kodaman, s.14; Tekeli, s.466.
[169] Cevdet Paşa, *Tezâkir No:6,* s.13; Koçer, s.61.
[170] Berkes, s.235.
[171] Bu konuşmanın tam metni için bkz; Cevdet Paşa, *Tezâkir, Tetimme 40,* s. 56-57.

getirmek üzere Avrupa Devletlerinin baskısı karşısında 1856 Islahat Fermanı ilan edilmiştir.[172] Bu fermanla eğitim de artık devletin anayasa metinleri arasına girmiştir. Islahat Fermanı'nın ilan edilişiyle birlikte Tanzimat'ın ikinci döneminin başladığı kabul edilen bir görüştür.

1856 Islahat Fermanı 1839'da olduğu gibi yine birtakım yenilikler vaat ediyordu. Tanzimat Fermanı'nda hiç değinilmemiş olmasına rağmen 1856 Islahat Fermanı'nda eğitime yer verilmişti. Zaten eğitim konusundaki ıslahatlar Tanzimat döneminde özellikle 1856 Islahat Fermanı ile olmuştur.[173] Tanzimat fermanı siyasî endişe ile Avrupa'yı memnun ederek Osmanlı Devleti'nin hayatını sürdürmek maksadıyla kabul ve ilan edilen bazı esasları içermektedir. Devamında gelen 1856 Islahat Fermanı ise bunun genişletilmiş halinden başka bir şey değildi. Eğitim açısından Tanzimat ile ortaya konulan içeriğin gayr-i müslim tebaa lehine genişletilmesiydi.

Fermanın metni dikkatle incelendiğinde, Türk toplumunun eğitim ve öğretimi hususunda yeni bir şey getirmediği anlaşılmaktadır. Fermanın açılmasını öngördüğü okullar, zaten 1839'dan beri Türkler için açılmaya devam eden okullardır. Böyle olunca da fermandaki eğitimle ilgili hükümler, daha çok gayr-i müslim unsurlara kültür bağımsızlığı, okul açma hakkı ve hatta Türk okullarına giriş serbestliği veriyordu.[174] Bu bakımdan Islahat Fermanı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu eğitim-öğretim, kültür, siyaset ve düşünce yönünden parçalanmaya götüren bir ferman olduğu yönünde yorumlar yapılabilmektedir.

Bununla beraber Türkiye'de gerçek anlamda bir eğitim bakanlığının temeli Islahat Fermanı ile atılmış oldu. Artık eğitim kurumları devletin resmî kuruluşları, eğitim meselesi de devletin resmî politikasıydı. Bu durum aynı zamanda Avrupa Devletlerine güven verecek ve onların müdahalesini de önleyecekti.

---

[172] Ek-II; Islahat Fermanı'nın tam metni için bkz; Cevdet Paşa, *Tezâkir No:10,* s.67.
[173] Kansu, c.I, s.81; Bilim, s.25; Turhan, s.169.
[174] Kodaman, s.15.

Islahat Fermanı ile ruhban sınıfı sadece dinî sorunlarla ilgilenerek dünyevî sorunların halledilmesinde yetki ve görevini dünyevî kurumlara bırakmaktadır. Yani ruhban sınıfının yetkileri sınırlandırılmıştır. Bu durum, ilgili cemaat üyelerinin, ruhban sınıfının otoritesinden kurtulup kendi cemaatinin yönetimine katılma hakkı kazanmasını sağlayacak düzenlemelerin önünü açmıştır. Bir başka ifade ile gayrimüslim tebaa kendi cemaatinin yönetiminde din adamları ile bir ölçüde eşit kılınmıştır.[175]

Islahat Fermanı'nın kendilerine tanımış olduğu kültür, eğitim- öğretim haklarından yaralanan gayr-i müslim cemaatler, geniş çapta eğitim faaliyetine başlayarak memleketin her tarafında millî ve dinî okullar açmaya başlamışlardır. Açılan bu okulların, Batılılaşma açısından topluma getirdiği yararın yanında misyonerlik adına bir takım zararları olduğu da açıktır. Kafadar bu konuda şunları söylemektedir; "Islahat Fermanı'nın, hiç de öyle Türk eğitimi yönünden önemli bir belge değil, aksine yaşamakta olan değerler zümresine yabancılaşan halktan ayrılan elit bir zümrenin doğmasına ve azınlıkların bölücü hareketlerine sebep olarak toplum birliğinin bozulmasına fırsat vermesi açısından zararlı olduğu bir gerçektir."[176]

Islahat Fermanı topluma "Osmanlılık" kavramını yerleştirmek amacını taşımaktadır. Ferman bütün Osmanlı tebaasını Osmanlılık ilkesine dayalı olarak yeni bir vatandaşlık bağı getirecek içerikle hazırlanmıştır. Bu, aynı zamanda yeni bir siyasî görüşün şekillenmeye başladığını göstermektedir. Bu siyasî görüş, tek vatandaşlık sıfatı altında bütün tebaanın eşit hukukî, siyasî, iktisadî ve sosyal şartlar altında, Osmanlı devlet felsefesine halel getirmemek ilkesine bağlı olarak herkese eşitlik sağlamayı öngörmektedir. Bu durum, Kanun-i Esasî'nin önemli ilkeleri arasında da yer alacak ve 1918 yılına kadar teorik olarak yürürlüğünü devam

[175] Musa Gümüş, "Anayasal Meşruti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (BİLİG),* Güz-2008, sayı:47, s.231;http://www.yesevi.edu.tr/yayinlar/index.php?action=show_article&bilig_id=36&article_id=286.

[176] Kafadar, s.97.

ettirecektir. Millet-i hâkime ve millet-i mahkûme tabirleri geçerliliğini kaybetmiştir. Böylece yüzyıllardır hukukî manada da olsa Müslümanların üstünlüğüne son verildiği Islahat Fermanı'yla beyan edilmiştir. Islahat Fermanı, lâik özellikleri içinde barındıran maddeleri ile daha önceki dinî yorum ve uygulamaların aksine düzenlemelere gidileceğine işaret etmektedir.[177]

Islahat Fermanı'nın devamında 3 Mart 1861'de yayınlanan layihada eğitime devlet politikası getirildi. Bu politikanın 2 özelliği vardı: Osmanlılık ve Milliyet. 1856 fermanı ile ilan edilen birincisinde siyasî bir yaptırım payı olmasına karşın Tanzimatçılar değişik unsurları aynı ideal etrafında birleştirmekle bir Osmanlı milleti oluşturabileceklerini umuyorlardı. O sebeple Sıbyan Mektepleri dışında bütün askerî ve mülkî mektepler karma hale getirildi ve ayrıca eğitim işlerini düzenlemek üzere gayr-i müslim üyelerin de yer aldığı bir Meclis-i Muhtelit kuruldu. İkinci özellik olan Milliyet unsuru ile bütün mekteplerde devletin resmî dili olan ve büyük çoğunluğun konuştuğu Türkçe öğretim dili olarak kabul edildi.[178]

B. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi

Maârif-i Umûmiye Nezâreti 1857'de sayıları gittikçe artan devlet okullarını koordine ederek daha etkin işlemelerini sağlamak üzere kurulmuştu.[179] İkinci bir amaç da gayr-i Müslim ve yabancılara ait eğitim kurumlarının daha iyi denetlenmesiydi. Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin kuruluşu, devlet eğitiminin dünyevîleştirilmesi yönünde büyük bir adım olmuştur. Bu adım, yüzyıllardan beri ulema sınıfının idaresinde bulunan eğitim işlerini onların hakimiyetinden çıkararak bir nevi lâik bir sisteme geçişin ilk adımlarını atmış bulunmaktadır. Zamanla bu kurum, yalnızca kamu eğitiminin düzenlenmesini ve yönetimi sağlayan bir kurum olarak kalmadı, imparatorluk genelindeki kültürel faaliyetleri de denetleyen bir hale geldi.

[177] Gümüş, 232.
[178] Bilim, *s*.26-27.
[179] Koçer, s.64; Bilim, s.26; Kafadar, s.97; Somel, s.8.

Abdülhamit döneminde, bu işlev devlet adına sansürcülük yapan bir kurum haline getirilmesini de sağlamıştır.

1869'da ilan edilen Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi [180] ile eğitim tamamen Batı örneğinde bir sisteme geçmiştir. Bir yandan Batı tipi askerî teşkilatlanma sürdürülürken, diğer yandan da hukuk, sanat ve edebiyat alanlarında Avrupa kültürleri yönünde yenileşmeler başlamıştır.[181] Bu nizamnamenin önemli görülen bazı maddeleri şunlardır:

- Her mahalle ve köyde en az bir sıbyan mektebi bulunacak, Müslüman-Hıristiyan karışık yerlerde her toplum için ayrı bir mektep bulunacaktır.[182]
- Sıbyan mekteplerinin inşa, tamir ve öğretmen masrafları ilgili toplum tarafından karşılanacaktır.[183]
- Öğretmenler (yapılacak) nizamnameye göre seçilip atanacaktır.[184]
- Sıbyan mekteplerinin öğretim süresi 4 yıldır ve programı şöyledir: Usul-u Cedide veçhile Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Ahlâk risaleleri, İlmihal, Yaz Talimi, Muhtasar fenni-i, Hesap, Muhtasar Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya, malûmat-ı Nafia risaleleri.[185]

---

[180] Ek-III; 1869 Maarif Umumiye Nizamnamesi'nin için bkz: *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No: 2, s. 221–245; *Düstur*, 1. Tertip, c. II, s. 184–219 (Öğretmen okulları ile ilgili kısmı, s. 194–199); *BOA.*, *Y.EE.*, Dosya: 112, Gömlek: 6; Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâât*ı, İstanbul, 1338, s. 469-510, (Bu eser, Mustafa Ergün, Tayip Duman, Sebahattin Arıbaş ve Hüseyin Dilaver tarafından Latin harflerine kazandırılmış ve MEB tarafından 2002 yılında yayınlanmıştır.) Maarif Umumiye Nizamnamesi'nin tam metninin yeni harflerle yer aldığı diğer bir eser ise şudur: Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi*, Eskişehir, 2002, s. 437–474. Fakat bu eserdeki metin bazı eksiklikler içermektedir. (bu dipnot bilgisi için bkz; Hamza Altın, *1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri,* FÜİFD, 13:1,2008,s. 271-283.)

[181] Mustafa Ergün, "*Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış"*, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 1999, http://www.egitim.aku.edu.tr/ergun1.htm

[182] MUN, *madde:3.*
[183] MUN, *madde:4.*
[184] MUN, *madde:5.*
[185] MUN, *madde:6.*

- 4 yıllık süreden sonra hafızlığa çıkmak isteyen öğrenciler bir süre daha okulda kalabilirler. Hıristiyan sıbyan mekteplerinde kendi dinleri ve Osmanlı tarihi kendi dilleri ile okutulacaktır.[186]
- Kızların 6-10, erkeklerin 7-11 yaşları arasında mektebe devamları zorunludur.[187]
- Nizamname, yalnızca bedenî-ruhî önemli kusuru olan çocukların, ailesinin geçimini sağlamak zorunda olan çocukların, en az yarım saat uzakta bir okula gitmesi gerekenlerin, evinde okuyup yazma öğrenenlerin vs. devam zorunluluğundan muaf tutulmuştur.[188]
- Bir yerde iki sıbyan mektebi varsa, bunlardan biri kızlara, öteki erkeklere ayrılacaktır. Böyle olmayan yerlerde, kızlara mahsusu mektepler yapılıncaya kadar onlar erkek çocuklarla aynı mektebe gidecekler, fakat onlarla karışık oturmayacaklardır.[189]
- Kız sıbyan mekteplerinin hoca ve dikiş ustaları kadın olacak, fakat yeterli sayıda ehliyetli muallimler yetişinceye kadar "muhsin ve edip adamlardan muallim tayini caiz" olacaktır.[190]
- Rüştiyelerin 500 evi geçen kasabalarda kurulması zorunludur. Okulların yapım masrafları ve muallim maaşları illerin eğitim idaresi sandığından karşılanacaktır. Öğretim süreleri 4 yıldır ve sıbyan mekteplerini bitirip şahadetname alan öğrenciler sınavsız kabul edilir. Nizamname erkek ve kız rüştiyelerinin programlarını da ayrıntılı olarak ifade etmiştir.[191]

[186] MUN, *madde:6.*
[187] MUN, *madde:9.*
[188] MUN, *madde:13.*
[189] MUN, *madde:15.*
[190] MUN, *madde:16.*
[191] MUN, *madde:18.*

- Ortaöğretimin üst basamağını teşkil etmek üzere il merkezlerinde okullar açılmasını öngörmüş ve bunlara da Sultanîye demiştir. Bu okullar, Rüştiye üzerine 6 yıllık bir öğretim vereceklerdir.[192]
- Maarif-i Umumîye Nizamnamesi, İstanbul'da bir Dârü'l-Fünûn-ı Osmanî kurulacağını belirtmektedir. Ayrıca, ayrıntılı programı da belirtilmektedir.[193]
- Nizamname, Osmanlı tebaasının ve yabancıların özel okul açma esaslarını ve ceza usul ve uygulamalarını da belirlemiştir.[194]

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi [195] bu maddeleriyle, ilköğretim sistemini daha dünyevî bir eğitim ağına dönüştürecek reformların hukukî zeminini oluşturmuştur. Bu gelişmenin başka bir yönü de ilkokul muallimlerinin mesleki statülerinin hukukî güvence altına alınmasıydı. Nizamname, İstanbul dışında devlet okullarının yaygınlaştırılması ve denetlenmesinin kurumsal alt yapısının oluşturulması için taşrada eğitim meclislerinin düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir.[196] Ancak nizamnamenin taşrada uygulamaya konulması ancak 1880'lerden itibaren gerçekleşebilmiştir.

1869 Nizamnamesi'nde imparatorluktaki çeşitli tipteki mekteplerin farklılıkları belirtiliyor ve özellikle ortaöğretime önem veriliyordu. Ancak çizilmek istenen eğitim programındaki en önemli itici güç, imparatorluğun değişik din ve milliyete mensup gruplarını Osmanlılık ideali içerisinde kaynaştırmak politikasıydı. Değişik kültür ve etniklerden gelen çocukları bir arada eğitmekle büyük Osmanlı Birliği kurulabileceğine inanılıyordu. Ayrıca bu durum, Batı'nın da sempatisini kazanarak, çağdaşlaşma hareketinde kolaylıklar sağlayacaktı. Nizamnamenin hazırlanışında diğer bir temel etken, Batı eğilimli Osmanlı seçkinlerinin dinî eğitim kurumlarının dışında ve onlardan tamamen bağımsız yeni bir eğitim sistemi kurmak

[192] MUN, *madde:42-79.*
[193] MUN, *madde:51.*
[194] MUN, *madde:129.*
[195] Kansu, c.I, s.129-140.
[196] Somel, s.8.

düşüncesiydi. Eğitimdeki modernleşme hamlesi, bir bütün Osmanlı yaratma kadar tarihsel Osmanlı değerlerini geliştirme açısından da gerekli sayılıyordu. Tanzimat'ın temel fikirlerinden birini teşkil eden bu düşünce, devrin eğitim reformlarının da idealizmini oluşturuyordu.[197]

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, devlet okullarındaki öğretmenlerin Dâru'l-Muallimîn mezunu olmalarını öngörmüştür. Ancak buna rağmen, imparatorluk sınırları içerisinde sayıları hızla artan iptidâi mekteplerine kıyasla Dâru'l-Muallimîn sayısının yetersiz olması ve mezunlarının sayı itibariyle mevcut okullara yetişememesi sebebiyle nizamnamenin bu koşulunun yerine getirilebildiği söylenemez. Öğretmen yetiştirme tarihimize baktığımızda ilk öğretmen yetiştiren okulun, (Dâru'l-Muallimîn-i Rüşdî), Nizamname'den önce 1848 yılında kurulduğuna şahit oluruz. Fakat Nizamname ile açılması düşünülen öğretmen okulları eğitim, öğretim ve program yönünden daha ileri bir seviyededir. Ayrıca bu Nizamname ile öğretmenlik mesleği, ayrı, müstakil bir meslek olarak tarif edilmiş ve kurumsallaştırılmaya, saygınlık kazandırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca 1869 Nizamnamesi'nin bir amacı da kadrolu muallim sayısını artırmak olmuştur.[198]

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin gerekçesinde "bir milletin eğitimde ilerleme sağlamasını, kendi dilinde eğitim öğretim yapmasında aramak gerekir; bir topluma yabancı dille bilim ve sanatta ilerleme yolunu göstermek zordur" denilmesi çok önemlidir. Bu dönemde, dilin öğretimdeki önemi yanında, sadeleşmesinin de gerektiği anlaşılmaya başlanmıştır.

Yayınlandığı tarihten itibaren birçok hükmü uzun süre yürürlükte kalan Maarif-i Umumîye Nizamnamesi, medrese dışındaki örgün eğitimi ilk kez en geniş biçimde düzenleme ve geliştirme amacını güden bir yasal belgedir. Bu belgede örgün eğitimin merkez ve taşra

[197] Bilim, *s*.34.
[198] Halis, s. 22-29.

yönetim kademeleri gösterilmiş, örgün eğitim ilk kez ilk, orta, yüksek şeklinde derecelendirmiş, üniversite, erkek ve kız öğretmen okulları, özel okullar ve tüm okulların ders programları vs. belirtilmîş, öğretmenlik mesleği düzenlenmeye çalışılmış, eğitimin malî yönü ele alınmıştır. Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'yle birlikte nispeten iyi tanımlanmış sıkı bir sınıf geçme düzeni ve mezuniyet sistemi getirilmesine karşın bu düzen ancak II. Abdülhamit döneminde tam işlerlik kazanabilmiştir.[199]

Bütün bunlara karşın nizamnamede yeni eğitim sistemine dâhil edilmeyen medreseler hakkında herhangi bir reform söz konusu edilmemiş, bu asırlık kurumlar tamamen kendi hallerine terk edilmişlerdir.[200] Tanzimatçılar bilerek medreselere ilgisiz kalmakla bilmeyerek kendilerine bir muhalefet kaynağı ve Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecinde en büyük kültür problemini teşkil eden Doğu- Batı ikiliğini başlatmış oluyorlardı.[201]

Somel, Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin yayınlanmasından önce giderek artan sekülerist bakış açısının bu nizamnamede de açıkça görüldüğü ve yayınlanmasındaki Avrupa desteği ile ilgili şunları belirtmektedir: "Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin hazırlanmasından önceki yıllarda Osmanlı yönetici çevrelerinde eğitime ilişkin giderek artan bir sekülerist bakış açısı hâkim olmaya başlamıştı. Biz bu durumu 1860'lı yıllarda mahalle mekteplerinin ıslahı konusunda gösterilen çabalardan da çıkarsayabiliriz. Bu sekülerist bakış açısı, eğitim ıslahı için girişilen Osmanlıcı projelerde de görülür. Ali ve Fuat Paşalar ile nazırlardan oluşan yönetici kadrosu, imparatorluğun batılılaşmasını kuvvetle desteklerken Osmanlıcılık siyasetini de bu çok etnili imparatorluğu bir arada tutabilecek bir araç olarak teşvik etmekteydi. Bir başka etken ise Fransa'nın imparatorluğun iç siyasetindeki artan nüfuzuydu. İyi eğitimli seçkinler yetiştirmeye yönelik açılmış olup aynı zamanda karma

[199] Kafadar, s.98; Somel, s.16.
[200] İhsanoğlu, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları,* s. 316.

[201] Bilim, s.35.

eğitim sunacak olan Mekteb-i Sultanî, Fransa'nın desteğiyle tesis edilmişti. Aynı şey sekülerist ve Osmanlıcı içeriğiyle Maarif-i Umumîye Nizamnamesi için de söylenebilirdi."[202] Kısaca bu nizamname ile Fransa'nın eğitim alanındaki etkisi adeta resmî bir hüviyet kazanmıştır.

Bu nizamnamenin eğitim sistemine etkisi yayınlandığı tarihten sonraki hemen her eğitim faaliyetinde görmek mümkündür.[203] Örneğin 1867'de açılan Galatasaray ve 1872'de açılan Darüşşafaka'nın ders programı Fransız okullarından kopya edilmiştir. Özellikle Galatasaray, hem dış ilişkileri hem de Osmanlıcılık ideolojisini simgelemesi bakımından tam bir Tanzimat okuludur.[204] 1879'da ise Tanzimat eğitiminin temeli olan rüştiyelere Fransızca dersi koyulmuştur. [205]

Maarif-i Umumîye Nizamnamesi ile gelinen süreçte varılan sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz: Modern eğitim sistemi, medrese eğitimi aleyhine genişlemiştir; talim, terbiye ve tedris deyince modern eğitim anlaşılmaya başlamıştır; eğitim ve öğretim dinî alandan dünyevî alana kaydırılmıştır; eğitim politikası, plan ve programları devlet tarafından yazılı olarak tespit edilmiştir; kanunların hayata geçirilebilmesi için eğitim teşkilatı düzenlenip geliştirilmiştir; okulların yapımı ve bu hususta her türlü reform hareketinin yapılması hükümetin yetkisine bırakılmıştır; eğitimde ikilik kanunen tescil edilerek medrese ve modern eğitim sahaları tamamen birbirinden ayrılmıştır.[206]

Türk eğitim tarihinde eğitimde düzenleme ve geliştirmeye, en kapsamlı biçimde, ilk kez Maarif-i Umumîye Nizamnamesi ile gidilmiştir. Bu haliyle Maarif-i Umumîye Nizamnamesi

---

[202] Somel, s.17.

[203]Fransız eğitim sistemi örnek alınarak derecelendirilen yeni okulların kuruluşu 1869'dan II. Abdülhamit devrine kadar şu şekilde olmuştur: Kız Sanayi Mektebi 1869), Daru'l Funun-ı Osmanî (1870), Daru'l Muallimat (1870), Nuruosmaniye İptidai Numune Mektebi (1872), Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1872), Darüşşafaka (1873), Mülki İdadi (1873), Daru'l Funun-ı Sultani (1874), Taşra Daru' Muallimin-i Sıbyan Okulları (1875), Askeri Rüştiye (1875) (Bu okullar hakkında daha detaylı bilgi için bkz; Ergin, c.I-II, s.467; Koçer, s.66-124; Tekeli-İlkin, s.65-75; Kafadar, s.102.)

[204] Engelhardt, s.250; Tekeli-İlkin, s.65.

[205] Ergin, c.I-II, s.490.

[206] Kodaman, s.26.

olumsuz yönlerine karşın Meşrutiyet dönemi eğitim sistemine model olmuş ve Cumhuriyet dönemi lâik eğitim sisteminin de temelini oluşturmuştur.

IV. II. Abdülhamit Devri Eğitim Politikası

II. Abdülhamit devri kimi tarihçilere göre Tanzimat döneminin içinde kabul edilirken kimilerine göre de Tanzimat'tan apayrı bir dönemdir. Her iki yorum da kabul edilebilir olsa ve araştırmamız kapsamına dönem olarak dâhil etmesek de, Tanzimat'ın hemen sonrası olması ve Tanzimat'ın etkilerini gözler önüne sermesi dolayısıyla bu dönemin eğitimle ilgili genel özelliklerini gözler önüne sermek faydalı olacaktır.

Osmanlı-Türk modernleşmesini değerlendirmeye yönelik ortaya koyulan yaklaşımlar, genellikle geleneksel-modern, gerici-ilerici, yenileşme karşıtı-batıcı gibi temel ikili ayrımlar üzerinde temellendirme eğilimi göstermekteler. Örneğin, Somel'e[207] göre, genellikle yapılan değerlendirmelerde "Pozitivistçi Batılılaşma" olarak anlaşılan bu modernleşme süreci içinde karşı karşıya getirilen taraflar "maddî ilerlemeyi" amaçlayan "reformist bürokrat kadro" ile "bağnaz ve reaksiyoner ulema elitleri" dir. Bu bakış açısı, Tanzimat süresince meydana gelen gelişmeleri, özellikle devletin eğitim kurumlarında meydana gelen gelişmeleri, aydınlanma değerlerinin Osmanlı bürokrasisi üzerinde artan etkisinin ve bu etki sonucunda ortaya çıkan Batılılaşma idealinin bir sonucu olarak değerlendirirken, II. Abdülhamit dönemini, imparatorlukta Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan tüm olumlu maddî ve eğitim alanındaki kazanımlara karşı ortaya konan dinsel kökenli gerici bir tepki olarak değerlendirilebilir. Ancak bu çok da kabul edilebilir değildir. Nitekim Kansu da, Abdülhamit devrinin cehalet ve dine isnat edilen bir istibdat devri şeklinde yorumlanabildiğinden bahseder.[208] Somel gibi Fortna da eğitim alanında en ciddi modernleşme çabalarının Osmanlı İmparatorluğu'nun son

[207] Somel, s.1.
[208] Kansu, s.153.

döneminde, yani II. Abdülhamit döneminde, gerçekleştirildiğini "Imperial Classroom"[209] isimli çalışmasında göstermeye çalışır. Gerçekte bu süreç Fortna'ya göre[210], geleneksel olanla modern olanın karşı karşıya gelmesi değil, tersine başarılı bir biçimde eklemlemesidir. Yine Abdülhamit devri, Koçer[211] tarafından dışarıdan alınan şeyleri eleştirerek almak konusunda diretmesi yönünden olumlu bulunmuş, Yücel[212] tarafından ise, Abdülhamit kör ve cahil bir idareci olarak görülmüştür.

Abdülhamit iç politikada çok temel bir yön değişikliğine gitti: Tanzimat Dönemi'nde nasıl ki gayr-i müslim halk yığınlarının tatmini göz önünde bulundurulduysa, bundan böyle Müslüman guruplar ön plana çıkacaktı. Bu politikada İslam bir taraftan Müslümanların ortak kimliğini oluşturmuş, öte yandan devlet ve tebaası arasında bir köprü olarak kullanılmıştır.

II. Abdülhamit'in yönetim anlayışı, yani mutlakıyetçilik, her ne kadar "Meşrutiyet taraftarlarınca savunulan Osmanlı reformlarının, bireyci ve akılcı ruhuyla kaçınılmaz olarak çatışsa da" O, bir taraftan "Tanzimat reformlarını" korumaya çalışmış diğer taraftan da "Osmanlı yenilikçiliğinin bireyci ve akılcı niteliğini ve medeniyete ulaşma hedefini de benimsemiştir."[213] Osmanlı ilmiyye sınıfının üyeleri olan ulema ve Şeyhulislamın'ın modernleşme sürecinde sergiledikleri tutumları ve uyguladıkları politikaları yalnızca dinsel ve ideolojik nedenlerle açıklamak mümkün değildir. Bu tutumların arka planında toplumsal nedenler, en başta da, geleneksel Osmanlı toplumunun örgütlenme biçimi olan küçük "cemaat" yapısı ve "mahallelik" kültürü bulunmaktadır.[214]

Abdülhamit'in hem içeride, hem de dışarıda şekillendirmeye çalıştığı ve önemi yeniden keşfedilen hilafet makamının gayrimüslimlerin toplumsal konumlarına olumsuz

[209] Türkçeye "Mekteb-i Hümayun" olarak çevrilmiştir.
[210] Fortna, s.6.
[211] Koçer, s.164.
[212] Yücel, s.10-13.
[213] Karpat, s.331.
[214] Karpat, s.331; Demirpolat-Akça, s.121.

etkileri vardı. Hükümet ve Hıristiyan topluluklar arasındaki gerilim git gide artarken, imparatorluğun Müslümanlarının büyük bir çoğunluğu sultana sadık kaldı. Sultan batılı okul modelleri tesis etmek suretiyle liyakatli bürokratik bir seçkinler sınıfı oluşturmak niyetindeydi. Fakat aydınlanmacı düşüncelerle temas, yeni nesil Osmanlı bürokratlarının padişah idaresine karşı dayanışmasını beraberinde getirdi. Böylelikle II. Abdülhamit'in en zayıf yanı, kendi okullarından eğitim görmüş olan yeni nesil bürokrat, subay ve Osmanlı entelektüelleri nezdindeki liyakat yitimiydi.[215]

Abdülhamit'in Batı'nın benimsediği yüzü, askeri, teknik ve en önemlisi eğitim alanıdır. Bu dönem eğitim politikasının karakteristik özelliği, Tanzimat dönemindeki itidalli tavırlardan uzak olan Batılılaşma hareketlerinin durulması, daha soğukkanlı ve ölçülü bir tutumla, Batı'dan mümkün olduğunca faydalanma gayreti yanında, siyasî, fikrî ve sosyal alanlardaki Batılılaşmada daha temkinli davranılması, öğretim kurumlarında millî kültür, gelenek ve değerlerle birlikte çağdaşlaşma yoluna gidilmeye çalışılmasıdır.[216]

Tanzimat döneminin eğitim alanındaki gelişmeleri İstanbul içinde kalmış ve imparatorluğun tamamına yayılmamıştır. Eğitim konusundaki gelişmeler yeni bir eğitim sisteminin oluşmasını sağlasa da bu sistem geniş alanlarda işler hale gelememiştir. Oluşan yeni sistemin imparatorluğu kapsayacak şekilde uygulanmasının ise II. Abdülhamit döneminde gerçekleştiği söylenebilir.

II. Abdülhamit döneminde (1878-1908) İslamiyet yeniden öne çıkarılırken bir yandan da eğitimde modernleşme sürdürülmüştür. İlk bakışta bu, Tanzimat dönemi ile Abdülhamit dönemi arasında bir benzerlik kurulabileceği düşüncesini akla getirebilir. Ama Tanzimat döneminde bu iki düşünce görünürde bir çelişki olmadan bir arada varlığını sürdürürken,

---

[215] Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü. Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999, s. 305.

[216] Halis Ayhan, "Batılılaşma", *DİA,* c.V, s.161.

Abdülhamit döneminde bu beraberlikten bir sentez oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu sentezin uygulandığı stratejik bir alan da, başlıca araçları ders kitapları ve öğretmenlerin din kurallarına uygun davranmasını öngören ayrıntılı yönetmelikler olan devlet eğitim sistemiydi. Abdülhamit'in eğitim nazırı Zülfü Paşa'ya göre, eğitimi güçlendirirken aynı zamanda takvayı muhafaza etmek gerekiyordu. Öğrencilerden okullarda dinî vecibelere uygun davranmaları beklenmeliydi ve beşerî ilimlere ilişkin ders kitapları bu doğrultuda yeniden yazıldı. Öte yandan fen ve tabiat bilimleri, İslam'ın akıl ve bilimle uyumlu olduğu savıyla bu uygulamanın dışında tutuldu.[217]

1870'lerde ve Abdülhamit döneminde, ilköğretimde iptidâi mekteplerinin ve ortaöğretimde idadîlerin yıldızının parladığı görülür. Rüştiyeler ise bu dönemde varlıklarını sürdürmekle beraber, giderek varoluş nedenlerinden uzaklaşmışlar ve idadîlerin bir parçası haline gelmişlerdir. Yine de Abdülhamit döneminde iptidâiler, rüştiyeler, idadîler ve Sultanîlerden oluşan eğitim sistemi tüm imparatorluğu kaplar hale gelmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısından önce Abdülhamit devriyle birlikte, nihayet Osmanlı Devleti vatandaşlarının eğitimini resmen üstlenmiştir. 1876'da ilan edilen Kanun-i Esasi ile eğitim ve öğretim işleri devlet görevleri arasına girmiştir. II. Mahmut vatandaşların eğitimi için 1824'de bir ferman yayınlatarak ilkokul düzeyinde eğitimin devlet sorumluluğunda olduğunu belirtmiştir. Fakat yine de yönetim açısından Şeyhülislam'a bağlı kalınmaya devam edilmiştir. Ancak 1876 tarihli Kanun-i Esasi'de "Öğretim işini herkes özgürce yapabilir, ilgili kanuna uymak şartıyla Osmanlı vatandaşı genel ve özel öğretim yapmaya izinlidir" denilmektedir. Şu konumda devlet, kendi sivil ve askeri memurlarından bazılarını, din adamları da kendilerine gelecekte katılacak olan üyelerini yetiştirmişlerdir. Halkın eğitimi ise, yerel yardımlar ve kişisel çabalarla kurulan vakıflar vasıtasıyla gerçekleştirilmîştir. Hayır ve

[217] Somel, s.4.

şefkat işleri ile insanlık ve medeniyete hizmet duygusu taşıyan insanların servetlerini vakfettikleri kurumlar devletin boş bıraktığı alanı doldurmuştur.[218]

Bütün bunlara rağmen Abdülhamit döneminin ders kitapları incelendiğinde, İslam ile modernitenin sentezini oluşturma çabasının başarıya ulaşabildiğini söylemek zordur. Özellikle ahlâk kitapları, Ortaçağ İslamiyet'inin sosyal değerler anlayışını benimsetme arzusuyla sınırlı kalmış kitaplardır.

1880'lerde, uzun vadeli ekonomik kalkınma için pratik eğitime önem verilmesini savunan pragmatistler, devlet okullarını geleceğin devlet memurlarını yetiştiren kurumlar olarak gören ve Müslüman öğrenciler için Fransızca eğitimin gereksizliğini savunan muhafazakârların direnişini kıramadılar. Buna rağmen, Abdülhamit döneminin son on yılında, devlet okullarındaki pratik derslerin arttırılmasına yönelik bir eğitim politikası uygulandı. Ancak modern müfredat uygulayan devlet okullarında, ilmiye sınıfından gelen muallimlerin gelenekten getirdikleri eğitim–öğretim metotlarını kullanmaları bu anlamda bir tutarsızlığı da gözler önüne sermektedir.[219]

Abdülhamit döneminde okullarda Maarif Nezareti'nin onayladığı ders kitaplarındaki basılı metin içeriğinin birebir tekrarı dışında eğitim yapılması yasaklanmıştır. Devlet eğitiminde artan bir örnekleştirme süreci, okul üniformalarında, öğrencilerin sınıflara ayrılmasında, formel imtihanlarda, liyakat esasına dayanan sıkı bir sınıf geçme sisteminde kendisini göstermiştir.

Abdülhamit dönemindeki otorite meslek grubu olarak muallimleri olumsuz etkilemiştir. Muhalif kanada en yakın grup olduğu düşünülen muallimler, idarî makamlar tarafından yoğunluk derecesi artan bir denetim ve gözetim uygulamasına maruz kalmışlardır. Abdülhamit rejimi taşradaki okulların ve eğitim idarelerinin yaygınlaşmasına oldukça önem

[218] Ergin, c.I-II, s.305.
[219] Somel, s.5.

vermekteydi. Ancak eğitim meclislerinin diğer kurumlara göre daha az yetkiye sahip oldukları görülmektedir. Bu anlamda eğitim meclislerinin bir diğer sorunu da devlet okulları ve özellikle iptidâiler konusunda halk desteğinin yok denecek kadar az olmasıydı. Dinî tedrisat yapan mahalle mekteplerinin alternatifi olan iptidâiler, eğitimde modernleşme isteyen grupların aşağıdan yukarıya baskısıyla değil, devlet adamlarının yukarıdan gelen arzusuyla açılması da halk desteğinin olmayışının en önemli sebebi olarak kabul edilebilir.

Meclisin eğitimle ilgili yayınladığı bu layihada; "Osmanlı Devleti'nin yıllarca ilim yuvası olduğu fakat giderek ilim ve eğitimin ihmal edildiği vurgulanmıştır. Öğretimin ilk basamağı olan sıbyan okulları ıslah edilecek, orta öğretim basamağı oluşturulacak ve yükseköğretim basamağı olarak düşünülen Dâru'l Fünûn açılacaktır."[220] Eğitimin iyi bir şekilde düzenlenmesi, 5-6 yaşlarına gelen çocuğun mutlaka mektebe gönderilmesi, buralarda nitelikli öğretmenlerce, sınıf usulüne göre ders verilmesi vurgulanıyordu. Ayrıca müstakil bir eğitim teşkilatı kurulması da meclisin tekliflerindendi.

[220] Kodaman, s.46.

III. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞINDAKİ DEĞİŞİM

I. Tanzimat'ın Din Eğitimi Politikasına Getirdiği Yenilikler

Tanzimat dönemi eğitim anlayışında ana unsur halka gerekli bilgilerin ulaştırılması, yeni yetişen nesillerin her yönden gelişmiş bireyler olması ve toplumun refah seviyesinin yükseltilmesidir. Bu anlamda Batı'da gerçekleşen teknik alandaki gelişmeler bu amaçlara ulaşmada gerçekleştirilmesi gereken bir ihtiyaç gibi görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında ıslahatların askerî ve teknik alandan başlaması da bu nedene dayandırılabilir. Ancak zamanla bu ıslahatların zihnî bir arka planla desteklenmesi gerektiği görülmüş, değişen değerler ve dünya görüşleriyle birlikte eğitimde köklü bir değişimin gerekliliği ortaya çıkmıştır.[221]

Tanzimat döneminde devletin dünyevîleşmeye başlamasına, dinî kurum ve kuruluşların belli alanlara hapsedilmeye başlamasına ve ilmiye sınıfının görev alanlarının daralmasına sebep olan faktörler, devletin izlediği yenilikçi, bürokratik, merkeziyetçi politika, merkezi otoritenin güçlenmesi, devlet organlarının uzmanlaşmaya ve farklılaşmaya başlaması, devletin topluma karşı gücünü daha çok kullanması, kalemiye sınıfının gücünü artırarak ilmiye sınıfının rolünü kısıtlaması, Tanzimatçıların dini bir ölçü olarak almamaları, dinî konularda uzman olmayışları ve özellikle ulemanın kendi içyapısının bozulması olarak sıralanabilmektedir.[222] Bu anlamda dinî eğitimin etrafında döndüğü ulema sınıfı, Tanzimat döneminde itibar kaybetmeye ve bilgi gücünü yitirmeye başlamıştır.

[221] Zengin, s.30.
[222] Okumuş, s.303.

Tanzimat, Osmanlı Devleti'nin genel eğitim sisteminde ciddi değişimlere kapı aralarken bu değişimlerden dolaylı ya da dolaysız en çok etkilenen alanlardan biri din eğitimi alanı olmuştur. Geleneksel eğitim sistemi din merkezinde kurulu bir yapıda, eğitimin bir bilim olarak görülmesi ve modernleşmenin önündeki en büyük engelin geleneksel eğitim sistemi olduğunun düşünülmesi sebebiyle yeni yönelimin gelenekten uzaklaşmak olması kaçınılmazdı. Bu anlamda bir yandan eğitim sistemi içerisindeki ağırlığını medreselerle devam ettirmeye çalışan din eğitiminin, diğer yandan devlet tarafından örgütlenen eğitim kurumları içerisinde farklı bir şekilde konumlandığı görülmektedir.

Tanzimat'la birlikte Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri tek eğitim ve öğretim kurumu olan medrese bütün sorun ve sıkıntılarına rağmen olduğu gibi bırakılarak, batılı bir kurum görünümü arz eden mekteplerin kurulmasıyla din eğitimi bir problem olarak kendiliğinden ortaya çıkmış bulunmaktadır.

1869 Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin ilanı öncesinde ulemanın yani Şeyhülislam'ın denetimindeki mahalle mektepleri ve medreselerden oluşan eğitim ağı, yasal açıdan Rüştiyeler ve Dâru'l-Maarif gibi daha üst devlet okullarının yanı sıra varlığını sürdürüp öğretim yapan paralel bir yapı özelliğine sahiptir. Devlet okulları hukukî açıdan Maarif Nezareti'ne bağlıydı. İdarî açıdan oluşan bu farklılık ilerleyen zamanlarda ilmî zihniyet ve dünya görüşü açısından da ciddi bir ayrışmayı beraberinde getirmiştir. Medreseler, bu ayrılık nedeniyle Tanzimat döneminde eğitim alanında yapılan yeniliklerden uzak kalmış ve ıslah edilme gayreti gösterilmeden adeta kendi hallerine bırakılmışlardır. Bu da zamanla eğitimde bir ikilik meydana getirmiş, medreseler geleneğin temsilcisi halini alırken, modernitenin göstergesi kabul edilen mektepler de hızla açılmaya devam etmiştir. Bunun doğal sonuçlarından biri olarak Osmanlı eğitim sistemiyle yetiştirilmek istenen insan protopi de bu yönlü bir farklılaşma içerisine girmiştir.

Tarafları medrese ve mektep olarak ortaya çıkan bu ikilik, dünya görüşü ve zihniyet olarak oldukça farklı ve gelecekte de etkisi artarak devam edecek bir sonuca varmıştır. Medreseler özel olarak din adamı yetiştirmekle görevli kurumlar olmamasına karşın eğitim-öğretimlerinde dinî bilgilerin hissedilir bir ağırlığı olduğu görülmekteydi. Yetiştirdiği insanlar da dünya görüşü açısından dini merkeze alan bir zihniyete sahiptiler. Mekteplerde ise kuruluş amaçları ve konumları açısından, ihtiyaç duyulan alanlarda eleman yetiştirmek için genel bir eğitim-öğretim stratejisi uygulanmakta ve dünyevî ilimlere daha fazla ağırlık verilmekteydi. Din dersleri ise mekteplerin programlarında diğer derslerin yanında farklı bir öğretim alanını oluşturmaktaydı.[223] Böyle bir uygulamanın sebeplerinden birinin devletin bu dönem iç siyasetteki yönelimi olan Osmanlılık fikri olduğu söylenebilir. Yönetim, yetişen yeni nesilleri, din ve mezhep farkı olmadan Osmanlı tebaası olmak gibi bir idealin etrafında birleştirmek istemiştir. Daha önce detaylıca incelenen Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'ne göre, ülkedeki bütün cemaatler için din eğitimi ilköğretim ve devamı olan Rüştiyelerle sınırlı bırakılmış, daha üst kademede ise din eğitimi verilmesi öngörülmemiştir.

Tanzimat döneminde din dersleri bahsedilen her iki konumunda da uygulamada bir takım sorunlarla baş etmeye çalışmaktadır. Mekteplerde diğer dersler arasında yer alan din derslerinde öğretilen bilgilerle diğer derslerde öğretilen bilgiler arasında kimi zaman sağlıklı bir ilişki kurulamamakta ve bu durum öğrenciler için bir çelişki oluşturmaktadır. Medreselerin ders programlarında ise dinî ağırlıklı yapıda diğer ilimlere gereken ilginin gösterilmemesi medrese öğrencilerinin devrin gelişme ve ihtiyaçlarından uzak kalmasına sebep olmuş, hatta etrafındaki gelişmeleri kabullenmeyen, onlarla çatışma halinde olan bir din eğitimi anlayışının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[224]

[223] Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi,* AÜİF Yayınları, Ankara, 1988, s.45.
[224] Zengin, s.36; Zürcher, s.76-77.

Medrese sisteminin tepkisi yüzünden eğitim yeniliklerinde mantıklı bir sıra izlenememiştir. İlköğretime hiçbir el atılmadan orta ve yüksek öğretime geçilmiştir. Medrese zihniyeti eğitimdeki yenileşmeleri benimsememiştir. Eğitimdeki yenileşmeler, eski malzeme ile yeni bir şey yapmak olduğundan medrese, yeni okullarda etkisini kısmen sürdürmüştür. Öğretim kurumlarında birlik olmadığı için uzun yıllar, medrese, Tanzimat mektepleri, askerî mektepler, azınlık-yabancı mektepler gibi çeşitli kaynaklardan çok farklı bilgi, düşünce, ideal ve dünya görüşüne sahip insanlar yetişmiştir.[225]

Yeni konumunda din eğitiminin, gerek amaç ve içeriğinde gerek kullandığı yöntem-teknikler ve dilde değişiklikler yapmak arayışında olduğu dikkatleri çekmektedir. Arayışlar neticesinde ortaya çıkan değişimler ise ana hatlarıyla şöyledir:

A. Amaç ve İçerik Açısından Değişim

XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı eğitim felsefesinde Batı felsefe akımlarının da etkisiyle hızlı bir değişim gözlenmiştir. Bu anlamda özellikle J.J.Rousseau'nun eğitim felsefesinin etkilerini gözlemlemek mümkündür. Bireysel eğitim modelini savunan Rousseau natüralist eğitimi önceleyerek, var olan kültür gibi geleneğe dayalı eğitimi dışarıda bırakmayı öngörmüştür. Ona göre, bilgiye yalnızca doğal gerçeklerin bilimsel bir biçimde incelenmesi ve gözlenmesiyle ulaşılabilmektedir. Onun düşünceleri pedagoji alanında büyük yenilikler getirmiştir. Çocuğun doğasını incelemek ve ona göre çocuğu yetiştirmek, çocuğa çocuk gözüyle bakmak düşüncesinin önemli unsurları arasındadır.[226] Bu etkiler dolayısıyla din eğitimin arka plana atılması ve eğitimin asıl amacı olmaktan uzaklaşması kaçılınmazdır.

Modernleşme dönemi öncesi Osmanlı eğitim sisteminde başlıca eğitsel amaç dinî bilgilerin öğretilmesi olup öğretimde dünyevî ve pratik içeriğe çok az yer verilmekteydi. 1860'ların sonuna değin yönetici kesimde hâkim olan görüş, genel eğitimin ilkokul

[225] Akyüz, s.146.
[226] Yasemin Söer Saraç, "J.J.Rousseau'dan Eğitim Üzerine", *DÜBEFD*, sayı:15/30-37, 2004.

kademesini esas olarak vakıflara bağlı mahalle mekteplerinin teşkil ettiği doğrultusundaydı. Buna ilaveten devlet okulları, genellikle bürokrasiye memur yetiştiren alt düzey meslek okulu niteliğindeydi.

Tanzimat'ın henüz başlangıç yıllarında Abdülmecit: "milletin refaha kavuşabilmesi için din işlerinde olduğu kadar dünya işlerinde de halkın cahillikten kurtarılması gerekmektedir. İlim ve sanat öğretimini sağlayan okulların ön plana çıkarılması önem arz etmektedir." sözleriyle Tanzimat dönemi eğitim politikasının yönünü açıkça göstermiştir.[227] Nitekim 1845'te kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat'in kuruluşu sırasında hazırlanan layihada, hem dünya hem de ahiret mutluluğu için cahilliğin giderilmesi ve halka dinî ilimler ile birlikte faydalı bilgilerin kazandırılması için gerekli girişimlerin yapılacağı belirtilmiş, herkesin öncelikle dinî bilgileri, başkasına muhtaç olmayacak kadar öğrenmesinin insanlığının, diğer faydalı ilimleri öğrenmesinin de aklının gereklerinden olduğu belirtilmiştir.[228] Bu layihaya eğitimde din ile aklın nasıl uzlaştırılacağına dair iki ilke koyulmuştur. Bunlardan biri "Levâzım-ı İnsaniye" ilkesidir ki bu ilke, kişinin önce kendisi için gerekli dinî akideleri öğrendikten sonra kimseye muhtaç olmayacak kadar "tahsil-i kâbiliyet" edinmesini öngörmektedir. İkinci ilke ise, "İcâb-ı akl ve hikmet"tir. Yani her kişinin ilim ve fen tahsil etmesi, adap ve fazilet kazanması, elinden geldiği kadar bilgi sahibi olması demektir.[229] Burada dikkat çeken husus ise, ana hedef halkın ilim alanından gereken ölçüde yararlanmasıyken bu ilimler içerisinde önceliğin eskiden olduğu gibi yine dinî ilimlere verilmesidir.

1847 yılında Sıbyan mekteplerinin öğretim esasları hakkında hazırlanan talimatnamede, öğretimin amacının "çocuğun dinini ve Şerâit-i İslamiyye'yi bilmesi, yazı ve

[227] *İlkokula Temel Bilgiler- Meşrutiyet, Tanzimat, Islahat Devirleri*, Türkiye Basımevi, İstanbul, Mart 1950, s.11.
[228] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları*", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi,* c.II, IRCICA, İstanbul, 1998, s.304; Zengin, s.31.
[229] Tekeli-İlkin, s.64.

hesabı öğrenmesi" olarak belirtilmîştir.[230] Cahillikten kurtulmanın tek yolunun halkın eğitilmesi olduğu görülmüş ve halk bu konuda teşvik edilmiştir. Bu teşvik kapsamında özellikle dünya-ahiret ilişkisi ön planda tutulmuş, ayet ve hadislerden örnekler verilerek ilim öğrenmenin gerekliliği anlatılmıştır. Eğitim-öğretimde kadın erkek ayrımı yapılmamış, bunun bütün müslümanların bir ihtiyacı olduğu vurgulanmıştır.[231] Tanzimat döneminin ilerleyen yıllarında çeşitli zamanlarda yayınlanan layihalar ya da talimatlarda da bahsedilen bu konuları görmek mümkündür.[232]

Tanzimat dönemi, Türkiye'de eğitim alanında modern bir çizgide yol almaya başlamıştır. Tanzimat'la beraber gelen canlılık ve cesaret; eski devirlerin "hayat yok, ahiret var" yaklaşımını kırabilmiş, hayatı tamamen öne çıkarmasa da ahirete eşitleyebilmiştir. Halkın cahillikten kurtarılması ve bilginin yaygınlaştırılması için bir takım bilgilere sahip olunması gerekli görülmüş ve bu bilgiler içerisinde dinî bilgiler de göz ardı edilmemiştir. Hatta halkın bilgi edinmeye, cahillikten kurtulmaya ilgisini çekebilmek adına dinî verilerden yararlanılmış, bunun dinîn bir gereği olduğu vurgulanmıştır. Ancak dinî bilgilerin göz ardı edilmemesine karşın hedefte dinî bilgilerin ahiret için gerekli olduğu, diğer ilimlerin ise dünyevi bir takım getirilerinin olacağı yönünde bir yaklaşım da göze çarpmaktadır. Uygulamada ise din eğitimine bahsedilen önemin verilip verilmediği ise tartışma konusudur.

İlmiye sınıfının İslami ilköğretim üzerindeki kadim tekelini sarsan etken Tanzimat bürokratları arasında zaman içerisinde, ilköğretimi sekülerleştirmenin temel bir zorunluluk olduğu anlayışının gelişmesi olmuştur. Bu aşamaya gelindiğinde mahalle mekteplerini, dinî

---

[230] 21 Rebiyülahir 1263 tarihli bu talimatname esas metniyle birlikte Yahya Akyüz tarafından günümüz Türkçesine çevrilerek yayınlanmıştır. Bkz; Yahya Akyüz, *İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı*, OTAM, sayı:5, Ankara, 1994, s.1-47. , http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1151/13510.pdf.

[231] Zengin, s.32

[232] Abdülaziz'in 1865'de Meclis-i Vala'yı ziyaret ettiğinde okunan mazbatada, İmam-zade Esat Efendi'nin Mekatib-i Rüştiye Nazırlığı sırasında hazırladığı layihada ve 1862 yılında Sıbyan mekteplerinin ıslahı konusunda toplanan komisyonun Maarif Nezareti'ne sunduğu layihada, yukarıda bahsedilen benzer konuların var olduğu görülmektedir. Adı geçen mazbata ve layihalarla ilgili daha detaylı bilgi için bkz; Zengin, s.30-32.

bilgilerin yanında temel pratik bilgilerin de verildiği, okuma yazma öğretilen ilköğretim kurumlarına dönüştürmek için girişimler yapılmıştır.[233]

Mayıs 1870 tarihli Takvim-i Vekayi'de iki sayı boyunca devam eden isimsiz bir makale incelemesinde çocuk eğitim biliminin konusu, çocukların dinine bağlı ve güzel biçimde yaşamaları için gerekli şeyleri öğrenmek amacıyla, doğdukları andan reşit oluncaya kadar uygun biçimde eğitilmesi olarak tanımlanmıştır. Bunun yanında eğitim ve öğretim arasındaki fark belirginleştirilmiş ve öğretimin daha çok pratiğe dayandığından ancak eğitimin öğretimi de içine aldığından bahsedilmiştir.[234]

Eğitim ideolojisi açısından, eğitimde modernleşme hareketinin ilk yıllarında ıslahat çabalarının başlıca amaçları askerî ve tümüyle faydacı karakterdedir. Fakat 1839'da ilk sivil kurumların ortaya çıkmasıyla birlikte siyasî, kültürel ve ekonomik amaçlara da hizmet edecek bir eğitim sisteminin gerekliliği tartışılmaya başlanmıştır. Ne var ki bu yöndeki çabaların somut sonuçları, dinî ve ahlâkî değerleri öne çıkaran müfredat değişiklikleri şeklinde tezahür etmiştir. Bu bağlamda, genel eğitimin ideolojik amaçlarından birisi olarak ön plana çıkan bireyin terbiyesi hususunu, mektepleri birer terbiye ve disiplin aracı olarak gören ve kökeni askerî reformlara ve idarenin merkezileştirilmesine uzanan bir anlayış geleneğinin ürünü olarak düşünmek mümkündür.[235]

Genelgeçer tarih yazımcılarının inandıklarının aksine, erken dönem Tanzimat reformcuları bir kültür ve kurum olarak İslamı, alt edilecek bir engel ya da külfet olarak görmemişlerdir. Bu dönemdeki yönetici elit açısından ilköğrenim yalnızca "din eğitimi" çerçevesinde düşünülebilmektedir. 1856'ya dek mahalle mekteplerinin sayısının devlet desteğiyle artması bu değerlendirmeyi destekler mahiyettedir ve 1856'dan önce neden bir

[233] Somel, s.15.
[234] Akyüz, "Tanzimat Dönemi Eğitim Bilimlerinde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler*", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Ayrıbasım*, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s.502-503.
[235] Somel, s.16.

eğitim idaresi kurulması için çaba harcanmadığını, ilk kurulan devlet okullarının neden bariz bir biçimde meslek eğitimine yönelik olduğunu ve 1839 fermanında eğitim konusuna neden herhangi bir şekilde değinilmediğini de açıklamaktadır.[236]

Somel, Tanzimat döneminin eğitim politikasını şu sözlerle açıklamaktadır:

> "Osmanlı eğitim reformları, öğrencilerde merkezi otoriteye karşı itaat ve sadakat duyguları uyandırmayı hedefleyen ve eğitimi dinsel ve ahlâkî değerlerin telkini için bir araç olarak gören kadim geleneğe büyük ölçüde bağlı kalmıştır. Yönetimin otoritesini sağlamlaştırmaya çalıştığı XIX. yüzyıl başlarında gerek çocukları ve gerekse büyükleri düzenli olarak camilerde ibadete ve mahalle mekteplerinde dinî eğitime yönlendirmesi eskiye göre artarak devam etmiştir. Osmanlı'da 1860'lara kadar devam eden bu eğitim siyaseti, tutarlı bir lâik yaklaşımın bulunmayışını açıklamaya yardım eder. 1870'lerden sonra bu geleneksel yaklaşım, daha çok bir örnekleştirici ve düzenleyici bir disiplinizasyona dönüşmeye başladı. Bu birörnekleştirmenin görüldüğü alanlardan biri de ders kitaplarıdır. Özellikle Abdülhamit döneminde bu durum daha fazla ön plana çıkmaktadır."[237]

Tanzimat devri eğitim sisteminde genel olarak bakıldığında şu fikirler bulunmaktadır: 1- Genel Eğitim Siyaseti: Buna göre, ilköğretim devlet hizmeti sayılacak ama bu vakıflar ve cemaatler eliyle yapılacaktır. Rüştiye ve ortaokullar çoğaltılacak, Avrupa'dakine benzer yüksekokullar açılacaktır. 2- Eğitimin Hedefleri: Tanzimat'tan önce ağırlıklı olarak dinî eğitim esastı. Tanzimat ile resmî mekteplerde bir de asır terbiyesi eklenmek istenmiştir. Bütün tahsil derecelerinde unsurları kendi dinî terbiyelerinde tamamıyla serbest bırakılmıştır. Resmî mekteplerinde ananevi İslami terbiyeye önem verilmiş ancak bunun yanında asri terbiyenin de nüfuzuna mani olunamamıştır. 3- Öğretim Yöntemleri: Bu kısım belki de eskiye göre en çok değişen kısımdır. Eğitimde ezberin yanında muhakemeye de önem verilmiştir.[238] Tanzimat

[236] Somel, a.g.e, s.3.
[237] Somel, *a.g.e,* s.6-7.
[238] Kansu, *a.g.e,* c.I, s. 85.

öncesi eğitim sistemini ağırlıklı olarak dinî eğitim oluşturduğu için bu fikirler eğitim sistemi içerisinde en çok din dersleri üzerinde etkili olmuştur.

Tanzimat öncesi eğitim sisteminin temeli oluşturan Sıbyan mektepleri ve medreselerin idaresi ulemanın elindeydi. Okullarda din eğitiminin çok önemli bir yeri vardı.[239] Sıbyan mekteplerinde Kur'an ve din derslerinden başka biraz aritmetik ve yazı derslerinin öğretildiği, medreselerde ise gramer, mantık, metafizik, geometri ve yıldızlar bilimi olan astronomi öğretilmekle beraber bu okullarda gözlem ve deneyin ikinci plana itildiği söylenebilmektedir.[240]

Tanzimat'la birlikte gerçekleşen olumlu adımlardan biri olmak üzere; meslekî ve teknik eğitimin temelleri atılmaya başlanmıştır. İlk kez öğretmen yetiştiren meslek okulları açılmıştır. Öğrenci ve öğretmenlerin kılık-kıyafetleri ve disiplin cezaları yeniden düzenlenmiştir. Halk eğitiminin önemi daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır.[241] Kızlar için yeni okullar açılmış, kadınlar için eski yasaklar geniş ölçüde yumuşatılmış, fikir ve edebiyat alanında kadınların hak ve yetkileri lehine yazılar yazılmaya başlanmıştır.

Tanzimat döneminde eğitim sisteminin dinî eğitimden uzaklaştırılarak dünyevîleştirilmeye çalışması noktasında bir takım eleştirilerle de karşılaşılmıştır. Bu konuda Kansu şunları belirtmektedir: "Tanzimatçılar Avrupa'dan bol bol siyasî, iktisadî, terbiyevî, hukukî müesseseler nakletmişler ama İslam medeniyetinin eserlerinden ve kalıntılarından arınmamış bir toplumda bunların tutunabileceğini düşünmüşlerdir. Bu nedenle de Dâru'l

[239] 1950 yılında hazırlanan ve memleketin öğretmen ihtiyacını karşılama amaçlı yapılan çalışmalar doğrultusunda basılan "İlkokula Temel Bilgiler- Meşrutiyet, Tanzimat, Islahat Devirleri" adlı kitapçıkta Tanzimat öncesi dönemde Sıbyan mektepleri ve medreselerde tamamıyla dini bilgiler verildiğinden, tabiat ve toplum bilimlerine hiç yer verilmediğinden bahseder. Hatta ilim ve sanat alanındaki çalışmaların hepsinin de dini düşünceyle sınırlandığını belirtir. Bkz; *İlkokula Temel Bilgiler- Meşrutiyet, Tanzimat, Islahat Devirleri,* Türkiye Basımevi, İstanbul, 1950, s.11.

[240] Halis,s.17.

[241] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.104-105.

Fünûn'da medreseden yetişmiş hocaları profesör yapmakta sakınca görmemişlerdir."[242] Antel, Tanzimat eğitimi ile ilgili şu eleştiriyi yapmaktadır: "Eğitim sahasında da mâzi ile dinî ananelerle alakayı keserek yahut gevşeterek, medreseleri kapatmak hatta ıslah etmek cesaretini göstermeksizin; sadece onların yanına ve Umumîyetle onların tesiri altında mahdut miktarda Avrupa mektepleri tipinde mektepler açmakla yetinmişlerdir."[243]

Tanzimat öncesinde eğitim tamamen ahirete yönelik bir amaçla yapılmaktaydı ama Tanzimat sonrasında eğitimin amacı, hayatı da içine alır bir şekilde değişmiştir. Tanzimat'ın hemen arefesinde II. Mahmut; "eğitim özellikle ahiret içindir" ifadesini kullanmıştır. Eğitimin amacı hayat da olunca bunun sonucu olarak ders programlarına da hayat dönük dersler koyulmuştur.

Dinî bir tahsil ve terbiye yanında dünyevî bir tahsil vermek amacıyla açılan rüştiyelerin dâhi hocaları genellikle medrese mensuplarından seçildiğinden medresenin eğitim usulü mekteplerde de devam etmekteydi. Öğretmen yetiştiren müesseseler hala medreselerdi. Sıbyan mektepleri dünyevîleştirilmeye çalışılırken ve rüştiye ve idadîye gibi dünyevî müesseseler açılırken düşünülecek en önemli mesele bu müesseselere öğretmen yetiştirecek kurumlardı.[244]

1869 yılında yayınlanan nizamname için hazırlanan raporda ülkenin gelişmesinin ilim ve eğitimle olacağı, yüksek okullardaki gelişmelerin Sıbyan mekteplerinin durumuyla yakından ilişkili olduğu belirtilmektedir. Ülkedeki Sıbyan mekteplerinde eğitimin ulûm-ı dinîyyeden ibaret olduğundan ve bu okullardaki hocaların görevleri için yeterli donanıma

[242] Kansu, c.II, s.35.
[243] Antel, s.6.
[244] Kansu, c.I, 92-99.

sahip olmadıkları ifade edilmektedir. Bu okullardaki eğitimin, çocukların ilgisini çekmekten uzak olduğu ve ahlâk eğitiminin de eksikleri olduğundan bahsedilmektedir.[245]

Tanzimat öncesinde yapılan bazı düzenlemeler, Tanzimat'la beraber yapılan köklü değişikliklerle kurumsallaşmaya başlamıştır. Tanzimat öncesinde eğitim-öğretimde bu anlamda bir sistemleşmeden bahsetmek zordur. XIX. yüzyıla kadar Sıbyan mektebi ve medreseden meydana gelen öğretim kurumları hala Şeyhülislamlık makamına bağlı bulunmaktaydı.

Galatasaray Sultanîsi, "Osmanlıcılık" ideolojisini simgelemesi bakımından tam bir Tanzimat okuludur. Bu okul Fransızca eğitim veren ve "milletlerarası eşitliğin" uygulandığı bir yer olacaktır. Değişik milletlerden öğrenciler burada kaynaşacak, Osmanlı bütünlüğünün ideolojisini üreteceklerdir.[246] Bu anlamda gayr-i müslim öğrencilerin de eğitim aldığı bu okul din derslerinin ders programlarında yer verilmesi bir yana öğrencilerini bu ideoloji etrafında toplamak adına bütün farklılıkları dışarıda bırakması planlanmış bir okuldur. Eğitim dilinin Fransızca olmasına karşın bu okul, Müslüman olmayan halkın da tepkisini çekmiş, çocuklarını lâik ve Osmanlıcı bir eğitimin içerisine sokmakta tedirgin davranmışlardır. Galatasaray örneğinin çok etkili olduğu söylenemese de, Tanzimat eğitiminin amaçlarını gözler önüne serdiği aşikârdır. Bu açıdan da lise seviyesinde din eğitimin geri plana itildiği söylenebilmektedir.

Eğitim ve öğretimin etkili bir şekilde gerçekleştirilebilmesinde araç ve gereç kullanımının büyük bir önemi bulunmaktadır. Kullanılan araç-gereçler içerisinde ise ders kitapları her dönemde ilk sırada yer almıştır. Ders müfredatının düzenli bir şekilde takip edilip, konuların somutlaştırılması açısından ders kitaplarının kullanımı, Tanzimat gibi farklı kaynaklardan yararlanılmasında mahrumiyetlerin bulunduğu bir dönemde neredeyse bir zorunluluk arz etmektedir. Tanzimat dönemi din eğitiminin içerik açısından değişiminin

[245] Kansu, c.I, s.103.
[246] Tekeli-İlkin, s.65.

incelenebilmesi için dersin içeriğinin takip edildiği ders kitaplarını da incelemek bu açıdan önemlidir.

Dönem itibariyle Tanzimat'ın, matbaanın bulunmuş olmasının etkisiyle kitabın yeni yeni yaygınlaşmaya başladığı bir dönem olduğu söylenebilir. Osmanlı'da ilk olarak dinî kitapların daha sonrasında ders kitaplarının basılması öngörülmüş olsa da din dersleri kapsamında ders kitaplarıyla dinî kitaplar zaten aynı kategoride kabul edilebilmektedir.

Okullarda ders programlarının çeşitlenmesiyle ders kitapları eksikliği tartışmaları da gündeme gelmeye başlamıştır. Eğitimin devlet eliyle yapılması adına atılan adımlar neticesinde ders kitaplarının da devlet tarafından onaylanması gerekir hale gelmiş ve ders kitapları da siyasî ve idarî değişikliklerden etkilenebilmîştir. Eğitim sisteminin toplum yapısından etkilendiği ve hatta toplumu etkilediği, böylece toplumla eğitim sisteminin karşılıklı bir etkileşim içerisinde olduğundan ise daha önce bahsedilmişti. Bu bağlamda din dersi kitaplarının içeriğini belirleyen husus önceleri tamamıyla gelenek iken sonraları batılılaşma akımının Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına almasıyla, siyasî güçlerin de içerikte etkisi gözlenmiştir.

Dönemin din dersi kitapları incelendiğinde bilgi hataları bulunmasa da sistematik oldukları söylenememektedir. İşlenmesi gereken konular öğrencilerin ihtiyaçları kapsamında değil klasik dinî alışkanlıkları kapsamında belirlenmiştir. Sıbyan mekteplerinde okutulan, Kuran-ı Kerim, Amme ve Tebareke cüzleri olarak anılan surelerden oluşan kitapçıklar, ilmihaller, tecvid kitapları ve dinî bilgilerle donanmış ahlâk kitapları din derslerinin temel kaynak kitapları olarak göze çarpmaktadır.[247]

Öğrencilerin gelişim dönemleri, bilgileri anlama düzeyleri ve yatkınlıkları göz önüne alındığında ilmihaller ve malumat-ı diniye kitaplarının salt bilgiden oluşan ve yoğun kavram kullanımıyla öğrenciler için yorucu hale gelmiş kitaplar oldukları görülmektedir. Zekât, hac

[247] Zengin, s.76.

gibi öğrencilerin görüş ve duyuş alanlarına tam olarak hitap edemeyen konular oldukça kısa işlenmişlerdir. Kitaplardaki bilgiler İslam Dini'nin tanımlanması şeklindedir. 6-9 yaşları arasındaki öğrenciler için, gelişim düzeyleri dikkate alındığında bu bilgiler zorlayıcı ve hatta ihtiyaç dışı gözükmektedir. Günlük hayatta öğrencilerin dinî yaşantısına dair bilgiler kitaplarda bulunmamaktadır.[248] Ergin de, dönemin din dersi kitaplarının "yavan ve anlaşılmaz" olduğunu ifade etmiştir.[249]

Tanzimat dönemi mekteplerinde okutulan kitaplara bakıldığında bunların çoğunun mekteplerde okutulmak için hazırlanmış eserler olmadıkları görülmektedir. Bu dönemde din dersleri için mekteplerde okutulmak üzere yeni kitapların hazırlanmaya başladığı da dikkatleri çekmektedir. Ancak dönemin sonlarına doğru din dersleri için müstakil kitaplar hazırlanması düşüncesi açık bir şekilde gündeme gelmiştir. 1847 yılında Kur'an öğretimi için gerekli olan tecvid alanında bir kitabın hazırlanılmasına teşebbüs edilmiştir. 1870 yılında Sıbyan mekteplerinin ders kitapları ile ilgili yapılan bir çalışmada din dersi kitaplarına yer verilmemesine karşın bu dersle yakından alakalı olan ahlâk dersi kitabının hazırlanması gündeme gelmiştir. Buna göre, kişinin ahlâki görevleri arasında dinî görevlerine de yer verilmiş, konuların açıklanması ve örneklendirilmesinde Hz. Peygamber'in hayatını anlatan kitaplardan faydalanılması gerektiği belirtilmiştir.[250]

1872'de Sıbyan mektepleri için hazırlanan ilmihal türü kitapçık din dersi konusunda müstakil kitap çalışmaları adına bir diğer adım olarak kabul edilebilir. Yine İlmihal-i Kebir ve İlmihal-i Sağir isimli kitaplarda önemli birer adım olsa da bu kitapların öğrencilere sunumu esnasında çok başarılı olunamadığı, eski anlayıştan çok uzaklaşamadığı söylenebilmektedir.[251]

Ergin, Tanzimat dönemi ders kitaplarını içerik açısından şu ifadelerle eleştirmektedir:

[248] Mehmedoğlu, s.42.
[249] Ergin, c.V, s.1705.
[250] Zengin, s.75.
[251] Zengin, s. 75.

"Mekteplerde din dersleri diye okutulan kitaplar ikiye ayrılıyordu. Birisi: ibadetin dünyaya ait ameliyat ve tatbikat kısmını gösteren ve öğreten, ötekisi: Ahirete, vicdana ve inanmağa taalluk eden bilgileri bildiren kitaplardı. Birinci kitaplarda abdestten yani temizlikten, namazdan yani daha ziyade çalışma, dinlenme zamanlarının tanziminden, oruçtan yani vücudu dinlendirmek ve bir nevi perhiz ve riyazet yapmaktan, hacdan yani mukaddes yerleri ziyaret kasdiyle dünyayı gezip dolaşmaktan ve dolayısıyle ilmin, irfanın ve görgünün artmasına yarayan seyahatten, zekâttan yani içtimaî yardımdan ve vergiden bahsetmek lazım gelirdi. İkinci kitaplarda ise yalnız Allah mefhumundan, onun zatından ve sıfatından bahsolunurdu.

Birinci kitaplar Fıkıh, ikinci kitaplar Akaid veya Kelam adlarını taşırlardı. Fıkıh kitapları muğlâk ifadeli, lüzumsuz ve faydasız tafsilatla dolu şeylerdi. Bu eserler talebelerin ne yaşiyle, ne de ihtiyaçlarıyle mütenasip değillerdi. Kelam veya Akaid kitapları ise biraz Yunan Felsefesiyle İslam dininin ilahiyata müteallik bazı kısımlarını ihtiva ederdi. Bu kitapların bahsettikleri dinî ve felsefî meslek ve mezheplerin çoğunu bugün takip edenler bulunmadığı halde bilakis son zamanlarda ortaya çıkmış olan meslek ve mezheplerden hiç bahsedilmezdi.

İslam dininin tasavvuf kısmına ise hiç temas edilmezdi. Garpte lise kısmına girmiş olan klasik felsefeye de bizim mekteplerimizde asla bir yer verilmemişti. Felsefe ile uğraşmak esasen dinsizlik sayılırdı."[252]

Ergin'in bu eleştirileri abartılı gibi görünse de dönemin ders kitapları için doğru tespitler yapıldığı da gözlerden kaçmamaktadır. Ders kitapları genel itibariyle ezbere yönelik, yaşantıya dökülmekten uzak bilgiler yığınından oluşmaktadır. Bu yaklaşım tarzı, devrin din eğitimi anlayışının daha çok, dinî bilgilerin ezberlenmeye uygun tarzda aktarılması ve dinî pratiklerin öğretilmesine dayandığını gösteren önemli bir işarettir. Diğer taraftan hazırlanan kitapların din konusunda yetkili kişilerce hazırlanmamış olduğu da dikkat çekicidir.

B. Ders Programlarındaki Konumu Açısından

Bireylere eğitim-öğretim yoluyla kazandırılmak istenen amaçlara ulaşmada ders programlarının içeriği büyük bir öneme sahiptir. Ders programları belirlenen amaçlar

[252] Ergin, c.V, s.1075-1076.

doğrultusunda hazırlanmaktadır. Tanzimat eğitiminin amaçları arasında kişiye yalnız dünyada değil ahirette de mutluluk yolunun gösterilmeye çalışılması dolayısıyla din eğitimine önem verilmesi gerektiğinin dillendirildiği görülmektedir. Teoride bahsedilen bu hususun pratiğe dönüşüp dönüşmediğinin görülebilmesi için, Tanzimat dönemi genel eğitim sistemi içerisinde din eğitiminin yerini belirlemede ders programlarındaki konumunu gözler önüne sermek gerekmektedir.

1838 yılında yapılan düzenlemeyle mevcut Sıbyan mektepleri ikiye ayrılmış ve bunlardan mahalle aralarındaki daha küçük çapta olanları Kur'an ve ilmihal öğretimine, büyük çapta olanları ise daha geniş bir programla okuma-yazma, ahlâk kitapları ve ilmihal öğretimine tahsis edilmiştir. Mahalle mekteplerini bitirenler bu daha büyük çaptaki mekteplere devam etmişlerdir. Bunlarda kurulacak olan Rüştiyelere başlangıç teşkil etmiştir.[253]

Tanzimat'la birlikte Sıbyan mekteplerinin düzenlenmesi ve ıslahı amacıyla yapılan çalışmalar devam etmiştir. Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin kuruluşundan sonra hazırlanan talimatnamede Sıbyan mekteplerinde takip edilecek program, kitaplar, öğretim yöntemleri, imtihanlar ve mektebe devam mecburiyeti gibi konularda uyulması gereken esaslar belirlenmiştir. Buna göre Sıbyan mekteplerinin öğretim süresi dört yıl olarak belirlenmiş ve zorunlu hale getirilmiştir. Öğretim süresi sonunda yapılan sınavda başarılı olan öğrenci Rüştiyeye devam edebilecek, başarısız olan öğrenci ise en fazla yedi yıl daha mektebe devam edebilecektir. Programda takip edilecek dersler ise önceden olduğu gibi Elif-ba, Kur'an, yazı, tecvid, ilmihal ve ahlâk derslerinden ibarettir. Yazı derslerinde levhalar kullanılabilecek ancak bu levhalara Kur'an ayetleri yazılmayacaktır.[254]

[253] Zengin, s.38.
[254] Abbas Çelik, *Din Eğitimimize Tarihsel Yaklaşım,* EKEV, Erzurum, 2001, s.68; Zengin, s.39.

Sıbyan mekteplerinin programlarının düzenlenmesine Tanzimat dönemi boyunca devam edilmiştir. Bu programların genel özelliğine bakıldığında ise göze çarpan ana nokta, din derslerine ağırlıklı olarak yer verilmiş olmasıdır. Ancak 1868 yılında Sıbyan mekteplerinin düzenlenmesi ile ilgili kaleme alınan nizamnamede bu mekteplerin ders programlarında önceki döneme göre bir takım farklılıklar görülmektedir. Bu nizamnameye göre öğrenci; ilk sene: Elif-ba ve Amme cüzü, ikinci sene: Kur'an, Ahlâk Risalesi, İlmihal, üçüncü sene: Kur'an, Yazı, İmla, Tecvid, İlmihal ve dördüncü sene: Kur'an, Mâlumat-ı Nâfia, Coğrafya, Âmal-i Erbaa ve İmla derslerini görecektir. Bu program Sıbyan mekteplerini çocuğa tamamen dinî bilgilerin verildiği okullar olmaktan çıkarmaktadır. Din dersleri yine programda ağırlıklı olarak yer alsa da öğrenciye öğrenim hayatının devamında ihtiyacı olacak ya da herhangi bir mesleğe atıldığında gerekli olacak bilgilerin verilmesi de amaç edinilmiştir. Bu da Sıbyan mekteplerinin programlarına, dinî bilgilerin yanında diğer alanda bilgiler de verilmesiyle bir genişlik kazandırılması demektir.[255]

Tanzimat'tan önce yapılan ıslahatlar kapsamında ve ihtiyaca yönelik modern tarzda yüksek okullar açılsa da bu yüksek okullara öğrenci hazırlayacak orta dereceli okullar Tanzimat'la birlikte açılmıştır. Kuruluşu 1840'lı yıllara rastlayan orta dereceli okulların programlarına bu tarihten itibaren bakıldığında, öğrencilere verilmesi öngörülen dinî eğitim Kur'an okuyabilmek, ilmihal bilgisi edinmiş olmak ve namaz surelerini ihtiva edecek bir ezber derecesine sahip olmaktır. Bununla birlikte 1859'da ortaokulun bir üst seviyesi kabul edilen idadî derecesinde kurulan ve iki sınıftan ibaret olan Mekteb-i Mülkiye'de ise birinci sınıfta Fıkıh dersi konulmasına karşın ikinci sınıfta herhangi dinî bir ders bulunmamaktadır.[256]

Tanzimat dönemi bürokratları ancak 1860'lardan itibaren, mahalle mekteplerindeki eğitimin yetersiz olduğunun anlaşılmasıyla bazı pozitif bilimlerin ve pratik derslerin

[255] Zengin, s.59.
[256] Parmaksızoğlu bu bilgileri Darülfünun için hazırlık olmak üzere düşünülen bir programa dayanarak vermektedir. Bkz; Parmaksızoğlu, s.12-13.

müfredata alınması yönünde somut adımlar atsa da mektebin omurgasını oluşturan İslami müfredata dokunulmamıştır.[257]

1869'da devrin Şeyhülislam'ının isteği üzerine hazırlanan ve İstanbul medreseleri hakkında bilgi veren belgede, medreselerde okutulmakta olan dersler arasında Matematik ve Fen bilimlerinin yanı sıra Tefsir ve Hadis ilimlerine de yer verilmediği görülmektedir. Dolayısıyla medreseler sadece Fıkıh ve Arapça öğretimine mahsus kalarak yetersiz ve verimsiz hale getirilmişlerdir. Öğretim faaliyetlerinde belirli kitapların ele alınıp bunların Aristo mantığına göre şerh ve tefsir edilerek anlamdan çok lafza önem verilmesi, düşünen ve araştıran insan yetiştirmekten uzaklaşıp sadece belirli bilgilerin öğretilmesine neden olmuştur.[258]

Müfredat programları üzerinde ilk ciddi çalışma 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumîye Nizamnamesi ile yapılmıştır. Bu nizamnameden önce okullardaki ders programları hakkında net bir bilgiye sahip olmak pek mümkün gözükmemektedir. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi hakkında hazırlanan raporda[259] Müslüman toplumun dinî eğitiminin özellikle öngörüldüğü dikkatleri çekmektedir. Sıbyan mekteplerindeki yetersizliğin ders programlarından kaynaklandığı ve bu mekteplerde yalnız din bilimlerine başlangıç niteliğindeki derslerin okutulduğu eleştirilerek, bu mekteplerdeki öğrencilerin üst kademedeki okullarda okutulan diğer derslerle ilgili de temel bilgilere sahip olamadıkları bu raporda açıklanmıştır.[260] Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 2. maddesinde genel okulların birincisi ilkokullar, ikincisi ortaokullar, üçüncüsü Mekâtib-i Fünûn-i Mutenevvia (Fen Bilimleri) olmak üzere üç dereceye ayrılmıştır. Birinci derece okullar okumak, yazmak ve din esaslarını belirlemekle görevli oldukları için müslümanlar ile diğer dine mensup olanların farklı

[257] Somel, s.3.
[258] Mustafa Şanal, *Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme, Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış,* SBED, s.14, yıl: 2003/1, s.153.
[259] Sözü edilen raporla ilgili daha detaylı bilgi için bkz; Parmaksızoğlu, s.13.
[260] Cevad, s.103.

okullarda okuması öngörülmüştür. Bu maddede açık bir şekilde görüleceği gibi birinci derecede okuma yazma ve din esaslarının öğrenilmesi gerektiğinden bahsetmektedir.[261]

Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'ne göre dönemin okullarından ilköğretim seviyesindeki Sıbyan mekteplerinin ders programları ile ilgili elde edilebilen bilgiler şu şekildedir;

- İlkokullarda yani Sıbyan Mektepleri'nde öğretim süresi 4 yıl olup, buralarda okutulacak dersler şöyledir: Usûl-i Cedîd ile Alfabe/Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ahlâk üzerine yazılmış küçük kitaplar, İlmihal/Din Dersleri, Yazı, Aritmetik, Kısa Osmanlı Tarihi, Kısa Coğrafya, Faydalı Bilgiler.[262] Bu programda din eğitimi kapsamında gösterilecek dersler; Kur'an-ı Kerim, Tecvid ve İlmihal dersleri olarak görülmektedir.

Maarif-i Umumîye Nizamnamesi ile kız ve erkek Sıbyan mektepleri ayrılsa da kız mekteplerinde ek olarak "Dikiş" dersi olması dışında önemli bir fark görülmemektedir.[263] 1876 yılında Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından yapılan düzenlemede, ilköğretimde ders saatlerine göre okutulacak dersler şöyle sıralanmıştır[264]:

1. Sınıf: Elif-ba-yı Osmanî (12 saat), Kur'an-ı Kerim (6 saat), Kıraat-ı Türkiye (5 saat), Hesab-ı Zihni[265]

2.Sınıf: Kur'an-ı Kerim (6 saat), İlmihal (2 saat), Mâlumat-ı İptidâiye (1 saat), Tâdad ve Terkim (1 saat), Hatt-ı Sülüs (1 saat)

---

[261] Necati Cemaloğlu, Osmanlı Devleti'nde yapılan Tanzimat Reformlarının eğitim sistemine etkileri, Uygulamaları ve sonuçları (1839-1876), SBD, 2010, sayı:53, s.158, http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd14/sbd-14-13.pdf

[262] *MUN, madde: 6;* Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim I (1839-1908)* , MEB, Ankara,1945, s.70; Ergin, c.I-II, s.85-86; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi,* s.106; Koçer, s.8.

[263] MUN, *madde:16.*

[264] Berker, s.112-113.

[265] Bu ders için ayrı bir ders saati ayrılmamış, ezberden sayıların öğretilmesi usulü uygulanmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz; Berker, s.112.

3.Sınıf: Kur'an-ı Kerim (6 saat), Tecvid (1 saat), Sarf-ı Osmanî (2 saat), Hesap (2 saat), Sülüs ve Nesih (1 saat)

4.Sınıf: Kur'an-ı Kerim (6 saat), Coğrafya (2 saat), Tarih (2 saat), Kavaid-i İmla (1 saat), Hatt-ı Rik'a (1 saat)

Dönemin ilköğretim seviyesindeki okulları için verilen bu ders programlarına bakıldığında ilk sınıfta haftalık toplam 23 saatlik ders süresinin 6'sı, ikinci sınıfta 13 saatin 8'i, üçüncü sınıfta 12 saatin 7'si ve dördüncü sınıfta ise 12 saatin 6'sı din derslerinden oluşmaktadır. Toplamdaysa haftada 60 saatlik dersin 27'sinin din derslerine ayrıldığı görülmektedir.

Tanzimat döneminin sonunda hazırlanmış olan bu program dikkatli bir şekilde incelendiğinde, dönemin sonuna gelindiğinde din derslerinin konumu daha net bir şekilde görülebilecektir. İlk bakışta haftalık ders saatinin hemen hemen yarısının din derslerine ayrıldığı dikkatleri çekse de böyle bir programda din derslerinden beklenen verimin alınması pek mümkün görülmemektedir. Derslerin niteliklerine bakıldığında Kur'an-ı Kerim dersinin din dersleri içerisinde haftalık ders saatinin 24 saatini kaplamasıyla, ağırlıklı olarak yer almıştır. Bu ders içeriğinde Kur'an-ı Kerim okuma ve sure ezberletilme yapıldığı düşünülürse yine Kuran-ı Kerim öğretiminin önemli bir parçası olan Tecvid dersine yalnızca 1 ders saati ayrılması ve öğrencinin mensup olduğu dinin inanç ve ibadet esaslarını öğreneceği, benimseyeceği ve uygulayacağı İlmihal dersine 2 ders saati ayrılmış olması din derslerinde verim alınmasını engelleyen bir unsur olarak görünmektedir. Bu açıdan nicelik olarak fazla görünen din derslerinin nitelik olarak eksik kaldığı söylenebilir.

Tanzimat dönemi okullarından programlarında din dersine en çok yer verilen okulun Sıbyan mektepleri olarak görülmesine karşın din derslerinin istenen amaca hizmet edemeyeceği açıkça görülmektedir. Mevcut durumda din dersleri, öğrencilere Kur'an okunmasının ve namaz surelerinin öğretilmesinden, basit ilmihal bilgilerinin verilmesinden

ibarettir. Bu noktada din derslerinin öğrencilerin inanç, ibadet ve ahlâk konularındaki gereksinimlerine tam anlamıyla cevap verebildiği söylenememektedir. Aslında din dersleri adına bu anlayış, Tanzimat öncesi anlayışın bir devamı şeklinde algılanabilmektedir.[266]

Sıbyan mektepleri ile ilgili verilen programların genellikle İstanbul ile sınırlı kaldığından daha önce bahsedilmişti. İstanbul dışında ise çoğunlukla eski geleneksel din eğitimi anlayışının devam ettiği söylenebilmektedir. Diğer şehirlerde özellikle Kur'an ve İlmihal dersleri okutulmaktadır.[267]

Sıbyan mektebini bitiren öğrenciler arasından sınavla seçilerek Rüştiyelere alınma hakkına sahip olanlarının Kur'an'ı okumuş, okuma-yazma öğrenimini tamamlamış ve ilmihal bilgilerini tamamlamış olması şartı aranmaktadır.[268] Bir orta öğretim kurumu niteliğinde olan Rüştiyelerin programlarında din derslerinin yanında sosyal ve fen bilimleri ile ilgili dersler de yer almıştır. Rüştiyelerin daha sonraki öğretim kademelerine öğrenci hazırlama amacı olduğu düşünüldüğünde öğrencilerin bu dersleri gerekli alt yapıyı oluşturmaları için almaları önem arz etmiştir. Buna karşın Tanzimat döneminde Rüştiyelerde öğrencilere dinî bilgilerin kazandırılması da ön planda tutulmuştur.[269] Rüştiyelerin programlarında aynı zamanda Türkçe dersi gibi bazı yenilikler de bulunuyordu.[270]

Meclis-i Maarif-i Umumîye'nin 1847 yılındaki kararnamesinde Rüştiye mekteplerinde Akaid-i Diniye dersinde Birgivi Risalesi'nin okutulmasından bahsedilmektedir. Rüştiyeler seviyesinde eğitim veren Dâru'l Maarif ders programında din derslerine yer verilmese de öğrencilerin okula kabul ediliş şartları Rüştiyelerle aynıdır. 1856 yılında İzmir'de açılan

[266] Zengin, s.62.
[267] Berker, s.7.
[268] Ergin, c.I-II, s.449-453.
[269] Zengin, , s.47.
[270] Tekeli-İlkin, s.63.

mektebin nizamnamesini, diğer rüştiyeler için de örnek oluşturması açısından incelemek faydalı olacaktır.[271]

1. Sene: Türkçe okuma yazma, Hesap ve Hendese, Coğrafya, Rik'a.

2. Sene: Sarf, Hendese, Cebir, Osmanlı Tarihi, Tuhfe-i Vehbi.

3. Sene: Nahiv, Cebir, Osmanlı Tarihi, Tuhfe-i Vehbi, Farsça, Resim.

4. Sene: Fıkıh'tan Mülteka, Mantık'tan İsagoci, Arapça Beyan'dan Alaka Metin, Hoca Tarihi, Gülistan, Resim.

Görüldüğü üzere Rüştiye mekteplerinde din dersi sadece son sınıfta Fıkıh dersiyle yer almaktadır. 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nde Rüştiye mekteplerinin programı şu şekilde verilmiştir:

- Ortaokulların yani Rüştiye Mektepleri'nin öğretim süresi 4 yıl olup buralarda okutulacak dersler ise şöyledir: Mebâdi-i Ulûm-i Diniye, Türkçe Gramer/ Lisan-ı Osmanî Kavaidi, İmla ve Yazı, Yeni Düzenlemeyle Arapça ve Farsça Gramer, Aritmetik, Geometrik Çizimler, Geometri Başlangıcı, Genel Tarih ve Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Beden Eğitimi, Okulun bulunduğu yerde en çok kullanılan dilin öğretildiği ders.[272]

Rüştiye Mektepleri'nde din eğitimi kapsamında gösterilecek dersler, dördüncü sınıfta verilen Mebâdi-i Ulum-i Diniye olarak görülmektedir. Kız rüştiyelerinde ise son sınıfta Ahlâk ve İlmihal dersleri verilmektedir. İlerleyen yıllarda kurulmaya başlanan askeri rüştiyelerin ilk sınıflarında da İlmihal dersine yer verilmektedir.[273] Bütün bunlar göz önüne alındığında din eğitimi açısından, öğrencilerin orta öğretimi boyunca karşılarına bir kez çıkan Ulum-ı Dinîye

[271] Zengin, s.64.
[272] MUN, *madde:3, 23, 29.* Bu ders Kız Rüştiyelerinde de aynen mevcut bulunmaktadır.
[273] Zengin, s.66.

veya İlmihal derslerinin yeterli olmadığı aşikârdır. Ancak bu, Rüştiyelerde din derslerini tamamen geri plana atıldığının da göstergesi olmayacaktır. Nitekim Rüştiyelerin kuruluşundan itibaren Sıbyan mekteplerinde başlayan din eğitim ve öğretiminin bir devamı olduğu da belirtilmektedir.[274] Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'yle yapılan düzenlemede Rüştiyelerin Müslüman ve gayr-i müslimler için ayrı ayrı açılmasına imkân sağlanması da bu okullarda din derslerinin farklı dinlere mensup öğrenciler için ayrı okutulmasıdır. Öğretimin ilerleyen basamaklarında din derslerine hemen hiç yer verilmemiş olması Rüştiyelerdeki din derslerinin önemini artırmış olsa da programlarda yine de din derslerine kısıtlı olarak yer verildiği görülmektedir.[275]

Orta öğretim kurumları bünyesinde bulunan ve 1869'dan itibaren açılmaya başlayan İdadîler ve Sultanîler Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte öğrenim gördüğü kurumlar olarak ders programlarında din derslerine yer verilmemiştir.[276] Bunun nedeni, bu kurumlarda ülkenin farklı unsurlara mensup halkını ortak bir noktada bir araya getirme ve öğrencilere çeşitli ilim dallarında bilgiler verilmesi amaçlarından kaynaklanmıştır.[277] Ancak Sultanî seviyesinde bir kurum olan Darüşşafaka diğer benzer kurumlar arasında bu noktada bir farklılık oluşturmaktadır. Diğer kurumlarda programlarda din derslerine yer verilmezken Darüşşafaka'da din derslerine yer verilmiştir. Müessesenin kuruluş amaçlarından biri de

---

[274] Berker, s.18.

[275] Zengin, *Tanzimat Döneminde Eğitimde Yenileşme Süreci İçinde Mekteplerde Din Eğitimi ve Öğretimi*, (Editör: G. Eren), *Osmanlı IV,* Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.254.

[276] Tanzimat dönemi ortaöğretim kurumlarından İdadî Mektepleri'nin öğretim süresi 3 yıldır ve şu derslerin öğretimi yapılmıştır: Yazı, Fransızca, Osmanlı Kanunları, Mantık, Cebir, Matematik ve Ticarî Aritmetik, Geometri ve Ölçme, Fizik, Ekonomi, Coğrafya, Tarih, Fen Dersleri, Kimya ve Resim *(MUN, mad. 38).* Dönemin diğer bir ortaöğretim kurumlarında Sultani okullarında okunacak dersler ise iki kısımdır. Bu derslerden biri alt, diğeri yüksek kısım olup, alt kısımdakiler, idadî okullarında okutulan derslerdir. Yüksek kısım da iki bölüme ayrılmıştır ve bunlardan biri Edebiyat, diğeri Fen'dir. Bu yüksek kısma göre, Sultani okullarının öğretim süresi 3yıldır ve alt kısım ile birlikte toplamda 6 yıl olmaktadır. Yüksek kısımın dersleri şöyledir: Fen Bölümü: Tasarı Geometri, Simetri, Cebir ve Cebirin Geometriye Uygulanması, Düzlem ve Küresel Geometri, Kozmografya, Fizik ve Kimya'nın Sanayi ve Tarıma Uygulanması, Fen Dersleri, Arazi Plânlaması. Edebiyat Bölümü: Türkçe-Yazı, Arapça ve Farsça'dan Metinler, Meani, Fransızca, Ekonomi, Milletler Hukuku, Tarih *(MUN, mad.38, 46);* Yücel, s.6-9, 145.

[277] Zengin, s.48.

Müslüman çocuklarına İslam inancına dair bilgilerin kazandırılması olduğu için din dersleri Darüşşafaka'nın programlarında yer ayrılmıştır.[278]

Tanzimat öncesi yenileşme hareketleri içerisinde yüksek dereceli mekteplerin açıldığı bilinmektedir. Tıp ve askerî alanda açılan bu mektepler Tanzimat döneminde idarî ve adlî alanlara da yayılmıştır ve hatta bir üniversite kurulması gündeme gelmiştir. Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın hazırladığı layihayla İstanbul'da bir Dârü'l-Fünûn kurulmasına karar verilmiş, bu kurumda Osmanlı tebaasından herkesin eğitim görmesi amaçlanmıştır. 1863 yılında bu kurum açılmasına karşın çeşitli nedenlerden dolayı ilk etapta bu amaç tam olarak gerçekleşememiştir.[279] Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nde Dâru'l-Fünûn'un kurum olarak esasları belirlenmiş, bununla 1870'de faaliyetine başlayan kurum bir müddet kapalı kaldıktan sonra 1874'te Galatasaray Sultanîsi içinde yeniden öğretime geçmiştir. Dâru'l-Fünûn, Hukuk, Mühendislik ve Edebiyat olarak üç şubeye ayrılmış ancak ömrü yine de uzun olmamıştır. Geçirdiği bu evrede Dâru'l-Fünûn'un ders programlarında, İlm-i Hukuk şubesi ve Hukuk Mektebi programında İslam hukukuna dair bazı dersler yer alsa da buradaki amacın daha çok hukuk yapılarıyla ilgili bir kıyaslama olduğu düşünülebilir. Bu kıyaslama amacı bir kenara bırakılırsa, bu okullarda din derslerine yer verilmemiştir.[280]

Tanzimat dönemi öğretmen yetiştiren kurumların ders programları incelendiğinde ise özellikle Sıbyan mekteplerinde ve Rüştiyelerde öğretmenlik yapmak üzere yetiştirilecek öğrencilerin bu eğitimi alması beklenirken, herhangi bir din dersine rastlanmamaktadır. Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin öğretmen yetiştiren okullar ile ilgili içeriğine bakıldığında rüştiye, idadî ve Sultanîlere öğretmen yetiştirmesi öngörülen Dâru'l

[278] Ergin, c.I-II, s.487-497.
[279] Darülfünun'un açılma çabaları ve eğitime ara verişi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz; Ergin, c.I-II, s.545-563; Unat, s.49-50; Cevdet Paşa, *Tezakir I,* S.13-14.
[280] İhsanoğlu, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları,* s.322-327.

Muallimîn'in ders programında din dersine yer verilmemektedir.[281] Ancak aynı nizamnamede kız sıbyan ve rüştiyelerine öğretmen yetiştirmekle görevli Dâru'l Muallimât'ın her iki şubesinde de Mebâdi-i Ulûm-ı Diniye dersine yer verildiği görülmektedir.[282] Bu nokta da önemli bir çelişki olması açısından dikkat çekicidir.

Osmanlı medreselerin ders programları genel olarak din bilimleri ve Arapça üzerine yoğunlaşmakta, bunların yanı sıra kısmen tabîî ilimler ne Mantık derslerine yer verilmekte idi. Tanzimat döneminde ders programları ve okutulan kitapların yeniden düzenlenmesi konusunda gayretler olduğu görülse de bu gayretlerin önemli bir sonuç vermediği anlaşılmaktadır.

Medreselerde okutulan derslerle ilgili müstakil program çalışmaları olmadığı için bunların ders programlarına ancak kişilerin günlüklerinden ya da hayat hikâyelerinden ulaşılabilmektedir. Bu anlamda bir örnek verilecek olursa, Ahmet Cevdet Paşa, ilk tahsilden sonra Arapça, Mantık, Fıkıh ve Beyân ile ilgili bilgileri almış, Fıkıh'tan Halebî, ve Mülteka, Tefsir'den ise Kadı Beyzâvî gibi kitapları kısmen okuduğunu dile getirmektedir. Fen bilimleri alanına giren Hesap, Cebir, Hendese ve Heyet gibi ilimlerle eserler okuduğundan bahsetmektedir.[283] Yine Tanzimat dönemi medrese ders programları için önemli bir kaynak olarak 1869 yılında İstanbul'daki medreselerin tespiti amacıyla hazırlanan listeye bakıldığında, medreselerde Arapça'da Nahiv'den İzhâr ve Kafiye okutulmakta, Sarf da okutulduğundan bahsedilse de kitap ismi verilmemektedir. Mantıktan Fenari, Tasavvurat ve Tasdikat, Kelam'dan Şerh-i Akaid ve Celal ve Kadı Mir okutulmaktadır. Listede tabii ilimlerle birlikte Fıkıh, Tefsir ve Hadis gibi din bilimleri de bulunmamaktadır.[284]

[281] MUN, *madde: 54-55.*
[282] MUN, *madde:69-70.*
[283] Cevdet Paşa*, Tezakir IV,* s.4-5
[284] Zengin, s.135.

1873 yılında nihayet Meşîhat makamından bir heyet ve ilmiye mensuplarından toplanarak oluşturulan meclis tarafından hazırlanan raporda medreselerde okutulan ilimler hakkında bir program hazırlanmıştır. Bu raporda okutulacak dersler, kitaplar ve öğretim süresi hakkında esaslar tespit edilerek, öğretimde esas kaynaklara yönelinmesi için bir programın düzenlenmesi ve öğretimde takip edilecek usullere dair konular belirlenmiştir.[285]

Tanzimat dönemi medreseleri, dönemin din eğitiminin en önemli okulları olmasına karşın zamanla ortaya çıkan problemler neticesinde bu okullarda verilen dinî eğitimin de dönemin şartlarına çok uygun olduğu söylenememektedir. Medrese programlarıyla ilgili yapılan ıslah çalışmalarının ders saatleri ve kitaplarla sınırlı kalması herhangi bir düzelmeyi beraberinde getirememiştir. Medreselerle ilgili I. bölümde bahsedilen sıkıntı ve sorunlar Tanzimat döneminde de devam etmekte olduğu ve hatta daha da arttığı için eğitim-öğretim açısından eksiklikler bu dönemde ciddi olarak yaşanmıştır.

Tanzimat döneminde medrese programlarında yer verilen derslerin neredeyse tamamı, asıl ilimler olarak kabul edilen ve ulûm-ı âliye, mekâsıt veya ulûm-ı naklîye olarak adlandırılan, dinî ilimlere giriş ve hazırlık niteliğinde olan ilimlerdir. Bunların dışındaki Matematik, Fen ve din ilimlerine ise tatil ve ikindi dersleri dışında yer verilmediği görülmektedir. Görülen o ki, medreselerde öğretim tamamen asıl ilimlere girişten ibaret olup, din bilimlerini tahsil etmek kişinin kendi çabasına bırakılmaktadır. Bu anlamda medrese talebesinin aldığı öğrenimle hangi noktaya yönleneceği ve bu öğrenimin ihtiyaçlarına cevap verip veremediği konuları tartışılması gereken konulardır.[286]

Tanzimat döneminde, İslâm dinî, İslâm hukuku, Edebiyat öğretimi yapan genel medreselerin yanında, bazı ihtisas medreseleri de vardır. Bu ihtisas medreseleri din eğitimin süregelmesi açısından önemlidir. Bunlardan Dâru'l-Hadis, Dâru't-Tıp, Dâru'l-Mesnevî,

[285] Bahsedilen programın içeriğindeki dersler konusunda daha detaylı bilgi için bkz; Zengin, s.137.
[286] Zengin, s.145.

Dâru'l-Kuzat ve Dâru'l-Kurra gibi medreselerin Hâriç, Dâhil, Tetimme ve Sahn olarak isimlendirilen kademelerinde çeşitli ders programları uygulanmıştır. Bu programlarda eğitim seviyesine göre değişen Sarf ve Nahiv başta olmak üzere, Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh, Usul-i Fıkıh, Mantık, Belagat gibi dersler yer almıştır. 1853'de kadı naibi yetiştirmek üzere, Meşîhat'a bağlı Muallimhane-i Nüvvâb açılmıştır.[287]

1875 tarihinde Enderun Mektebi'nin Mekteb-i İptidâiye'sinde, Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Diniyye, Resail-i Türkiye ve Ta'lim-i Sülüs dersleri okutmaktaydı. Mekteb-i İptidâiye'den sonra yine branşlara göre eğitim devam etmekteydi. Öğretim süresi beş yıl olan bu mektepte, ilk yıl; Ulûm-ı Diniyye, Kavâid-i Türkiye ve Hatt-ı Sülüs ve son yıl da Edebiyat-ı Türkiye, Farisî, Tarih, İnşa/Yazı/Kompozisyon, Hesap, Hendese/Geometri, Resim, Hatt-ı Sülüs ve Hatt-ı Rik'a dersleri görülüyordu.[288]

Medresenin kuruluşundan itibaren üzerinde en çok durduğu şey Fıkıh dersi ve onun okunup tetkik edilmesidir. Tanzimat'tan sonra medresenin fıkıh dersi vermesi yetersiz görülerek, kadıların yetişmesi için önceleri "Nüvvâb" ve sonraları "Kuzat" adını alan medreseler kurulmuştur. Bundan az sonra ona paralel olarak Hukuk Mektebi kurulmuştur. Her ikisi de gelişerek 1908'den sonraki Osmanlı Devleti'nde birbirine çok yaklaşık iki kadı ve hâkim yetiştiren mektep olarak yan yana devamlılık kazanmaları karşısında medreselerde temel görevlerinden birini teşkil eden kadı yetiştirilmesi de son bulmuştur.[289]

Tanzimat dönemi eğitim politikasında halkın cahillikten kurtulup, devletin bulunduğu konumdan daha ileri noktalara ulaşabilmesi için din eğitimin de oldukça önemli olduğu sıkça vurgulanmasına karşın uygulamaya bakıldığında durumun böyle olmadığı gözükmektedir. Bu dönemde kurulan mekteplerin ders programları incelendiğinde, öğrencilere kazandırılması

[287] Ergin, s.140-166.
[288] Köktaş, s.720.
[289] Atay, s.213

hedeflenen dinî bilgilerin öğretimine verilen önem din derslerinin diğer dersler arasındaki konumuna bakılarak anlaşılabilir. Nitekim din derslerine Sıbyan mektepleri dışında sadece Rüştiyelerde kısmen yer verildiği, idadî ve Sultanîlerin programlarında ise hiç yer verilmediği gözlenmektedir.

Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin incelenen maddelerinden de görüleceği üzere din eğitimi yalnızca ilk ve ortaokul kademesinde tutulmuştur. II. Abdülhamit döneminde ise Ümmetçilik politikasının da etkisiyle din eğitimi önceki yıllara göre ağırlığını artırmıştır. Dönemin programlarında din derslerinin bütün ortaokul süresini kapladığı görülmektedir.

C. Yöntem ve Teknik Açısından Değişim

Tanzimat dönemi eğitim sisteminin değişim ve dönüşümüyle birlikte öğretimde strateji, yöntem ve tekniklerde de değişimler gerçekleşmiştir. Bu değişimlerin ortaya çıkış noktası din dersleri olmasa da, din eğitim-öğretimi açısından da etkileri olduğu muhakkaktır.

Tanzimat döneminde "maarif" terimi, sonraları "eğitim" anlamına gelmişse de, o zamanlar geleneksel medrese "ilmi" ne karşılık yeni ve bilinmeyen bilgilerle tanışma, hatta "aydınlanma" anlamlarına gelmekteydi. Bu meclisin temsil ettiği şeyin karşısında iki tip vardır. Biri "âlim", öteki ise "câhil"dir. Buna göre âlim, şeriat bilgilerini bilen kişiler, câhil ise halktır. Ancak Berkes, bu dönemde "cehâlet"in yalnız halk yığınlarına özgü okuma yazma bilgisizliği demek olmadığını câhilliğin halk yığınlarını aştığını ulemayı ve devlet adamlarını da içine aldığını dile getirir. Halk yığınları gibi, âlimlerin de ne İslam ilmini ne de modern fenleri bilmediğini, ulemanın bilgi kaynaklarından biri olan akıl ile öteki bilgi kaynağı olan nakil arasında pek bir fark kalmadığını, ezbercilik yüzünden ikisinin de tarihsel anlamları bilinmeden tekrarlanan "gelenek bilgileri" olduğunu belirtmektedir.[290]

[290] Berkes, s.179-180.

Osmanlı Türkiye'sinde öğretim modernleştirilmeye başlandığı zaman medrese kendi içine çekilmiştir. Böylece de kendi çıkmazı içinde sıkışıp kalmıştır. Medreseden yapması beklenen bütün okulları kendisinin, hükümet ve devlet adamlarıyla birleşerek açması olmuştur. Medresenin eski programı mümkün olduğu kadar çağa uygun metotlara yer verecek şekilde düzenlenmesine gidilecek ve bunun dışında memleketin ve hayatın gerektirdiği hukuk, edebiyat, felsefe, tarih gibi fakülte ve kısımlarının açılması sağlanacaktır. Eski geleneksel medrese tahsili modern metotla çalışmaya geçerek diğer fakülteler gibi bir fakülte olmak üzere devam edecektir. [291]

Eğitimin geliştirilmesi, devleti felakete gidişten kurtaracak yegâne yol olarak görülmeye başlanmıştır. Eğitimin, öyle bir siyasal ve toplumsal işlevinin bulunduğunun fark edilmesi, eğitim tarihimizde çok önemli bir teşhistir ve o zamandan beri değerini korumuştur. Eğitimciler ve yazarlar, ailenin ve devletin, eğitimim görevlerini, çocuklara ve topluma olan sorumlulukları açısından ele almaya başlamıştır. Eğitim bu dönemde bir bilim olarak anılmaya başlanmış ve eğitim bilimi kitapları yazılmaya başlanmıştır. Okul ve sınıf ortamının düzenlenmesine, yeni ders araç-gereçlerinin kullanılmasına, genel ve özel yeni öğretim yöntemlerinin denenmesine girişilmiştir. Örgün eğitim alanında bazıları günümüzde de etkinliğini sürdüren birçok okul kurulmuştur. Bu kurumların programlarına hayata dönük dersler koyulmuştur.

Tanzimat dönemi itibariyle eğitim-öğretimde kullanılan yeni yöntem ve tekniklere genel olarak "usûl-i cedîd" adı verilmiştir. Öğretim yöntemi; "öğretme sürecinde öğrenciyi önceden belirlenmiş hedeflere ulaştıran en etkili, en kısa ve en güvenilir yol, öğretim araçlarının kullanılmasında ve etkinliklerinin düzenlenmesinde standartlaştırılmış olan

[291] Atay, s.192.

usul"[292] olarak tanımlanırken, teknik ise; "yöntemin uygulamaya koyuluş biçimi"[293] olarak izah edilebilir. Usûl-i Cedîd hareketi genellikle Osmanlı- Türk eğitim tarihinin ilk pedagogu sayılan Selim Sabit Efendi ile ilişkilendirilmektedir.

Usûl-i cedîd geleneği tamamen ortadan kaldırma amacı gütmeden eğitim-öğretim yöntemlerinde ıslah çalışmaları yapmıştır. Getirmiş olduğu yeniliklerle daha sonra ortaya çıkacak eğitim akımlarına öncülük etmiştir. Usûl-i Cedîd le birlikte eğitim-öğretimin amaçları da tartışılmış, devrin birçok âlimi bu konuda görüş belirtmiştir. Genel görüşler, eğitim-öğretimin uygulamalı olması gerektiği, çocuğun hem bedeni hem zihni hem ahlâki ve dinî yönden geliştirilebilmesi için çok yönlü eğitim-öğretim yöntemlerinin uygulanması gerektiği yönündedir. Bu yeni eğitim anlayışına göre gelenekten getirilen ezber yöntemi bir öğrenme oluşturmamaktadır. Bu nedenle ezberden uzaklaşılarak gözlem ve incelemeye önem verilmelidir.[294] Usûl-i Cedîd ilk olarak Rüştiyelerde uygulamaya koyulmuştur. Gerek program ve gerekse araç-gereç açısından yenilikler yapılmıştır. 1862'de "Usûl-i Cedîd okulları" da denilen "İptidaî mektepler" açılmış ve Sıbyan mekteplerinde de yeni denemelere girişilmiştir. 1869 nizamnamesi ile İptidaî mekteplerinin programı çizilmiştir.[295]

Tanzimat döneminde kolaylıkla, kısa sürede ve en etkili biçimde öğretim yapma usulü esas alınmaya başlanmıştır. Tanzimat'ın hemen başlangıcında yararlı işler meclisi olarak kurulan ve eğitimin de yararlı işlerden sayılarak bu meclise bağlandığı Meclis-i Umûr-u Nâfia hazırladığı raporda Sıbyan mekteplerini eleştirmiş ve bu okullarda Türkçe bir eser dâhi okunmadığını belirtmiştir. Sıbyan mekteplerine karşı yapılan bu itirazlar dikkatleri buralarda yapılan "elifba" ve "Türkçe" öğretimine çekmiştir. Daha önce öğrencilerle birebir yapılan "elifba" öğretimi, kısa sürede öğretim yapma arzusu ve öğrenci sayısının çokluğu gibi

[292] Recai Doğan- Cemal Tosun, *İlköğretim 4. Ve 5. Sınıflarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, Pegema Yayıncılık, Ankara, 2003, s.175,190; Nuri Gömleksiz, *Öğretimde Planlama, Uygulama, Değerlendirme (Editör: Mehmet Gürol),* Üniversite Kitabevi, 2.Baskı, Eylül 2004, s.122.
[293] s.122.
[294] Kafadar, s.184-185.
[295] Kodaman, s108.

sebeplerle yeni oluşturulan sınıf ve şube sistemiyle yapılmaya başlamıştır[296]. Bu sayede ferdi öğretimden toplu öğretim yöntemine bir geçiş olmuştur. Ayrıca, "elifba" öğretiminde harf ve seslerin teker teker hecelenmesi esasına dayanan "usul-i tehecci" yöntemi yerine, harf ve kelimelerin doğrudan doğruya seslerine göre okunması esasına dayanan "usul-i savtiyye" yöntemine geçilmiştir.[297] Aslında "Usûl-i Cedîd "in çıkış noktasının olarak elifba öğretiminde eski yöntemin bir kenara bırakılarak yeni bir yöntem uygulanması olduğu söylenebilirse de zamanla okullarda yapılan yeni öğretim metoduna verilen isim haline gelmiştir.

1867'de medrese âlimlerince oluşturulan 15 kişilik bir ilmî heyetin öğretimin düzeltilmesi hususunda hazırladığı raporda ders programlarının yanı sıra derslerde kullanılan yöntem ve tekniklerden bahsedilmiştir. Bu rapor derslerin, ilimlerin ve kitapların sırasını göstermektedir. Derslerin ve kitapların yıllara göre tayin edilmesinden ve bölünmesinden bahsetmektedir.[298]

Tanzimat döneminde yayınlanan Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'ne göre, Sıbyan mekteplerinde öğrenciler bilgi düzeylerine göre gruplara ayrılmıştır. Medresenin dışında birçok sahada açılmış olan mekteplerin sınıflara göre dersleri ayarlanmış ve her sınıf bir yıla göre hesaplanmıştır. Sınıf ve yıl sistemi yeni bir düzendir. Bu düzen medrese öğretiminde mevcut değildir. Medrese de hâkim olan kitap geçme ve bitirme, onu gerekirse yıllara aylara bölme fikridir. Ancak bu, bugünkü anlamıyla bir sınıflaştırma olarak görülmemektedir. Çünkü kız ve erkek öğrenciler karışık olarak değil, kendi aralarında dersi takip edeceklerdir. Heceleme ve harflerin birbirleriyle birleşimi öğretilecektir. Öğretim hocanın ya da kalfanın[299] her çocukla tek tek ilgilenmesi biçimde yapılmaktadır ve sınıf geçme söz konusu değildir.

[296] Zengin, s.37.
[297] Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi,* s.142.
[298] Bu rapor ile ilgili detaylı bilgi için bkz; Atay, s.191.
[299] Kalfa; hocanın yardımcısı ya da akranları arasından sivrilmiş olan bir öğrencidir. Bu konuda bkz; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi,* s.107.

Ancak dördüncü sınıfın sonunda bitirme sınavı yapılmaktadır. Öğretimde falaka ise "şeriatta olmadığı için" yasaklanmıştır.[300]

Türk müslümanlarda okuma ve yazma öğretiminde yüz yıllar boyunca "Elifba cüzü" esas alınmış ve uygulanmıştır. Türklere nereden ve ne zaman geçtiği tam olarak bilinmeyen bu şekildeki okuma öğretimi Arapça metinleri okuma amacına yönelik olduğu için, çocuklara Türkçe okuma öğretmede tam başarı elde edilememiştir. Öğrenciler, sıbyan okullarında bu alfabe ile okumayı öğrenmeye çalışmışlardır. Öğretmenler, okuma eğitiminde karşılaştıkları güçlükleri yenmek için harflerin şekillerini bazı eşyalara veya hayvanlara benzeterek kavratmaya çalışmışlardır. Birlikte harflerin isimlerini bir takım yer ve eşya isimlerinin ilk harflerinden yararlanarak öğreten öğretmenler de olmuştur.

Alfabe sahasında ilk büyük reformcu Doktor Rüştü'dür. Yayınladığı "Nuhbetü'l-Etfâl" isimli eserde yazar elifba cüzlerinde p,ç,j harflerinin olmadığını hâlbuki bu harflerin kelimelerde kullanıldığını belirterek alfabeye bu harflerin konulmasını istemiştir. Bu çalışmalar neticesinde alfabemizde bir gelişme meydana gelmiştir. Fakat elifba cüzünün etkisinden kurtulamamıştır. Doktor Rüştü de önce 35'e çıkan harfleri sıralar ve alfabesinde nesih, tâlik, dîvânî, rik'a yazı türlerinin harflerini verir. Eserinin sonunda az kullanılan siyakat, kûfî yazılarını ekler. İlk okuma ve yazma alanında da metot kullanımı bakımından büyük değişiklikler getiren Selim Sabit'tir. Yazar, "Rehnümâ-yı Muallimîn" isimli öğretim metotları kitabında ilk okuma ve yazma öğretimine yer vermiştir. Selim Sabit'in Rehnümâ-yı Muallimîn eserinde getirdiği yenilikler şunlardır:

- Harflerin hepsinin bir arada öğretilmesi,
- Okuma ve yazmaya bir arada yer verilmesi,
- Hecelemede, harflerin adları yerine sesli söyleyiş şekillerinin kullanılması,

[300] Akyüz, s.107.

- ❖ Öğrenciye hecelettirilecek kelimelerin seçiminde, bunların manalı olmalarına dikkat edilmesi,
- ❖ Muhtelif yazı şekillerinin muhtelif sınıflara tahsis olunması.[301]

Selim Sabit, okuma ve yazma öğretimi ile ilgili ileri sürdüğü fikirlerin uygulamasını yazdığı "Elifba-yı Osmânî" isimli eserinde yapmıştır.

Tanzimat dönemi öğretim strateji, yöntem ve tekniklerindeki bu değişim çabasını gördükten sonra bu dönemde mekteplerde okutulan din derslerinin durumuna bakılacak olursa, genel olarak söylemek gerekirse, din öğretiminde hangi metotların hangi aşamada kullanılacağı ile ilgili ciddi bir çaba olmadığı görülmektedir. Din eğitim-öğretiminde eskiden de kullanılan bazı metotlara yer verildiği, bu metotların daha işler hale getirilmesi veya yenilerinin ortaya çıkarılması için herhangi bir çaba sarfedilmediği görülmektedir.

Tanzimat dönemi din eğitimine yöntem, teknik anlayışı kapsamında bakıldığında, mekteplerdeki öğretimde ciddi ve doğru bir anlayışın olmadığı görülmektedir. Tanzimat'ın başında ve devamında atılan önemli adımlardan olan Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın kaleme aldığı layihada ve 1869 Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nde, mekteplerdeki öğretimde öğrenciyi öğrenmeye sevk edecek, davranışlarını istenilen noktaya ulaştıracak ve verimi artıracak terbiye usullerinin uygulanmadığından şikayet edilerek çözüm yolları aranmaktadır.[302] Eğitimin geneli için ortaya koyulan bu hususlar elbette ki eğitim sistemin önemli bir parçasını oluşturan din dersleri için de geçerlidir.

Mekteplerdeki din derslerinde takip edilen metotlar arasında ezber, hocanın dersi anlatması ve soru cevap yöntemlerine, ayrıca yazı levhası gibi araç-gereçlere de yer verildiği

---

[301]Mustafa Şanal, *Selim Efendi'nin Öğretim Yöntemleri ile Ödül ve Ceza Vermeye İlişkin Görüşleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme,* MED, Sayı:158; Bahar 2003, http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/158/sanal.htm

[302] Zengin, s.91.

görülmektedir. 1847'de Sıbyan mektepleri öğretmenleri için hazırlanan talimatta, takip edilecek metotlardan bahsedilirken, 5-6 yaşlarında mektebe gelen çocuklara öncelikle taş levhalar kullanılarak okuma öğretileceğinden, ardından Kur'an öğretimine başlanacağından bahsetmektedir. Levhalar kullanılarak Kur'an öğrenilmesinin daha kolay olacağı ancak saygısızlık olmaması açısından ayetlerin levhalara yazılarak öğretiminden kaçınılması gerektiği belirtilmektedir. Bu talimata göre, Kur'an öğrenimini tamamlayan öğrenci, öğretmeninin gözetiminde Amme Cüzü'nü bitirdikten sonra Kur'an hatmine başlayacak ve ilk hatmini bitirdiği sırada tecvid ve ahlâk kitaplarını da okuyacak, öğretmeninden dinlediği tecvid kaidelerini ezberleyecektir.[303]

Kur'an, namaz sure ve dualarının öğretimi ve devamında gelen tecvid kurallarının kavranması için ezber ve takrir yolları önem arz etmektedir. Bu anlamda yukarıda bahsedilen yöntem ve tekniklerin, ezber ve takrire yer vermesi, basitten zora doğru bir yol izlemesi açısından din öğretimi için uygun bir öğretim tarzı olduğu söylenebilir. Ancak Kur'an öğretimi, yalnızca okumak ve ezberlemekten ibaret olmayıp aynı zamanda içeriğinin de kavranıp hayata geçirilmesi anlamını taşımaktadır. Mektep öğrencilerini yaş grubu itibariyle bu anlama seviyesinde olmadıkları açıktır. Dönemin genel özelliklerine bakıldığında, öğretimde ilerleyen yaş gruplarında da Kur'an'ı anlama çabasının olamadığı, yine okuma ezberden uzaklaşılamadığı görülmektedir. Kur'an'ın çevirilerinin hazırlanıp basılması söz konusu değildir.[304]

Usûl-i Cedîd konusu kapsamında çalışmalarından bahsedilen Selim Sabit Efendi'nin Rehnüma-yı Muallimin adlı eserinde din derslerinde uygulanacak metotlara da değindiği görülmektedir. Eserde, öğrencinin okumayı öğrendikten sonra Kur'an öğrenimine başlaması gerektiğinden, Kur'an öğretiminde takrir metodunun kullanılması gerektiğinden

[303] Zengin, s.92.
[304] Ancak 1874 yılında zor şartlara bağlı olarak ülkede Kur'an basımına izin verilmiştir. Bu konuda bkz; Cevdet Paşa, *Tezakir IV,* s.128.

bahsedilmektedir. Kur'an öğretimi sırasında öğrenciye namaz kılması için gerekli surelerin ezberletilmesi ve bu sırada ilmihal öğretimine de başlanması gerektiği dile getirilmektedir. İlmihal bilgileri öğretilirken ezberin yanı sıra uygulamaya da önem verilmiş, öğretmenin uygulamasından sonra öğrencilerin gördüklerini tekrarlaması istenmiştir.[305]

Tanzimat döneminin sonlarına gelindiğinde 1876 yılında hazırlanan programda, öğretilmesi belirlenen din derslerinin ne şekilde öğretileceğine dair bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler ışığında Kur'an yüzünden okutularak, kısa sureler, istekli öğrencilere Kur'an baştan sona olmak üzere ve ilmihal dersinde de gerekli konular ezberletilecektir.[306] Bu açıdan bakıldığında Tanzimat'ın sonuna gelinmesine karşın din derslerinde öğretim yöntem ve tekniklerinde büyük bir değişmenin olmadığı anlaşılmaktadır. Sıbyan mekteplerinde ezber ve takrir metodunun yanı sıra soru-cevap metodunun da kullanıldığı ileri sürülebilir. Zaten geleneksel İslam öğretim metodunda da soru-cevap yöntemi önemli bir yer teşkil etmekteydi. Bu dönemde öğrencilerin zaman zaman kırlara çıkarılarak derslerin işlendiği, öğrencilere ilahilerin ezberletildiği ve yasaklanmış olmasına rağmen dayağın da bir ceza yöntemi olarak kullanıldığı görülmektedir.[307] Rüştiyelerde kullanılan yöntem ve tekniklerle ilgili veriler bulunmamasına karşın bu okullarda da mekteplerle hemen hemen aynı yöntem ve tekniklerin kullanıldığı söylenebilmektedir.

Yöntem ve teknik açısından özel olarak medreselere bakıldığında, Tanzimat döneminde medreselerde genellikle takrir, ezber, soru-cevap ve tartışma metotlarının uygulandığı görülmektedir. Ders içeriğinde kitap takip etme yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemler yeni olmadığı gibi Tanzimat döneminde de devam etmiştir. Bu anlamda Tanzimat döneminde medreselerde yöntem ve teknik açısından önemli bir değişimin olmadığı söylenebilmektedir.

[305] Şanal, *Selim Efendi'nin Öğretim Yöntemleri....;* Zengin, 94.
[306] Berker, s.112-113.
[307] Atuf, s.30-32; Zengin, s.95.

D. Kullanılan Dil Açısından Değişim

Tanzimat döneminde eğitim sistemi içerisinde, özellikle ilköğretim seviyesinde kullanılan dilin ağır olması sebebiyle bir takım problemlerle karşılaşılarak bu problemlerin giderilmesi çabasına girildiği görülmektedir. Tanzimat dönemi zihniyeti içerisinde modern düşünce yapısıyla hareket eden Tanzimatçılar bu zihniyeti inşa ederken "dil"den istifade etmişlerdir. Bu inşada Tanzimatçıların dilde sadeleştirme çabalarıyla dile giren yeni Batılı sözcük ve kavramların payı büyüktür. Türkçe'nin sadeleştirilmesi ve bununla birlikte "din dili"nin çözülmesi, Tanzimat'ın önemli dinamiklerindendir.

Tanzimat'la baslayan yeni dönem, Osmanlı aydın ve halk hayatına yeni kavramlar katmıstır. Bu, Osmanlı aydınlarının fikrî zenginliklerle tanısması açısından önemli bir katkıdır. Daha sonra da isaret edecegimiz gibi bu süreci benimsemek ve benimsetmek için çesitli "sözlük" çalısmaları baslatılmıs, gazete ve dergilerde yeni kavramlara iliskin bilgi ve tartısmalara yer verilmistir. Bunun en önemli örneklerinden birisi de "maarif" kelimesinin yerine "eğitim" kelimesinin kullanılmaya başlamasıdır.[308]

Tanzimat öncesinde Arapça tek bilim dili konumundadır ancak artık tek başına yeterli olmamaktadır. Bu nedenle Avrupa dillerinden çeviri yapılmaya başlanmıştır. Buna göre, İslam ülkelerinde din, kültür ve medeniyet dili olarak görülen ve İslam'ın dili kabul edilen Arapça'nın, Osmanlı Devleti'nde ilk defa kurumsal düzeyde, ilerlemek ve çağdaş bilim ve düşünceye ulaşmak için yetersizliği dile getirilmiştir. Böylece Arapça geri plana itilmeye başlanırken, Fransızca öne çıkmaya başlamıştır. Bu konudan Hayrullah Efendi'nin yapmış olduğu Encümen'in açış konuşmasında da bahsedilmektedir.[309]

[308] Eyüp Bekiryazıcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme", *AÜİFD*,2010, http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/ilahiyat/article/viewFile/3035/2929.
[309] Karaçavuş, s.120.

Dilin Türkçeleştirilmesi ilgili ilk resmî girişimler, Mustafa Reşit Paşa sadrazam olduğunda bürokratik yazışmaların dilini sadeleştirmek istediği zaman ortaya çıkmıştır. Enzümen-i Daniş için bir mazbata hazırlayan Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı dönemi yazılarının Arapça ve Farsça sözcüklerle dolu olduğunu, Türkçe kelimelerin bir sayfada en fazla bir iki tane olduğunu belirterek, dilde sadeleşmeye gitmeyi önermektedir. Ahmet Cevdet Paşa tarafından yazılmış olan bu mazbata kurumsal olarak Meclis-i Maarif-i Umumîye'nin metnidir. Böyle bakıldığında, üyelerinin bir kısmı devletin en üst yönetim organlarından biri olan Meclis-i Vâla-yı Ahkâmiye'de de bulunan, Meclis-i Maarif-i Umumîye aracılığı ile dilin Türkçeleştirilmesini istemektedir. Ayrıca dilin kelimecilik gayretlerinden kurtarılarak gereksiz görülen, Arapça ve Farsça sözcüklerden temizlenmesi önerilmektedir. Çünkü bu kelimecilik gayretleri sonucu yazılan eserler, halkın faydalanacağı türden olmayıp, sınırlı ve belirli sayıda "…havass-ı enamın…"[310] anlayacağı cinsten yapıtların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece bilginin yaygınlaştırılması amacıyla, yazı dilinin sadeleştirilerek halkın anlayacağı bir düzeye getirilmesi, kurumsal bir istek olarak mazbata ve beyannamede yer almıştır.[311]

Şunu belirtmek gerekir ki Tanzimat, bırakılmış, unutulmuş bir dili yeniden diriltmiş değildir. Tanzimat'tan önce de Türk dili gelişmeye devam ediyor, bütün diller gibi Türkçe'den de bazı kelimeler eskiyip atılıyor, bazı kelimeler ya da kavramlar, yeni buluşlar dile yeni kelimeler şeklinde giriyordu. Tanzimat'ın açtığı okullar ve yabancı dil öğrenmenin teşvik edilmesi Türkçe'yi geri plana atmış gibi görünse de özellikle 1860 sonrası Fransız İhtilali'nin etkisiyle oluşan Milliyetçilik fikirlerinin de yayılmasıyla Türkçe'ye daha fazla önem verilmeye başlanmıştır.[312] Deyim yerindeyse ülkede bir Türkçecilik akımı başlamıştır.

Hatemi, 1860'lı yıllarda Osmanlı Devleti'nde mekteplerin devletin resmî okulları olması dolayısıyla resmî dil olan Türkçe ile öğretim yapmasının gerekliliğinin tartışıldığından

[310] Cevdet Paşa, *Tezakir , Tetimme 40*, s. 51.
[311] Karakuş, s.120
[312] Hatemi-Işıl, s.15-16.

bahseder. Bu durumda medreselerde Arapça yapılan eğitimle onların hangi konumda sınıflandırılacağını soranlar olduğunu ancak medreselerin Arapça öğretimi dışındaki derslerde Türkçe anlatım yoluna başvurduğunu dile getirir.[313] Dönemin ünlü düşünür ve yazarlarından olan Ali Suavi[314] de bu dönemde medreseye karşı dursa da lisan ve hat konuları üzerinde durarak anadilde eğitimi destekleyerek önemli görüşler ileri sürmüştür. İlk olarak yazının ıslahı ve Türkçe'nin kolay öğrenilmesi ile ilgili önerilerde bulunmuş, dönemin dil anlayışını etkileyen düşünürlerin en önemlilerinden biri haline gelmiştir.[315] Bu dönemde anadilde eğitim ve alfabe üzerine önemli tartışmalar olmuş, bu tartışmalar da daha sonraki dönemlerde gelişmeleri beraberinde getirmiştir.[316]

Tanzimat ile beraber gelen yeniliklerin başında Türkçe'nin eğitim dili olması ve öğretilmesinin geldiği söylenmektedir. "Tanzimat ve 1876 yıllarının sonrası okullaşmanın Türkçe'nin öğretilmesinde ivme kazandırdığı"[317] gerçeği hemen hemen her fırsatta belirtilmektedir. Tanzimat'ın tedrisatta yaptığı en büyük ve en hayırlı inkılâp olarak anadilin eğitim dili olarak kabul edilmesi[318] gösterilmektedir.

Dilin sadeleştirilmesi ve Türkçe'nin bir eğitim dili olarak kullanılması konusuna din eğitimi açısından baktığımızda 1847 yılında mekteplerde kullanılan bir tecvid kitabındaki kuralların izah edilerek kolaylaştırılması için ve bu konudaki öğretim metotlarını öğretmenler öğretmek, böylece tecvidi öğrencilere kısa zamanda ve anadilleriyle öğretmek konusunda çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Tanzimat'ın genel dil anlayışı olan anadilde öğretim

[313] Hatemi-Işıl, s.26.
[314] Ali Suavi'nin hayatı ile ilgili detaylı bilgi için bkz; Mithat Cemal Kuntay, Sarıklı İhtilalci Ali Suavi, Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul, 1946; Falih Rıfkı Atay, Baş Veren Bir İnkılâpçı, TMTF, DGDY, no:1, İstanbul, 1954.
[315] İsmail Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi,* İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s.300-303.
[316] Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar devam eden alfabe tartışmaları konusunda detaylı bilgi edinmek için bkz; Hüseyin Yorulmaz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Alfabe Tartışmaları,* Kitabevi, İstanbul, 1995.
[317] Nesimi Yazıcı, *Osmanlı Son Döneminde Libya'da Türk Dilinin Öğretimi Üzerine Bazı Gözlemler,* Belleten, LIX, T.T.K, sayı 224, Nisan, 1995, Ankara 1995, s,124.
[318] Antel, s.21.

anlayışının, öğretimde açık, sade ve anlaşılabilir bir dil kullanılması gereğinin din eğitim-öğretiminde de uygulanmaya çalışıldığı dikkatleri çekmektedir.[319]

Tanzimat dili, otoriter merkeziyetçi yönetim anlayışına paralel olarak yönetici seçkinlerin sıklıkla başvurdukları ancak halkın geniş kesimlerinin anlamakta güçlük çektikleri muğlâk kavramları Türkçe'ye sokmuştur. Gelinen konumda, Tanzimat dili, halkın devlete yakınlaşmasını veya devlet dilinin basitleştirilmesini getirmemiş, klasik dönemdeki devlet dilinin farklılığını da aşacak şekilde bir ikilik, karmaşa, çözülme meydana getirmiştir. Böylece Tanzimat döneminde dilde bir anlama problemi ortaya çıkmıştır. Din dili çözülür ve dünyevileştirilirken yeni anlamlar da üretilememiş, yeni kavramlar yerli yerine oturtulamamıştır.[320]

Tanzimat döneminde gerek devlet, siyaset ve eğitim dilinde, gerekse çeşitli toplum kesimlerinin dilinde, geleneksel Osmanlı Türkçesi'nden farklı olarak bir dünyevîlik, bir din dışılık göze çarpmaktadır. Bu olgu, dil sekülerleşmesi ve din dilinin çözülmesi olarak ifade edilebilmektedir. Bu noktada asıl lâikleşmenin temeli ve ileri tarihlerde yaşanacak olan yapısal dönüşümün zeminini dildeki sekülerleşmede aramak da tutarlı olacaktır.[321]

II. Tanzimat ve Eğitimde Lâikleşme

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan bu yana gerek yönetimde gerek sosyal hayatta ve gerekse eğitimde lâiklik her zaman tartışma konusu olmuştur. Lâiklik ana hatlarıyla, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması[322], devletin ülkede var olan dinlere karşı tarafsız kalması, herhangi bir dinin iç düzenine, işleyişine ve ibadetlerine karışmaması[323]

[319] Zengin, s.93.
[320] Berkes, s.253-268.
[321] Okumuş, s.382.
[322] *T.C. Anayasası (1982),* Başlangıç.
[323] E. Ruhi Fığlalı, *İslam, Laiklik ve Türk Laikliğindeki Uygulamalar,* Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s.7.

veya devletin bütün dinlere eşit mesafede kalıp hiçbir dini bir diğerine tercih etmemesi ve dine dair hiçbir yasaklama getirmemesi[324] şeklinde tanımlanabilmektedir.

XIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde dinî teşkilatlanmayı sağlayacak bir sınıf olmadığı için bu iş, ulema ya da politikacılar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Ulemanın yönetimde söz sahibi olması ya da politikacıların dinî teşkilatlanmada aktif rol oynaması din ile devletin iç içe olmasına sebep olmuştur. Durumun böyle olmasının devletin temellerinin dinden kaynaklanması demek olmadığı, devletle din birbirinden ayrılamayacak kadar iç içe olduğu için öyle göründüğünü iddia edenler olduğu gibi[325], bu görüşün lâikliğe, geçmişi sekülerleştirerek bir gelenek kazandırma amacıyla ortaya atıldığını ve aksine Osmanlı'da tüm yaşam alanını belirleyenin din olduğunu iddia edenler de olmuştur. Osmanlıda din, devlete karşı bir otorite kurmamış, devlet de aynı şekilde ulemanın üzerinde bir otorite oluşturmamıştır. Bu durum, devlet veya din tarafından yapının bozulması durumunda veya yeni bir olay karşısında temel ilkelerle uyuşmazlık açığa çıktığında bozulmuştur.

XVIII. yüzyılın başlangıcında özellikle Batı'da hızlı bir şekilde ortaya çıkan modernleşme, Osmanlı'da iki şekilde değişime neden olmuştur. Bunlardan birisi, değişimin yönünün Batılılaşmaya doğru olması, diğeri ise lâikleşmeye doğru olmasıdır. Dolayısıyla Türk lâikleşmesi ile Türk Batılılaşması birbirinden ayrı düşünülmeyecek şekilde paralel bir seyir izlemiştir. Yabancı ülkelerle olan ilişkiler, okulların çalışmaları ve modern bilimlere olan ilgi sonucu oluşan aydın sınıfın etkisi ile Osmanlı'da ilk lâik uygulamaların, devleti modernleştirme amacıyla XIX. yüzyılda ortaya çıktığı kabul edilir. Bu uygulamalar, toplumda ortaya çıkan bir talep sonucu veya modern kurumların oluşması için lâikleşmenin gerektiği düşüncesiyle değil, siyasî zorunlulukların gereği olarak dinî esasların çiğnenmesi göze alınarak düzenlenmiştir.[326]

---

[324] Arsal, s.83.
[325] Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik,* Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984, s.76-77.
[326] Berkes, s.35.

Dinî eğilimli ve seküler Osmanlı elitleri imparatorluğun yerel kültürlerinin korunması ve batılı modernleşme uygulamalarının çelişkilerinden kurtarılması gerektiğini belirtmişlerdir. İslamist modernistler milletin dinî karakterinin batı prensiplerinin kontrollü kabulü ile kaybolmayacağını savunmuşlardır. 1912'de Mehmet Akif Ersoy Japonya'nın Batı medeniyetinin bilim ve teknolojisini alıp yüzeysel yönlerini reddettiğini, aynı cesareti ise Müslümanların gösteremediğini belirtmiştir. Ersoy, inceleme fırsatı bulduğu Almanya'nın kalkınmasını toplumla din, devlet ve sanat arasındaki uyuma bağlamıştır.[327]

XIX. yüzyılda batılılaşma çerçevesinde atılan en önemli adım Tanzimat'tır. Engelhardt, Tanzimat'ın en önemli amacının, Müslüman toplumları asırlardır manevî ve siyasî açıdan uzak yaşamış olduğu Hıristiyan toplumlara yaklaştırmak olduğunu savunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan sebebin Avrupa devletlerinin dışında kalması olduğunu ve bu dışarıda kalışın da dinden kaynaklandığını dile getirmektedir. XIX. yüzyılda artık daha fazla geciktirilemeyecek olan Avrupa devletleriyle uzlaşmanın, dinî yapı ve kanunların tesirinden kurtularak ruhanilikten dünyeviliğe geçiş veya temel inanç ilkelerini serbestçe yorumlamak suretiyle yavaş yavaş dinî sınırlardan kurtulmakla gerçekleşebileceğinden bahsetmektedir.[328] Esasen Osmanlı Devleti'nde din-devlet ilişkilerinin temel özellikleri Gülhane Hattı'na kadar değişiklik göstermemiştir.

Osmanlı Devleti için bir geçiş dönemi niteliğinde olan Tanzimat devrinde din-devlet ilişkisi, Tanzimat öncesi dönemden temelde ayrılmamaktadır. Ancak bu dönemde devleti çöküşten kurtarmak için izlenen siyaset ve uygulamalar, lâikliğe benzer bir uygulama ortaya çıkarmış, lâikliğin temellerinin oluşumda önemli rol oynamıştır.[329]

---

[327] Mustafa Gencer, *Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri,* Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/2, Spring 2008, s.362.
[328] Engelhardt, s.13.
[329] Okumuş, s.257.

Tanzimat döneminde lâikleştirme, eğitimde en önemli eğilim olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde önceki dönemlerde olduğu gibi askeri alanda mesleki yüksek öğrenim kurumları kurulmasına özen gösterilmîştir. Bu yüzyılın geç dönemlerine kadar üniversite düzeyinde okulların kurulması mümkün olmadığı için de bu seviyedeki okullar imparatorluğun eğitim sisteminde en uç noktayı oluşturmaktaydı. II. Mahmut döneminde çocukların temel okuma yazma bilgilerini edindiği ve Kur'an derslerinin olduğu okullardan mezun olan öğrenciler için Rüştiye adı verilen ve belki ilk lâik okullar denilebilecek okulları kurmuştur. Mektep ile yüksek okul ya da devlet dairelerindeki meslek eğitimi arasında köprü oluşturan bu okullar kaynak ve yetişmiş eleman eksikliği yüzünden ilk etapta fazla gelişme gösterememiştir. Bu yavaş gelişme ise 1850'lerden sonra orduyu kendi askeri rüştiyelerini açmaya yöneltmiş ve açılan bu rüştiyeleri büyük şehirlerdeki idadîler izlemiştir.[330]

Medrese öğrencileri, müderrisler ve ulema sosyal alanda ve okullarda Avrupa modeline göre yapılan reformları kültürel kimliğe yabancılaşma olarak görmüşlerdir. Bu yüzden de batıdaki okullara alternatif olarak medreselerde fizik, astronomi, kimya, geometri, coğrafya gibi yeni derslerin okutulmasını ve böylelikle medrese sisteminin üniversiteye dönüştürülmesini istemişlerdir. Osmanlı reform hareketinin lâik ve siyasî felsefesi, geleneksel okul sisteminin dinî tarzına doğrudan doğruya tezat teşkil etmekteydi. 1839'dan sonraki modern okul sistemi eski sistemin anti tezi niteliğindeydi. Yeni sistem, eski sistemi kökünden kazıyor ve onun yerini alıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişme, eğitim sistemindeki düalist yapıların sabitlenmesi olarak tanımlanabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar eğitimdeki düalizm devam etmiştir. Lâik eğitim sektörü batı örneğine uygun olarak yeni seçkinleri yetiştirmiş, öte yandan dinî okullar Osmanlı halkının geniş kesimlerine yönelmiştir.

[330] Zürcher, s.101.

Eğitim kurumu olarak medrese ile ilgili anlaşmazlıkların temelinde politik-ideolojik zıtlıklar ve farklılıklar yatmaktaydı.[331]

Dine tamamen kültürel ve vicdani bir işlev yükleyerek lâik bir devlet için gayret gösteren Tanzimatçılar medreseyi, Şeyhülislam'ın hizmetinde bulunacak ruhanileri yetiştirecek bir eğitim kurumuna dönüştürmek istiyorlardı. Bu durumda medrese genel eğitim kurumu gibi bir işleve sahip olamayacaktı. Meclis-i Maarif-i Umumîye'nin kurulması, ulemanın geniş desteğini de almış olmasına rağmen eğitimde dinin geniş alanlarının daralması, ilmiye sınıfının görevlerinin sınırlandırılması ve dolayısıyla eğitimde dünyevîleşmenin başlaması açısından büyük önem taşımaktadır. Devamında Maarif-i Umumîye Nezareti'nin kuruluşu ile eğitimin merkezileşmesinin ve lâikleşmesinin temeli atılmıştır. Azınlık okullarının da eğitim çatısı altına alınıp denetime tabi tutulacak olması da bunu göstermektedir.[332] Günümüz eğitim teşkilatının şekillenmesinde bu kurum oldukça büyük rol oynamıştır.

Batı etkisiyle gerçekleşen reform ve yenilikler Cumhuriyet kuruluncaya kadar devam etmiştir. Önceki bölümlerde de yapılan detaylı izahlar neticesinde denilebilir ki, Tanzimat özelde lâik eğitimin, genelde ise meşruiyetini dinden almayan lâik devletin zemininin oluşmasında büyük rol oynamıştır. Bu dönemde devletin eğitim politikalarında en göze çarpan husus, medreselerin ıslahının düşünülmemiş ya da gündeme alınmamış olmasıdır. Şeyhülislamlığın da bu konuda bir çabası olmayınca medreselerdeki öğrenciler yeni açılan mekteplere kaymıştır. Tanzimat yönetimi, medresenin yanında bilinçli bir hareketle mektepleri inşa etmiştir. Başlangıçta ikili bir eğitimin oluşmasına yol açan bu durum, zamanla eğitimin tekelleşmesinde ve okullaşmada etkili olmuştur.[333] Son olarak şu söylenebilir ki, Tanzimat döneminde eğitim alanı dünyevileştirme eğilimlerinin diğer alanlara göre daha yoğun olduğu bir alandır. Ulemanın elinden hızla uzaklaşan eğitim, geleneksel alandan yavaş

[331] Gencer, s.363.
[332] Okumuş, s.336-346.
[333] Okumuş, s.346.

yavaş çıkmış, Batı'yı iyi tanıyan ve Batılı bilgi ve değerlere oldukça önem veren Tanzimatçıların eline geçmeye ve sonuçta lâikleşmeye başlamıştır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRMELER

Tanzimat, Osmanlı Devleti'nde siyasî, kültürel, ekonomik, açıdan değişimin başladığı ve yeni bir sürece girildiği dönemi ifade etmektedir. Bu değişim, öncelikle saray, devlet erkânı, devlet kurumları, devlet idaresi çevresinde kendisini göstermiş ve sonra İstanbul'dan başlayarak bütün Osmanlı toplumunu etkileme sürecini başlatmıştır. Tanzimat'taki değişim devlet eliyle gerçekleştirilmiş, elde edilen Batı düşüncesine ait unsurları yukarıdan aşağı doğru yaymaya ve halka empoze etmeye çalışmıştır.

Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde eğitim, medreseye dayalı bir sistemdi. Şeyhülislam'ın başında bulunduğu Ulema sınıfı tarafından kontrol ve denetimi yapılan medreseler, Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde eğitimin merkezinde dururken, devletin gerileme süreciyle birlikte bu niteliğini kaybetmeye ve hatta bozulmaya başlamış, adeta medreseler de bir gerileme sürecine girmiştir. Bu noktada medreselerin gerilemesinin durdurulması adına herhangi bir ıslah girişimi yapılmamıştır. Tanzimat Fermanı'nda eğitim konusundan hiç bahsedilmese de gerçekleştirilmesi planlanan reformların uygulanması ve benimsetilmesinde en önemli görev eğitime düştüğünden bu alana da yönelmek adeta bir mecburiyet halini almıştır.

Tanzimat öncesinde din, ayrı bir dal ayrı bir alan olarak görülmemekle birlikte ibadet hayatı ile iç içe ve öğretimin tamamını da yönlendirmekteydi. 3 Kasım 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayun'u ile toplum yeni bir kültür dairesine girmeye başlarken eğitim-öğretim sistemi de yepyeni bir yapı kazanmaktaydı. Din öğretimi genel öğretim içerisinde bir birim, diğer dersler arasında bir ders konumuna geçmekteydi. Bu yeni durum, o tarihten itibaren din eğitiminin gittikçe önem kazanacağını ve bu önemle birlikte yeni problemlere de kapı aralayacağını göstermekteydi. Çünkü Tanzimat öncesi eğitim sistemi tamamen dinî bir özellik taşırken,

Tanzimat döneminde din dersleri eğitim sistemi içerisinde bir alan olarak konumlandırılarak din öğretimi şekline dönüştürülmüştür.[334]

Tanzimat dönemi içerisinde eğitim alanındaki gelişmeler göz önüne alındığında din eğitimi açısından Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi önemli bir yer tutmaktadır. Türk millî eğitimi açısından ilk ve orta dereceli okulların yapı, program ve müfredatlarında ilk ciddi yenileşme adımının bu nizamnameyle atıldığı söylenebilmektedir. Buna göre ilk ve ortaokullarda din eğitimi verilebilecek, gayrimüslim çocuklarına kendi din eğitimleri verilebilecektir. Ancak yeni kurulan İdadî ve Sultanîlerde din eğitimine yer verilmediği de görülmektedir. Din eğitiminin yalnızca ilk ve ortaokul kademesiyle sınırlandırılması içerisinde bulunan dönem için önemli bir adım olarak görülmektedir ve bundan sora oluşturulmak istenen sistemin işaretlerini vermektedir. Buradan anlaşılacak nokta şudur; her bir Osmanlı vatandaşı ortak kültür değerleriyle yetişecek, din eğitimi hususunda ise kendine özgü bir eğitim almış olacaktır. Din eğitimi açısından bakıldığında öğrenci eğitim hayatının yarısında bir din eğitimiyle karşılaşmaktadır.

Modern anlamda Sıbyan mektepleri düzeyindeki iptidâilerin açılması 1872'li tarihleri bulmaktadır. "Numûne İptidâisi" adı verilen ilk örneğinde bu okulun programıyla ilgili bir takım tepkiler oluştuğu görülmektedir. Bu tepkilerin en önemlisi ve en etkilisi burada din eğitimine yer verilmemesi dolayısıyla Müslüman velilerin çocuklarını bu okula göndermek istememeleridir. Bu tepkiler üzerine dönemin Maarif Nezareti'nin bir açıklama yaparak iddiaların yanlış olduğunu belirtmek zorunda kaldığı görülmektedir.[335] Bu noktada nezaretin yaptığı açıklamanın doğruluğunda herhangi bir yanlışlık olmayıp programda din eğitimi veren dersler olsa da aslında değişen şey bu derslerin eskiden olduğu gibi eğitim-öğretimin merkezinde yer almayışıdır. Tanzimat döneminde din dersleri artık diğer dersler gibi

[334] Fığlalı, s.116.
[335] Antel, s.59; Çelik, s.69.

programın içerisinde sıradan bir ders konumuna geçmiştir. Ancak bunun yanında "Din Eğitimi Biliminin" temellerinin de atılmaya başladığını söylemek doğru olacaktır.

Din-devlet ilişkisinin belli ayırıcı özelliklerini taşıyan Tanzimat'ın başlıca özelliği dualizmdir. Dualizm, Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nin bir yandan gelenekten gelene tabi olurken diğer yandan da Batılı düşünce ve dünya görüşlerine, Batı'nın kültürel unsurlarına yönelmesinden doğmaktadır. Bu dönemde devlet ve aydınlar gelenek ile modern arasında kalmıştır denilebilir. Tanzimat kendinden önceki dönemi tamamen reddetmiyor ama bu döneme dair yeni bir nizam getirmek istiyordu. Bu açıdan Tanzimat bir ara dönem olarak görülebilir.

Devlet adamları eğitimde yenileşmeyi Tanzimat hareketinin başarısı ve devletin felakete doğru gidişten kurtarılması için gerekli görmüşlerdir. Ancak, eğitimde yeterince başarılı oldukları söylenememektedir. Cevdet Paşa bunu, Tezâkir'de "binaya orta katından başlanılması" yani ilköğretime el atılmadan öteki düzeylerde ıslahata girişilmesi ile eğitimde bazen "yeteneksiz ve cahillere görev verilmesi" olarak iki temel nedenle açıklamaktadır.[336] Zaman zaman dış baskıların da eğitimi yönlendirdiği gözlenmiştir. Tanzimat dönemi devlet adamları, siyasî, idarî alanlarda olduğu gibi, eğitim alanındaki girişimlerinde de Avrupa kamuoyundan destek beklemişler ve bundan siyasî yararlar ummuşlardır.[337] Turhan ise, "Tanzimat'ın en büyük fenalığının, öğretmenler yetiştirilmeden mektep açılmasında, ortada Rüştiyeden başka mektep, elde yetişmiş talebe veya hoca yokken Dâru'l-Fünûn kurulmak istenilmesinde" olduğunu dile getirmektedir. Mekteplerin kendilerinden bekleneni veremediğini, medreseden üstünlüğünü ortaya koyamadığını ifade etmektedir. Hatta bu vesileyle oluşan zihniyetin günümüzde dahi etkisini sürdürdüğünden bahsetmektedir. Tanzimat'ın eskiyi olduğu gibi bırakarak yeni kurumlar açmasında herhangi bir sakınca

[336] *Tezâkir,* 40-Tetimme, s. 38-41

[337] Yahya Akyüz, "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Lâyihası", *OTAM*, sayı: 3, s.85-111.

görmeyen Turhan, aksine bunun akıllıca bir hareket olmasını eski kurumların bir anda yıkılmasıyla toplumda oluşacak tepkilerin önlenmesine sebep olmasına bağlamaktadır.[338]

Osmanlı eğitim sistemi, Batı'ya çok yavaş bir hızla açılırken siyasal yöneticiler iç muhalefetten çekinmeleri nedeniyle medrese sistemine dokunmamış ve yeni bir sistemin doğmasını gözeten strateji izlenmiştir. Dine dayanan eğitimin yerine modern eğitimin kurumları oluşturmak, Tanzimat'tan başlayarak Islahat devrinin ana sorunu olmuştur. Tanzimat hareketi yukardan aşağıya gelişen bir yenileşme olduğu için, medreselerden umut kesen reformcular, yeni okulların bağlı olacağı bir merkez örgüt kurmakla işe başlamışlardır. Askerî ve sivil devlet memuru yetiştiren okulların bağlandığı bu örgütün tüm malî yükü devletçe karşılanmıştır. Fakat vakıf gelirlerinden artık yeterince finansman elde edilemediği için bütçe büyük bir yük altında kalmıştır. Parasız eğitimin getirdiği yük Cumhuriyet ve sonrasında da başlıca sorun olacaktır.

Tanzimat, halktan uzaklaşmış bir aydın sınıfı yetiştirmiş; buradan yetişenler, devlet örgütünde görev almaktan başka yol bulamadıkları için, yeni bir "bürokratlar" sınıfı doğmuştur. Böylece, medreseden ve modern okullardan çıkan, yaşayışları eğitimleri birbirine uymayan iki ayrı kuşak, yenilik yılları boyunca yan yana yaşamışlardır. Bu ikilik ancak Cumhuriyetin medreseleri kaldırmasıyla son bulabilmiştir.

Tanzimat döneminde örgün eğitim alanında din eğitiminde en önemli problem, yeni gelişmelere paralel, tutarlı ve gerçekçi bir din eğitimi anlayışının olmamasıdır. Devrin din eğitimi anlayışı, öğrencilere inanç ve ibadet konularında temel bilgilerin kazandırılması gayreti olarak nitelendirilebilir. Bunların kazandırılması ise özel bir öğrenim görmeyi veya uzmanlaşmayı gerektirmeksizin, din konusunda az çok bilgisi olan herkesin yapabileceği şeyler olarak görülmektedir. Yeni yetişen nesillere bir anlamda klasik din eğitimi verilmekte ve bu bilgilerin ne anlam ifade ettiği, ne gibi sonuçlar doğuracağı konusu üzerinde

[338] Turhan, s.177.

durulmadan neredeyse zihinler din ile ilgili bilgi yığınlarıyla doldurulmaktadır. Böyle bir anlayış içinde de din eğitimine Sıbyan mekteplerinde ağırlık verilmektedir.

Tanzimat döneminde din eğitimi konusunda karşılaşılan problemlerin kaynağında "modernleşme" kavramının dinden uzaklaşma olarak algılanıp algılanmadığı konusunun yattığı düşünülebilir. Nitekim mekteplerden yetişen neslin din konusunda ilgisiz ve laubali tavırlar sergileyebildiği ifade edilirken, bunun karşısında medreselerden yetişen neslin ise devrin bilim ve gelişmelerinden habersiz oldukları öne sürülebilmektedir.[339]

[339] Cevdet, s.110; Zengin, s.178.

ÖZET

TANZİMAT'IN DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞINA GETİRDİĞİ YENİLİKLER

Havva Sinem UĞURLU

Yüksek Lisans Tezi: Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Recai DOĞAN

Mayıs 2010, 170 Sayfa

Batı dünyasında XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan yeni eğitim anlayışı ve arayışı günümüz batı medeniyetinin oluşmasında oldukça önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti de aynı tarihlerde önem kazanmaya başlayan Batılılaşma hareketleriyle bu yeni anlayış ve arayış içerisine kendi safından dâhil olmuştur. 1839 Hatt-ı Hümayun'unun ilan edilmesiyle başlayan Tanzimat dönemi Türk eğitim tarihinin modernleşme ve lâikleşme sürecinde dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Toplumların modernleşmesini sağlamada en etkili yol eğitim sisteminin modernleşmesinden geçmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinde gerekli olan alt yapı eğitim sistemi vasıtasıyla oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu modernleşme çabalarından din eğitiminin etkilenmemesi kaçınılmazdır. Tanzimat, din eğitimi açısından etkileri günümüze kadar gelen bir dönemdir. Örgün eğitim sistemi içerisinde iki ayrı şekilde konumlanan din dersleri, bir yandan medreselerde dinî eğitim kapsamında sürdürülürken diğer yandan mekteplerde din eğitimi halini almıştır. Bu farklılıksa zamanla başka etkiler de işin içine girince dünya görüşü ve zihniyet açısından iki farklı grubun oluşmasına zemin hazırlayarak eğitimde bir ikilik meydana getirmiştir. Çalışmamızda din eğitimin değişen konumu ortaya koyularak, bu değişimin doğurduğu sonuçlar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Eğitim, Din Eğitimi

ABSTRACT

INFLUENCE OF TANZIMAT ON REFORMS IN RELIGIOUS EDUCATION

Havva Sinem UĞURLU

Master Degree Thesis: The Department of Philosophic and Religious Sciences

Advisor: Prof. Dr. Recai DOĞAN

May 2010, 170 Page

The new perspective of education systems in western society which developed in the second term of the 19th century and the beginning of the 20th century was an important point for the modernization of western civilization. At the same time, the westernization movements began to gain importance in the Ottoman Empire and so this new perspective on education systems was incorporated into Ottoman reorganization efforts. The Tanzimat Era, which started with the Imperial edict of Gülhane (November, 1839), was the milestone in the history of the modernization and secularization of the Turkish education system. The most effective way to promote modernization of a society is to modernize its educational system. For this reason, during the modernization of Ottoman Empire, reformers applied innovations to the educational system first; that, these modernization efforts affected religious education as well was inevitable. In terms of religious education, the effects of Tanzimat were cumulative, and still resonate today. Religious courses are now administered in two separate ways in the formal educational system; religious education occurs both in the madrasas and in the state schools. In time, this diversity combined with other factors to create two different groups who are separated according to world view and mentality and this situation caused a duality in the society. In this study, the changing positions of religious education and the reflections of these situations are emphasized.

Key Words: Tanzimat, Education, Religious Education

EKLER

EK- I

Gülhane Hatt-ı Hümayun[340]

BİSMİLLAHİRRAHMANİRRAHİM

Tebâreke ellezî bi-yedihi'l-mülk ve hüve alâ külli şey'in kadîr.

Benim vezîrim;

Cümleye ma'lûm olduğu üzere Devlet-i Aliyyemiz'in bidâyet-i zuhûrundan beri ahkâm-ı celîle-i Kur'âniyye ve kavânîn-i şer'iyyeye kemâliyle riâyet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bi'lcümle tebe'asının refâh u ma'mûriyyeti rütbe-i gâyete vâsıl olmuş iken yüz elli sene vardır ki, gavâ'il-i müte'âkıbe ve esbâb-ı mütenevviaya mebnî ne şer-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkıyâd ü imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve ma'mûriyyet bilakis za'f u fakra mübeddel olmuş ve hâlbuki kavânîn-i şer'iyye tahtında idâre olunmayan memâlikin pâyedâr olamayacağı vâzıhâttan bulunmuş olup cülûs-ı hümâyûnumuz rûz-ı fîrûzumdan beri efkâr-ı hürriyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerred i'mâr-ı memâlik ve enha ve terfîh-i ahâlî ve fukarâ kazıyye-i nâfi'asına münhasır ve Memâlik-i Devlet-i Aliyyemiz'in mevki-i coğrafîsine ve arâzî-i münbitesine ve halkın kâbiliyet ü isti'dâdlarına nazaran esbâb-ı lâzımesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfîkihî te'âlâ sûret-i matlûbe hâsıl olacağı zâhir olmakla avn ve inâyet-i Hazret-i Bârî'ye itimâd ve imdâd-ı rûhâniyet-i cenâb-ı Peygamberî'ye tevessül ve istinâd birle bundan böyle Devlet-i Aliye ve Memâlik-i Mahrûsemiz'in hüsn-i idâresi zımnında bazı kavânîn-i cedîde

[340] I.Tertip *Düstur,* c.I, s.4-7; Ahmet Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliyeye,* c.I, s.233-237, İstanbul, 1924; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.V, s.263, Ankara, 1947; Maarif Vekâleti, *Tanzimat,* s.48, İstanbul, 1940; Engelhardt, *A.g.e*, s.497-500.

vaz' ve te'sîsi lâzım ü mühim görünerek işbu kavânîn-i mukteziyyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahi emniyet-i can ve mahfûziyyet-i ırz u nâmûs u mal ve tayîn-i vergi ve asâkir-i mukteziyyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı kazıyyelerinden ibâret olup şöyle ki, dünyada can ve ırz u nâmûsdan e'azz bir şey olmadığından bir adam onları tehlikede gördükte hilkat-i zâtiye ve cibillet-i fıtriyesinde hıyânete meyl olmasa bile muhâfaza-i can ve nâmusu içün elbette bazı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellem olduğu misillü bilakis can u nâmûsundan emîn olduğu halde dahi sıdk u istikâmetten ayrılmayacağı ve işi gücü hemân devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibâret olacağı dahi bedîhî ve zâhirdir ve emniyet-i mâl kazıyyesinin fıkdânı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayub ve ne i'mâr-ı mülke bakamayup dâima endişe ve ıztırabdan hâlî olamadığı misillü aksi takdîrinde yâni emvâl ü emlâkinden emniyet-i kâmilesi olduğu halde dahi hemân kendi işiyle ve tevsî-i dâire-i taayyüşüyle uğraşup ve kendisinde gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ona göre hüsn-i harekete çalışacağı şübheden âzâdedir ve tayîn-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhâfaza-i memâlikiyçün elbette asker ü leşkere ve sâir masârif-i mukteziyyeye muhtac olarak bu ise akça ile idâre olunacağı ve akça dahi tebeanın vergisiyle hâsıl olacağına binâen bunun bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemm olup gerçi mukaddemlerde vâridât zannolunmuş olan yed-i vâhid beliyyesinden lehü'l-hamd Memâlik-i Mahrûsemiz ahâlisi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahrîbiyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nâfiası görülemeyen iltizâmât usûl-i muzırrası el-yevm câri olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyâsiye ve umûr-ı mâliyesini bir adamın yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr u kahrına teslîm demek olarak ol dahi eger zâten bir iyice adam değilse hemân kendi çıkarına bakıp cemî-i harekât ü sekenâtı gadr u zulmden ibâret olmasıyla bad ez-în ahâlî-i memâlikten her ferdin emlâk ve kudretine göre vergi-i münâsib tâyin olunarak kimseden ziyâde şey alınmaması ve Devlet-i Aliyye'mizin bahran ve beren masârif-i askeriye ve sâiresi dahi kavânîn-i îcâbiyye ile tahdîd ü teybîn olunup ona göre

icrâ olunması lâzımedendir ve asker maddesi dahi ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak egerçi muhâfaza-i vatan için asker vermek ahâlinin farîza-i zimmeti ise de şimdiye kadar cârî olduğu vechile bir memleketin aded-i nüfûs-ı mevcûdesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyâde ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizâmsızlığı hem de zirâat ü ticâret mevâdd-ı nâfiasının ihlâlini mûcib olduğu misillü askerliğe gelenlerin ilâ-nihâyeti'l-ömr istihdamları dahi fütûru ve kat-ı tenâsühü müstelzim olmakta olmasıyla her memleketten lüzûmu takdîrinde taleb olunacak neferât-ı askeriye içün bazı usûl-i hasene ve dört yahud beş sene müddet istihdâm zımnında dahi bir tarîk-i münâvebe vaz u te'sîs olunması îcâb-ı haldendir. Ve'l-hâsıl bu kavânîn-i nizâmiye hâsıl olmadıkça tahsîl-i kuvvet ve ma'mûriyyet ve âsâyiş ü istirâhat mümkün olmayup cümlesinin esası dahi mevâdd-ı meşrûhadan ibâret olduğundan fî-mâ-bad ashâb-ı cünhanın davâları kavânîn-i şer'iyye iktizâsınca alenen ber-vech-i tedkik görülüp hükm olunmadıkça kimse hakkında hafi vü celî idâm ü temsîm mu'âmelesi icrâsı câiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz u nâmûsuna tasallut vukû'bulmamak ve herkes emvâl ü emlâkine kemâl-i serbestîyle mâlik ve mutasarrıf olarak ona bir tarafdan müdahale olunmamak ve farazâ birinin töhmet ve kabâhati vukû'unda onun veresesi ol töhmet ve kabahatten berî'üz-zimme olacaklarından onun malını müsâdere ile veresesi hukûk-ı irsiyyelerinden mahrum kılınmamak ve tebe'a-i saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâire bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzre cân ve ırz ve nâmus ve mâl maddelerinden hükm-i şerî iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlisine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahi ittifak-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmağla Meclis-i Ahkâm-ı Adliye a'zâsı daha lüzûmu meretebe teksir olunarak ve vükelâ ve ricâl-i Devlet-i Aliyyemiz dahi bazı tâyin olunacak eyyâmda orada ictimâ ederek ve cümlesi efkâr u mütâla'âtını hiç çekinmeyüp serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i cân ve mâla, ta'yîn-i vergi hususlarına dâir kavânîn-i mukteziye bir taraftan

kararlaştırılıp ve Tanzîmât-ı askeriye maddesi dahi Bâb-ı Seraskerî dâr-ı şûrâsında söyleşilüp her bir kânun karargîr oldukça ilâ-mâşâallâhu te'âlâ düstûru'l-amel tutulmak üzre bâlâsı hatt-ı hümâyûnumuz ile tasdik ve tevşîh olunmak için taraf-ı hümâyûnumuza arzolunsun ve işbu kavânîn-i şer'iyye mücerred dîn ü devlet ve mülk ü milleti ihyâ için vaz' olunacak olduğundan cânib-i hümâyûnumuzdan hilâfına hareket vukû bulmayacağına ahd ü mîsâk olunup Hırka-i Şerîfe Odası'nda cemî-i ulemâ ve vükelâ hazır oldukları halde kasem-i billâh dahi olunarak ulemâ ve vükelâ dahi tahlîf olunacağından ona göre ulemâ ve vüzerâdan ve'l-hâsıl her kim olur ise olsun kavânîn-i şer'iyyeye muhâlif hareket edenlerin kabahat-ı sâbitelerine göre te'dîbât-ı lâyıkalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrâsı zımnında mahsûsan cezâ kânunnâmesi dahi tanzîm ettirilsin ve cümle memûrînin el-hâletü hâzihî mikdar-ı vâfî ma'aşları olarak şâyed henüz olmayanları var ise onlar dahi tanzim olunacağından şer'an menfûr olup harâbiyyet-i mülkün sebeb-i a'zâmı olan rüşvet mâdde-i kerîhesinin fî-mâ-ba'd adem-i vukû'ı maddesinin dahi bir kânun-ı kavî ile tekîdine bakılsın ve keyfiyyât-ı meşrûha usûl-i atîkayı bütün bütün tağyîr ü tecdîd demek olacağından işbu irâde-i şâhânemiz Dersa'âdet ve bilcümle Memâlik-i Mahrûse'miz ahâlisine i'lân ve işâ'a olunacağı misillü düvel-i mütehâbbe dahi bu usûlün inşâallâhu te'âlâ ile'l-ebed bakâsına şâhid olmak üzre Dersa'âdetimiz'de mukîm bi'l-cümle süferâya dahi resmen bildirilsin. Hemân Rabbimiz teâlâ hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânîn-i müessesemin hilâfına hareket edenler Allâhu te'âlâ hazretlerinin la'netine mazhar olsunlar ve ile'l-ebed felâh bulmasınlar. (Âmîn)

Fî 26 Şaban 1255 (3 Kasım 1839)

Ek –II

Islahat Fermanı[341]

Islahata dair tarafı vekâleti mutiakaya hitaben balâsı

hattı hümayun ile muvaşşah şeref sadır ulan fermanı âlinin suretidir,

11 Cemaziyülahır 1272 (28 Şubat 1856) Badeİ elkab,

Malûm olakl. yedi müeyyedi mülûkâneme vediai cenabı bârî olan kâffei sunufı tebeai şahanemin her cihetle temamü husuii saadeti hâli akdemi efkârı hayriyet disan padişahanem olarak cülusi meymenet men'usı hümayunum gününden beri bu babda zuhura gelen himemi mahsusai şahanemin hamdolsun pek çok semeri nafıası meşhur olup mülkü milletimizin mamuriyet ve serveti anbean *tezayüi* etmekte ise de Devleti aliyemizîn sanırla muvafık ve mileli mütemeddine arasında bihakkın haiz olduğu mevkii âli ve mühîmme lâyık olan halin kemale isali İçin şimdiye kadar vaz ve tesisine muvaffak olduğum nizamafı cedidei hayriyehin ez seri nev tekit ve tevsii matlubı madeîet mahsubı padişahanem olduğu halde umum tebai şahanemizin mesaiyi cemiiei hamiyet kâraneîeri ve müttefiki hassı bahirüi ihlasımız olan düveli mufahhamanın him-metü muaveneti hayrhahaneîeri eseri olmak üzere Devleti aiiyemizin bu kerre biinaye-tullahitaâlâ haricen hukukî senîyesî bir kat daha teekküt eylediğine ve bu cihetle şu asr devleti aüyemiz için bir zamanı hayriyet iktiranın mebdei olacağından dahilen dahi saltanatı seniyyemîzin tezyidi kuvvet ve miknetini ve revabıtı kaibiyeyi vatandaş? ile birbirine merbut olan ve nazari madalet eseri müşfikânem de müsavi bulunan kaffeı sunufı tebeai şahanemin her yüzden husuii temamü saadeti hal ve memaliki şahanemizin mamuriyetini müsteİzim olacak esbab ve vesailin anbean ilerlemesi

[341] Cevdet Paşa, *A.g.e, Tezakir No:10,* s.67; Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri "Sened-i İttifaktan Günüzümüze", TİB Kültür Yayınları, 1985, s.14-18.

muradı merhamet itiyadı müİukânem iktizasından bulunduğuna binaen hususatı âtiyetüzzikrin icrasına iradei madelet ifadei padişahanem şerefsadır olmuştur.

Şöyleki: GüİhaneTde kıraat olunan hattı hümayunum ile ve Tanzimat! Hayriyem mucibince her din ve mezhepte bulunan kaffei tebeai şahanem hakkında bilaistisna emniyeti can ve mal ve mahfuziyeti namus İçin tarafı eşrefi padişaha nemden va'd ve ihsan olunmuş olan teminat bu kerre dahi tekit ve teyit kılındığından bunun kâmilen fiile çıkarılması için tedabiri müessirenin İttihaz olunması ve ziri cenahı atıfet seniyyei padişahanemde olarak memaliki rnahrusai şahanemde bulunan hıristiyan ve sair tebeai gayri müslime cemaatlerine ecdadı İzamım taraflarından verilmiş ve sinini ahîrede İta ve İhsan kılınmış olan bilcümle îmtiyazat ve muafiyatı ruhaniye bu kere dahi takrir ve ibka kılınıp fakat hırıstiyan ve tebeai gayri mûslimei sairenin her bir cemaati bir mehli muayyen içinde imtîyazat ve muafiyatı hazımlarının rüyet ve muayenesine İbti-dar ile olbabda vaktin ve gerek asarı medeniyet ve malumatı müktesibenin icap ettirdiği ıslahatı irade ve tensibi şahanem ile ve Babı âlimizin nezareti tahtında olarak mah-susan patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler marifetiyle bilmüzakere canibi Babı âlimize arz ve ifade eylemeğe mecbur olarak cennetmekân Ebülfeth Sultan Mehmet Hanı sani hazretleri ve gerek ahlâfı izamları taraflarından patrikler İle hırıstiyan piskoposlarına İta buyruimuş olan ruhsat ve iktidar niyatı fütüvvetkâranei padişah hanemden naşi işbu cemaatlere temin olunmuş olan hal ve mevkii cedit ile tevfik olunup ve patriklerin eîhaletü hazihi cari olan usulü intîhabiyeleri ıslâh olunduktan sonra patriklik beratı âlisinin ahkamına tatkiben kaydı hayat ile nasb ve tayin olunmaları usulünün tamamen ve sahihen icra ve Babı âlimizle cematı muhtelifenin rüesayı ruhaniyesi beyninde karargir olacak bir surette tatbikan patrik ve metrepolit ve murahhasa ve piskopos ve hahamların hini nasbmda usul'ı tahlifıyenin ifa kılınması ve her ne suret ve nam ile olursa olsun rahiplere verilmekte olan cevaiz ve avaidat cümleten menolunarak yerine patriklere ve cemaatbaşiianna varidatı muayyene tahsis ve ruhbanı sairenin dahi rütbe ve mansıblarmın ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine berveçhi hakkaniyet maaşlar

tayin olunup, fakat hırıstiyan rahiplerinin emvali menkule ve gayrimenkulelerine bir gûria sekte iras olunmtyarak hırıstiyan vesair te-baai gayri müslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhban ve avamı beyninde müntehîp azadan mürekkep bir meclisin hüsni muhafazasına havale kılınması ve ehalisi cümleten bir meshebde bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icrai ayine mahsus olan ebniyenin ve gerek mektep ve hastahane ve mezarlık misillü sair mahallerin hey'eti asliyeleri üzere tamir ve îermimlerîne bir gûna me-vani ika olunmayıp böyle mahallerin müceddeten İnşası lâzım geldikte patrik veya rüesayı milletin tasvibi halinde bunların resm ve sureti İnşası bir kerre canibi Babı âlimize arzolunmak iktiza edeceğinden ya suveri maruza kabul ile müteallik olacak İradei se-nlyyei mülûkânem mucibince İktizası İcra veya bir müddeti muayyene zarfında olbabda olan itırazat beyan olunup bir meshebîn cemaati yalnız olarak sairiyle karışık olmıyarak. bir mahalde bulunur ise o yerde ayine müteallik hususatı zahiren ve alenen icrada bir türlü kuyuda duçar olmayıp ahalisi edyanı muhtelifede bulunan cemaatler den mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sakin olduğu ayrıca mahalde bâlâda bastü beyan olunan usule ittîbaen kendi kilise ve hasta-hane've mektep ve mezarlıklarını tamir ve termime muktedir olabilmesi ve mücedde-den İnşa olunması iktiza eyfiyen ebniyeye gelince bunlar için ruhsatı lazimeyi patrikler veyahut cemaat metropolitleri canibi Babı âlimizden İstida edüp Devleti âliyemizce bunda bîr gûna mevanü mülkiye olmadığı halde ruhsatı senîyyem erzan kılınması ve bu makule İşlerde hükümet tarafından vuku bulacak muamelat külliyen hasbi olması ve bir mezhebe tabi olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhebin kemali serbesti ile icra olunmasını temin İçin tedabiri lazime ve kaviyyenin ittihaz kılınması ve mezheb ve lisan veyahut cinsiyet clhetleriyle sunun tebaai saltanatı se-niyyemden bir sınıfın aher sınıfından aşağı tutulmasını mutazammın olan kaffei ta'birat ve elfaz ve temyizat muharreratı divaniyyeden ilelebet mahvü izale kılınması ve ahadı nas beyninde veyahut memurin taraflarından dâhi mucibi şin ve ar olacak veya namusa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimali kanunen menolunması ve çünkü memalîki mahrusamda bulunan her

din ve mezhebin ayini berveçhi serbesti İcra olunduğundan tebaai şahanemden hiçbir kimesne bulunduğu dinîn ayinini icradan rnenolunmaması ve bundan dolayı çevrü eza görmemesi ve tebdili din ve mezhep etmek üzere kimse icbar olunmaması ve saltanatı seniyyemizin memurin ve hademesinin *m-*. tihap ve nasbi tensip ve iradei şahaneme menut olarak tebeai Devleti aliyyemin cümlesi her hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul oluna-caklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında meriyyül İcra olacak nizamata imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanatı sahiyyem tebaasından bulunanlar mekatibi şahanemin nizamatı mevzua (arında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti İfa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz Devleti aliyyemin mekabiti askeriye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaati eğitim ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup, fakat bu makule mekatibi Umumîyenın usuü tedrisi ve muallimlerinin intihabı azası tarafı şahanemden mansub muhtelit bir meclisi eğitimin nezaret ve teftişi tahdında olması ve ehli İslâm İle hırıstiyan vesair tebaai gayri müslime meyanesinde veyahut tebaai iseviyye vesair tebaai gayri müslimeden mezahibi muhtelifeye tabi olanların birbiri beyninde ticaret veyahut cinayata müteallik zuhura.gelecek çemideavı muhtelit divanlara havale.olunup İstîmaı dava için işbu divanlar tarafından akdolunacak meclisler alenî olacağından müddei ile müddeialeyh muvacehe olunarak bunların İkame edecek leri şahitler fekariri vakıalarını daima kendi ayin ve mezhepleri üzere İcra edeceklerini birer yemin İle tasdik eylemeleri ve hukuku adiyeye ait olan deavi dahi eyalât ve elviye muhtelif meclislerinde vali ve kadîî memleket hazır oldukları halde seran veya niza-men rüyet olunup işbu mehakim ve mecaliste muhakematı vakıa aleni icra olunması ve hırıstiyan vesair tebaai gayri müslimeden iki kimse beyninde hukukî irsiyye gibi deavü mahsusa sahibi dava olanlar İstedikleri halde patrik veya rüesa ve mecalis mari-fetiyle rüyet olunmak üzere havale kılınması ve mücazat ve ticaret kanunlariyle muhtelif divanlarda icra olunacak usul ve nizamatı mürafaat mümkün mertebe süratle ikmal olunarak ve zabtü tedvin kılınarak memaliki rnahrusai şahanemde müstamel olan elsi-nei muhtelifeye tercüme

İle neşrü ilan olunması ve hukuku insaniyyeyi hukuku adalet İle fevfik etmek için rnazanneî sui olanların veyahut tedibatı cezaiyyeye müstahak bulunanların haps ve îevkiflarına mahsus olan kaffei mahbes ve mahaü saîrede usulü hapsiyenin mümkün mertebe müddeti kalile zarfınla ıslahına mübaşeret olunması ve herhalde hapishanelerde bile canibi saltanatı seniyyemden vazı Manan nizamatı inzibatiyeye muvafık oian muarnelatten maada hiçbir gûna mücazatı cismaniye ve eziyet ve işkenceye müşabih kaffei muamele dahi kamilen lağv ve İptal kılınması ve bunun hilafında vuku bulacak hareket şediden men ve zecrolunacağından maada bunun İcrasını emreden memurin İle bilfiil icra eyliyen kesanın dahi ceza kanunnamesi iktiza-sınca tekdir ve tedip olunması ve Darüssaltanatı seniyyem ve eyalat ve bilâd ve kurada umuru zaptiyenin tanzimi maddesi asudei hal olan kaffei tebaai müiukaneme kendi mal ve canlarının muhafazasına sahihen ve kaviyyen emniyet verecek surette tanzim kılınması ve verginin müsavatı tekalifi sairenin müsavatını mucip olduğu misiflu hukukça olan müsavat dahi vezaifçe olan müsavatı müstelzim olduğundan hınstiyan vasir tebaaî gayri müslime dahi ehalîi islâm misiilû hıssei askeriye Hası hakkında muahharan verilen karara inkiyat mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakten akçe ıtasîyle hizmeti fi'fiyeden muaf olmak usulünün icra olunması ve isiâmdan maada tebaanın sunufı askeriye içinde sureti İstihdamları hakkında niza* matı lâzime yapılıp müddeti kafilei mümkine zarfında neşrü ilan kılınması ve eyalat ve elviye meclislerinde tebaai müslime ve İsavîyye vesgireden bulunan azanın emri İntihaplarını bir sureti sahihaya koymak ve ârânın doğruca zuhurunu-temin eylemek için işbu meclislerin sureti tertip ve teşkilleri hakkında olan nizamatın ıslâhına.teşebbüs ile Devleti âliyyem neticei ârâyı ve verilen hüküm ve kararı sahihen bilmek ve buna nezaret etmek esbab ve vesaili muessiresinin istihsalini mütalea eylemesi ve çünkü bey ve furuht ve tasarrufu emlâk ve akar maddeleri hakkında plan kavanin kaffei tebaai mülü-kanem hakkında müsavi olduğundan kavanini devleti âliyyeme ve nizamatı zabıta) belediyeye iftiba ve imtisal eylemek ve asıl yerli ehalinin verdikleri tekalifi vermek üzere saltanatı seniyyem ile düveli ecnebiye beyninde yapılacak suveri tanzimiyeden sonra ecnebiyeye dahi tasarrufu emlâk

müsaadesinin ita olunması ve tebaai saltanatı se-niyyemin kâffesi üzerinde tarh olunacak vergi ve tekalif sınıf ve mezheplerine bakıl-mıyarak bir surette ahzofunmakta idiğünden işbu tekâlifin ve alefhusus aşarın ahzu İstifasında vuku bulmakta oian sui istimaiatm ıslahı tedabiri senası mütalea ve müzakere olunup doğrudan doğruya ahzi vergi etmek usulünün peyderpey icrası kabil oldukça varidatı devleti aliyyemin İlzam olunması usulünün yerine bu suret İttihaz kılınıp usuli haîiye cari oldukça memurini Devleti âliyyem ile mecalis azalarının müzayedeleri alenen icra olunacak olan İİtîzamattan birini deruhte ettirmeleri veya bîr gûna hisse almaları mücazatı şedide İle men kılınması ye tekâlifi mahalliye dahi mehrnaemken mahsulâta halel vermiyecek ve ticareti dahiliyeye mani olmıyacak surette vaz ve tayin olunması ve umuru nafia için tayin ve tahsis olunacak mebaliği münasibeye berren ve-bahren inşa ve ihdas olunacak turuk ve mesalikten istifade edecek olan eyalat ve sancaklarda vaz ve tesis kılınacak vergiyi mahsuslar dahi ilâve edilmesi ve saltanatı se-ntyyemin beher sene İçin varidat ve masarifat defterinin tanzim ve iraesi hakkında muahharen bir nizarru mahsus yapılmış olduğundan bunun temamii icrayı ahkâmına itina olunması ve her bir memurine tahsis kılınmış olan maaşların hüsni teviyesine mübaşeret kılınması ve her bir cemaatin rüesasiyle tarafı eşrefî şahanemden tayin olunacak birer memurları tebaai saltanatı seniyyemin umumuna ait ve raci olan maddelerin müzakeratına Meclisi vâlâda bulunmak üzere makamı cehli vekaleti mutlakamdan mahsusen celp olunup ve İşbu memurlar birer sene için tâyin kılınıp bunlar memuriyetlerine başladıkları gibi tahlif olunmaları ve Meclisi vâlânm azası gerek adi ve gerek fevkalâde vuku bulan içtimalarında rey ve mütalaalarını doğruca beyan ve ifade etmeleri ve bundan dolayı asla rencide olunmamaları ve İfsad ve İrtikap ve itisafa dair olan kavaninin ahkâmı kaffei tebaai saltanatı seniyyem haklarında herhangi sınıfta ve ne türlü memuriyette bulunurlarsa bulunsunlar usulü meşruasına tevfikan İcra olunması ve Devleti aüyyemin tashihi usulü sikke ile umuru maliyesine itibar verecek banka mi-sillü şeyler yapılıp memaliki mahrusai şahanemin menbaı serveti maddîyesi olan hu-susata iktiza eden sermayelerin tayiniyle ve mahsulâtı memaliki şahanemin naklî için icap eden turuk ve cedavilin küşadiyle ve

emri ziraat ve ticaretin tevessüüne hail olan esbabın meniyle teshilatı sahihanın İcra olunması ve bunun için eğitim ve ulûm ve sermaye! avrupadan İstifadeye bakılması esbabının biletraf rıiuıaieasiyle peyderpey mevkii İcraya konulması maddelerinden ibaret olmakla sizki sadrıazamı sütude şiyemi mü-şarünileyhsiz İşbu fermanı celilül unvanı mülukanemi usulü üzere gerek Dersaadetimde ve gerek memaliki şahanemin her bir tarafından ilân ve işaatle husu-saîı meşruhanın balâda beyan olunduğu veçhile icrayı İktizalarına ve bundan böyle ahkamı celilesinin daima ve müstemiren meriyülicra tutulması esbabı lazime ve vesaıli kaviyyesinin İstihsal ve İstikmali hususuna bezli celü himmet eyîiyesiz şöyle bilesiz alâmeti şerifeme itimat kttastz tahriren fi evaili şehri cemaziyei uhra sene isna ve sebîn mieteyn ve elf.

EK-III

1869 MAÂRİF-İ UMÛMİYE NİZAMNÂMESİ[342]

I. BÖLÜM: OKULLARIN BÖLÜMLERİ VE DÜZEYLERİ

1. KISIM: Genel Okullar

a. Birinci Fasıl: Sıbyan Okulları (İlkokullar)

b. İkinci Fasıl: İdadîler (Ortaokullar)

c. Yüksek Okullar

2. KISIM: Özel Okullar

II. BÖLÜM: GENEL EĞİTİM YÖNTEMİ

1. KISIM: Genel Eğitim Meclisi

a. Birinci Fasıl: Bilim Bölümü

b. İkinci Fasıl: Yönetim Bölümü

III. BÖLÜM: SINAVLAR, DİPLOMALARA ve BUNLARIN STATÜLERİ

IV. BÖLÜM: ÖĞRETMENLER

V. BÖLÜM: MALİ KONULAR

[342] Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin bazı eksiklerine karşıngünümüz Türkçesi'ne çevrilmiş bu hali için bkz; Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi,* AÜY NO:1348, Eskişehir, 2002, s.437.

I. BİRİNCİ BOLUM: OKULLARIN BÖLÜMLERİ VE DÜZEYLERİ

1.Osmanlı ülkesindeki okullar iki kısımdır. Birincisi genel okullardır. Bu okulların yönetimi devlete bağlıdır. İkincisi özel okullardır. Bunlar devlete bağlı fakat kurulması ve yönetilmesi kişilere veya bir topluluğa aittir.

1.Birinci Kısım: Genel Okullar

2.Genel okullar öğretim sistemi olarak üç kısımdan oluşur. Birincisi sıbyan (ilkokul) ve rüştiye (Ortaokul), ikincisi idadî (lise) ve Sultanî, üçüncüsü ise yüksek okullardır. Bu şekilde Osmanlı ülkesindeki genel okullar beş kısımdır. Birincisi sıbyan, ikincisi rüştiye, üçüncüsü idadî dördüncüsü Sultanî ve beşincisi ise yüksek okullardır.

a.Birinci Fasıl: Sıbyan Okulları (İlkokullar)

3.Her mahalle ve köyde veya duruma göre bir iki mahalle veya bir iki köyde birer sıbyan okulu açılacak, halkı karma olan köy ve mahallelerde İslam ve Gayri Müslim okulları ayrı olacaktır.

.4.Sıbyan okullarının yapım, onarım v.s. masrafları, öğretmenlerinin ödenekleri ve diğer giderleri okulun mahalle ve köyündeki halk tarafından karşılanacaktır.

5.Sıbyan okulları için gereken öğretmenler nizamnamesine göre atanacaktır.

6.Sıbyan okulları dört sınıflı olup ders programlan şöyledir: Elifba (Arapça alfabe), Tecvid (Kur'an okuma tekniği), ahlâk risalesi (Ahlâk kitabı), ilmîhal (İslam dinînde davranışlar), yazı, aritmetik, Osmanlı tarihi, Coğrafya ve pratik bilgiler.

Bu okullarda Gayri Müslim çocuklara kendi dinleriyle ilgili dersler de verilecek ve bu dersleri verecek hocalar onların dinsel liderleri tarafından belirlenecektir. Diğer dersler ise Gayri Müslim çocuklara kendi dilleri ile okutulacaktır.

Müslüman çocuklardan Kuran ezberlemek isteyenler bir süre daha okulda kalabilecektir.

7 Ders programlarının düzenlenmesi yerel eğitim meclisi tarafından eğitim bakanlığının izni ve buradaki eğitim meclisinin oluru ile yapılacaktır.

8.Sıbyan okullarında Müslüman ve Gayri Müslim çocukların bayram ve özel günleri ve tüm okullar için cülusa (padişahın tahta oturması) denk gelen günlerler hariç diğer günlerde sabahtan akşama kadar iki kısım olarak ders okutulacaktır. Bu nedenle öğrenciler ve öğretmenler eğitim öğretimin sürdüğü zamanlarda okulda olacaklar, öğretmenler çocukların eğitim ve öğretimi ile ilgileneceklerdir.

9.0smanlı ülkesinde sıbyan okullarında 6-10 yaşındaki kız çocukları ile 7-11 yaşındaki erkek çocuklar öğrenim yapacaklardır.

10. Bir mahalle veya köyde sıbyan okuluna gidecek ne kadar erkek ve kız çocuğu varsa ihtiyar meclisi bunların ve geçimlerini sağlayan anne babalarının ve akrabalarının adlarını bir deftere yazarak bunun altını mühürleyip okulun öğretmenine verecektir.

11 .Onuncu maddede söz edilen defterde adları yazılı çocuklardan okula gelmeyenler olursa öğretmen tarafından muhtara haber verilerek, o çocuğun babası veya annesi veya bir akrabası ihtiyar meclisine davet olunarak çocuğun okula gönderilmesi istenecektir.

12.Bir çocuğun okula gönderilmesi annesinden veya akrabasından bir ayda üç kez istendiği ve çocuğun on üçüncü maddede belirtilen herhangi bir gerekçesi olmadığı halde okula gelmemesi durumunda bu gibilerden gücüne göre 5-1OO kuruş arasında para alınıp eğitim

sandığına verilecek, eğer yine gelmezse çocuğun okula gelmesi yerel yönetim tarafından sağlanacaktır.

13.Çocuğun okula devam etmemesinde kabul edilebilecek gerekçeler şunlardır: Çocuğun bedensel veya akılsal bir rahatsızlığı olması, ailesinin geçimi için çocuğun çalışmasının gerekmesi, ekin harman veya çiftlik gibi bir işte çalışması, okulun oturduğu yere yarım saatten fazla uzaklıkta olması, çocuğun köy veya mahallesinde bir okul bulunmaması veya yetersiz olması, çocuğun okuma yazma bilmesi, gibi konulardır. Sıbyan okullarına devam etmeyen bu gibi çocukların anne babasından veya akrabasından her hangi bir para alınmaz.

14.Sıbyan okullarından sınavını vererek mezun olup diploma alan öğrenciler rüştiye okullarına sınavsız olarak kabul edilirler.

Kız Sıbyan Okulları

15.Bir mahalle ve köyde bir cemaate ait İki sıbyan okulu varsa, bölge olarak herhangi bir sorun olmadığı takdirde biri yine o cemaatin erkek çocuklarına ve diğeri kızlarına ait olacak, bunun mümkün olmadığı yerlerde kızlar için ayrı okullar açılacaktır. Kız ve erkeklerin birlikte, okuyacakları ilkokullara kendi cemaatlerin kız çocukları da kabul olunup ancak erkek çocukları ile karma olarak oturtulmayacaklardır.

16.Ayrı olan kız ilkokullarının hoca ve dikiş ustaları kadın olacaktır. Ancak kadın hocalar sağlanıncaya kadar efendi ve terbiyeli erkek hocalar atanabilecektir.

17.Kız ilkokullarının Öğretim metodu ve yönetimi, öğretim ve tatil süreleri v.s.leri erkek ilkokullarındaki gibi olacaktır

Rüştiye Okulları

18.Beş yüzden fazla eve sahip bir kasaba, halkının tümü İslam İse sadece İslam, tümü Hıristiyan ise sadece Hıristiyan çocuklar için birer rüştiye okulu olacaktır. Eğer halkı ,karma ise İslam için ayrı, Hıristiyan için ayrı birer rüştiye yapılacaktır. Ancak ayrı rüştiye yapılabilmesi için o topluluğun sahip olduğu ev sayısı yüzden fazla olmalıdır.

19.Rüştiye okullarının yapım, öğretmen ve hizmetlilerinin ödenek v.s. gibi giderleri vilayet eğitim yönetimi sandığından karşılanacaktır. 20.Yapılacak rüştiye binaları merkez eğitim meclisinden verilecek plana uygun olacaktır.

21.Her rüştiye okulunun öğrencilerin sayılarına göre birer veya ikişer muallim-i evvel (birinci öğretmen) veya sani (ikinci öğretmen) olacak, bunlar öğretmen nizamnamesine uygun olarak seçilecek ve atanacaktır. Bundan başka her rüştiyenin bir düzen sağlayıcı görevlisi ile bir hademesi olacaktır.

22.Rüştiye birinci öğretmenleri 800 ve ikinci öğretmenleri 500 kuruş, düzen görevlisi, 250 ve hademe 150 kuruş maaş alacaktır. Diğer masraflar için yıllık 4.000 kuruş ödenek, verilecek ve bu hesaba göre her rüştiyenin yıllık masrafı 40.000 kuruş olacaktır

23.Rüştiyelerde öğretim dört sınıflı olup aşağıdaki dersler okutulacaktır:

Din bilgisine giriş, Osmanlıca gramer, kompozisyon, Arapça ve Farsça gramer, defter tutma yöntemi, aritmetik, hat yazı, genel ve Osmanlı tarihi, coğrafya, jimnastik, okulun olduğu yerde çoğunluk olarak kullanılan dil, ticaret bölgesi olan yerlerde zeki öğrencilerden isteyenler için dördüncü sınıfta Fransızca.

Bu derslerden mezhep v.s. konularıyla İlgili olanlar her milletin kendi dili ile okutulacak ve ayrıca her cemaatin kendi dilini de yer verilecektir. Müslüman olmayan çocukların mezhepleriyle ilgili dersler 6. maddede belirtildiği üzere ruhani liderler tarafından atanan öğretmenlerce yapılacaktır.

24.Bu cetvelde yazılı bilim ve fenlerin öğretim metotları cetvel gereğince günlere bölünerek yapılacak programlara göre okutulacaktır. Eğer bölgelerince bu derslerde veya programlarda herhangi bir düzenleme yapılmak istenirse bu mutlaka eğitimi bakanlığının İzniyle olacaktır.

25.Müslüman ve Müslüman olmayan rüştiyelerin tatilleri 1 Ağustos'tan başlayarak 22 gündür. Her rüştiyenin Temmuz başında dersleri tatil olunup 1-15 Temmuz'da kalfaları (asistanlar) yönetiminde etütleri ve 15-31 Temmuz tarihlerinde ise sınavları olduğundan sınavlardan sonra okullar kapanıp daha sonra 23 Ağustos'ta açılacaktır. İslam rüştiyeleri Ramazan'ın dördüncü haftası İle Şevval ayının ikinci haftası başına kadar 15 gün, kurban bayramı için bir hafta, cuma günü ve diğer özel günler tatil olacaktır. Müslüman olmayanların rüştiyeleri ise her cemaatin bayram ve özel günleri tatil ayrıca tüm rüştiyeler cülusa yıldönümlerinde tatil olacaklardır..

26.Rüştiyelerden mezun olup diploma alanlar sınavsız olarak idadî okullarına kabul olunacak ve sınavlarda başarılı olanlar istedikleri takdirde bir yıl daha okulda kalabileceklerdir.

Kız Rüştiyeleri

27.Büyük kentlerde halkı İslam ise sadece İslam ve Hıristiyan ise sadece Hıristiyanlar için birer kız rüştiyesi açılacaktır. Eğer halkı karma ise Müslüman ve Hıristiyanlar için ayrı rüştiyeler yapılacaktır. Bu şekildeki karma kentlerde ayrı rüştiyesi olabilmesi için halkın sayısının 500 kişiden fazla olması gerekir. Bu okullar şimdilik sadece İstanbul'da daha sonra da vilayet merkezlerinde açılacaktır..

28.Kız okullarının hocaları kadın olacak, ancak bunlar sağlanıncaya kadar terbiyeli, efendi erkek hocalar atanabilecektir.

29.Kız rüştiyeleri dört sınıflı olup şu dersler okutulacaktır: Din bilgisine giriş, Osmanlıca gramer, Arapça ve Farsça gramere giriş, kompozisyon, edebiyattan seçmeler, ev işleri, tarih ve coğrafya ve musiki.

Bu derslerden mezhepler v.s.'lerle ilgili olanlar her cemaatin kendi, dili ile okutulacak ve Müslüman olmayan kız rüştiyelerinde Arapça ve Farsça yerine kendi dilleri okutulacaktır. 6. ve 23.maddelerde belirtildiği gibi din dersleri kendi dinsel liderlerince belirlenerek onlarca atanan hocalar tarafından yapılacaktır.

30.Kız rüştiyelerinin 2-4 tane kadın öğretmeni, ayrıca terzilik ve musiki için de birer hocası ile hademesi olacaktır. Bu okulların yıllık ödeneği olan 40.000 kuruş eğitim sandığından karşılanacaktır.

31.İlkokul diploması almış olan kızlar rüştiyeye sınavsız kabul olunacak, diploması olmayanlar sınavla alınacaklardır.

32.Kız okullarının yönetimi ve tatilleri v.s'.leri erkek okullarında olduğu gibidir.

b.Üçüncü Fasıl: İdadî Okulları (Liseler)

33-İdadîler, rüştiyelerde öğrenim yapmış olan Müslüman ve Müslüman olmayan çocukların karma olarak eğitim ve öğretimlerine mahsus okullardır. 34.Durumları uygun ve 1.000 fazla eve sahip olan kasabalarda birer idadî açılacaktır.

35.İdadîlerin yapım giderleri, öğretmen ve hizmetlilerinin ödenekleri v.s. harcamalar vilayet eğitim sandığından karşılanacaktır.

36.Her idadînîn çeşitli bilim dalları için ders yardımcılarıyla beraber altışar öğretmeni ve ayrıca her idadînîn birer düzen sağlayıcı görevlisi ve hizmetlisi olacaktır.

37,Her İdadînîn öğretmen ve hizmetli maaşı aylık 6.000 ve çeşitli giderleri 8.000 kuruş ve tüm yıllık gideri 80.000 kuruş olacaktır.

38.İdadîler üç sınıflı olup şu dersler okutulacaktır: İyi derecede Türkçe kompozisyon, Fransızca, Osmanlı yasaları, mantık, uluslararası ekonomiye giriş, coğrafya, genel tarih, botanik, cebir, aritmetik ve defter tutma metodu, geometri ve arazi ölçümü, fizik, kimya, resim.

39.Yukarıda belirtilen dersler günlere göre programlar yapılarak okutulacaktır. Okulların yer aldığı bölgelere göre programlarda bir düzenleme yapılması eğitim bakanlığının izni ve büyük eğitim meclisinin oluru ile yapılacaktır.

40.İdadîlerin tatil ve sınav şekilleri rüştiyelerdeki gibidir. Ancak bir kısım öğrencilerin özel bayramları için tatili, okulun karma olması dolayısıyla iki kısım hakkında birden eşit olarak yapılacaktır

41. İdadîlerde öğrenim yapan öğrencilerden sınavlarda başarılı olanlar sınavlarla ilgili kısımda belirtilen haklara sahip olacaklardır. Sınavlarda başarılı olamayanlar İsterlerse bir yıl daha okulda kalabileceklerdir.

Sultanî Okulları (Özel Liseler)

42.Her vilayet merkezinde bir Sultanî açılacak, idadîlerden sınavla mezun olanlar, Osmanlı halkından hangi sınıftan olursa olsun bu okula ücretle kabul olunacak ve rüştiyelerde öğrenim yapmış ve diploma ile mezun olanlar ise yine ücretle fakat bunlar alt bölüm sınıfına alınacaklardır. İdadîlerde öğrenim yapmış olanlar içinde çok yetenekli ancak ücret veremeyen öğrenciler onlara bir olanak sağlamak için ücretsiz olarak Sultanîye alınacaklardır. Her sınıf öğrenciden %5'i parasız,% 10'u çeyrek ve yarım ücretle kabul olunacaktır.

43.Sultanînin yapım giderleri devlet tarafından karşılanıp öğrenciden alınacak ücret okulun sürekli yönetim giderini karşılamazsa, gereken miktar hazineden karşılanmak üzere her yıl eğitim bütçesine konulacak ve bunun harcanması eğitim meclisi tarafından yapılacaktır.

44.İdadîlerin öğrencileri yatılı ve gündüzlü olacak ve sadece derslere devam etmek için dışarıdan öğrenci de kabul olunacaktır. Yatılı, gündüzlü ve dışarıdan devam eden öğrencilerin ücretleri yerel yönetimler aracılığıyla eğitim meclisi tarafından karşılanacaktır. Ancak yatılı öğrenciler için tam ücret yıllık 20 Osmanlı lirasından aşağı ve 30 Osmanlı lirasından yukarı olmayacak, gündüzlü Öğrencinin tam ücreti yatılı Öğrenci ücretinin yarısı ve dışarıdan devam eden öğrencinin tam ücreti yatılı öğrenci ücretinin dörtte biri olacaktır.

45.Her Sultanînin bilim, edebiyat ve yasa dersleri için gereken ve 8-12 öğretmenden oluşan öğretim kadrosu öğretmenlik vasıflarına sahip olanlardan seçilip usulüne uygun olarak atanacaklardır. Her Sultanînin müdür, Öğretmen, muhasebecİ, vekilharç, aşçı, hademe ve düzen sağlayıcı gibi hizmetlileri gereksinime göre düzenlenecek kadrolara uygun şekilde alınacak, Sultanînin yönetimi, kendi müdürü dolayısıyla vilayet eğitim yönetimi müdürünün başkanlığında olacaktır.

46.Sultanîde okunacak dersler ilk-ve diğeri yüksek olmak üzere iki kısımdır. İlk kısım dersleri idadîlerde okutulan derslerin aynisidir. Yüksek kısım ise iki bölümdür. Bunlardan biri edebiyat, diğeri ise bilim ve fendir. Sultanî birinci kısım üç sınıf ve ikinci yüksek kısım da yine üç sınıf olmak üzere altı sınıftan oluşur. İlk kısmının dersleri idadîlerinki gibidir. Yüksek kısmının dersleri ise şöyledir:

Edebiyat Sınıfı: Türkçe kompozisyon, Arapça ve Farsça yazılmış eserler, Fransızca, uluslar ekonomisi, uluslar hukuku, tarih.

Bilim Sınıfı: Geometrik şekiller, mantık, cebir, analitik geometri, düzlem ve küresel üçgenler/felsefe, fizik, sanayi ve tarımsal kimya, biyoloji, topografya.

47.Yukarıdaki maddede söz edilen dersler günlere bölünerek programında belirtildiği gibi okutulacaktır. Bölgesel özeliğine göre derslerde bazı düzenleme yapacaksa bu eğitim bakanlığımın izni ve büyük eğitim meclisinin onayı ile olacaktır.

48.Sultanîlerin tatil ve sınavları aynen rüştiye ve İdadîlerdeki gibi olacaktır. Ancak yatılı olan öğrencilerin tatil süresince okulda veya dışarıda kalmaları yerel eğitim yönetimlerince kararlaştırılacaktır..

49.Sultanîlerde bilim ve fen okuyan yüksek kısım öğrencileri sınavlara girme hakkına sahip olduklarından yüksek kısım sınavlarında başarılı olan İstanbul'daki öğrenciler kuradan muaf olacaklardır.

50.Sultanîlerde öğrenim yapıp sınavlarda başarılı olarak diploma almış olanlar sınavlarla ilgili kısımda belirtilen ayrıcalıklara hak kazanacaklardır. Başarılı olmayanlar isterlerse bir yıl daha okulda kalabileceklerdir.

c.Üçüncü Fasıl: Yüksek Okullar

51.Yüksek okullar, öğretmen okulları, kız öğretmen okulu, darülfünun (üniversite) ile çeşitli bilim ve sanayi' dallarına ait okullardır.

Darü'l-mualliminler (Öğretmen Okulları)

52.Genel okulların çeşitli kadrolarına öğretmen sağlamak üzere İstanbul'da bir büyük öğretmen okulu kurulacaktır. Bu okulun üç şubesi ve her şubenin edebiyat, bilim ve fen olmak üzere iki sınıfı olacaktır. Birinci şube rüştiye, ikinci şube idadî ve üçüncü şube ise Sultanîlere öğretmen sağlayacaktır.

53.Rüştiye şubesi iki kısımdır ve birincisi Müslüman ve ikincisi Müslüman olmayan rüştiyelere öğretmen olacaklar içindir.

, 54.Rüştiye şubesi üç sınıflıdır ve sınıfına göre şu dersler okutulacaktır:

Edebiyat Sınıfı: Türkçe kompozisyon, öğretim yaptıracak kadar Arapça ve Farsça, her cemaatin kendi dili, genel tarih (her milletin kendi dili ile okutulacaktır).

Bilim Sınıfı: Yazı, aritmetik, defter tutma metodu, (her cemaatin kendi dili ile okutulacaktır), geometri, alan ölçüleri, cebir.

55.İdadî şubesi iki sınıftan oluşacak ve şu dersler okutulacaktır:

Edebiyat Sınıf ı:Arapça ve Farsça'dan tercümeler yapma, Türkçe şiir ve nesir, Osmanlı yasaları, mantık, Uluslar arası ekonomi. Fransızca.

Bilim Sınıfı: Biyoloji, Analitik Geometri, Cebir, Fizik, Kimya. Resim.

56.Sultanî şubesi üç sınıflı olup şu dersler okutulacaktır:

Bilim Sınıfı: Düzlem ve küresel üçgenler, analitik geometri, koni, kaldıraç, astronomi tarım ve endüstriyel kimya, iyi derecede botanik, jeoloji, arazi ölçümleri, resim.

Edebiyat Sınıfı: İyi derecede şiir ve düz yazı, İyi derecede Arapça ve Farsça, sözcük bilgisi Türkçe'den Fransızca'ya ve Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme, uluslar hukuku. 57.öğretmen okulunun bir müdürü ve gereği kadar öğretmeni ve iki tane hizmetlisi olacaktır.

58.Müdüre 5.000, öğretmenlere 2.000-4.000 kuruşu maaş verilecektir.

59.Öğretmen okuluna girmek isteyenler sınav kısmında belirtilen rüştiye, idadî ve Sultanî diplomasını veya mezuniyet çıkmasını alanlar sınavsız olarak, bunlar olmadığı takdirde sınavla gündüzlü olarak okula alınırlar.

60.Öğretmen okulunun rüştiye şubesindeki öğrencilere 80'er, İdadî öğrencilerine 100'er, Sultanîdekilere ise 125'er kuruş aylık burs verilecektir. Okulda burs verilen toplam 100

öğrenciye burs verilecek, diğerlerine burs verilmeyecektir. Burs verilen ögrenceierin 40'ı rüştiye, 60'ı ise eşit olarak idadî ve Sultanî şubelerine ait olacaktır. Artan burs olursa en uygun olana verilecektir.

61.Rüştiye şubesinde öğrenim yapan ve sınavlarda başarılı olanlar rüştiye öğretmeni olmak veya idadî şubesine gitmek, idadîden mezun olanlar idadî öğretmeni olmak veya Sultanî şubesine gitmek konusunda serbesttirler.

62.Öğretmen okulundan sınavla mezun olan öğrenciler sınıfına göre genel okulların öğretmenliklerine atanacaklardır..

.63.Öğretmen okullarında hizmet etmiş öğretmenlerin genel okullara öğretmen olmak için diğerlerine göre öncelik haklan olacaktır.

64.Genel okullarda 5 yıl önemli bir gerekçesi olmadan Öğretmenlik yapmadan görevi bırakmak isteyenlerden, öğrenim sırasında almış oldukları burs alınarak bu gibiler tekrar öğretmen olmak İçin başvurmayacaklardır.

65.Öğrenim süresi doldurulmadan sınavlara girilebilir, ancak bu gibiler liyakatsiz olarak öğretmenliğe kabul olunacaktır.

66.İlk öğretmen okulu da büyük öğretmen okulunun bölümlerinden biri olarak bu okulun müdürünün yönetiminde olacaktır.

67.Öğretmen okulunun bir güzel kütüphanesi, araç-gereçlerinin olduğu bölüm, fizik ve kimya aletleri olacaktır.

Kız Öğretmen Okulu

68.Kız ilkokul ve rüştiyelerine öğretmen sağlamak üzere İstanbul'da bir kız öğretmen okulu kurulacak ve burası ilkokul ve rüştiye olmak üzere iki bölüme ve her bölüm de biri Müslüman ve diğeri Müslüman olmayan rüştiyeler için öğretmen sağlamak üzere İkişer şubeye ayrılacaktır.

69.İlkokul bölümü iki sınıflı olup şu dersler okutulacaktır: Din bilgisine giriş (her cemaatin kendi dili ile okutulacak ve Müslüman olmayan çocukların din dersleri daha önce söz edildiği gibi ruhani liderlerinin belirlediği şekilde ve atadıkları kişilerce yapılacaktır), her cemaatin kendi dili, ahlâk risalesi, aritmetik ve defter tutma metodu, Osmanlı tarihi ve genel tarih, pratik bilgiler, musiki, dikiş ve nakış.

70.Rüştiye bölümü üç sınıflı olup şu dersler okutulacaktır: Din bilgisine giriş (Her cemaatin kendi dili üzere okutulacak ve Müslüman olmayan çocukların din derslerinin okutulması ve hocasının ataması 69. maddedeki gibi olacaktır), Osmanlıca gramer ve nesir, Arapça ve Farsça, her cemaatin kendi dili, ahlâk, ev işleri, tarih ve coğrafya, aritmetik ve botanik, resim musiki, çeşitli pratik bilgiler.

71. Kız öğretmen okulunun bir müdiresi ve çeşitli bilim ve fen dersleri için gereği kadar kadın öğretmeni, nakış ustası, iki hizmetçisi olacaktır. Kadınlardan yeterince öğretmen atanıncaya kadar efendi ve terbiyeli erkek öğretmenler atanabilecektir.

72.Müdirenin 1.500, Öğretmen ve ustaların 750 ve hizmetçilerin 150 kuruş maaşları olacaktır.

73.Kız Öğretmen okuluna girmek İsteyen kızlar, sıbyan veya rüştiye diplomalarına sahiplerse okula sınavsız, diploması olmayanlar yapılacak sınavla uygun olan iki bölümden birine alınacaklardır.

74.Sıbyan bölümünde okuyarak diploma alanların, kız rüştiyelerine öğretmen olmaları veya rüştiye bölümüne geçerek burada okumaları kendi arzularına bağlıdır.

75.Öğretmen okulundan mezun olanlar atanacakları öğretmenliklere giderek buralarda görev yapacaklardır.

76.Öğretmen Okulu diplomasına sahip olanlar kız okullarına atanmada ayrıcalığa sahiptirler.

77.Kız okullarında beş yıl çalışmayanlar veya gerekçesiz görev yapmayanlardan okudukları sırada almış oldukları burslarının tümü alınacak ve bu gibiler okullara tekrar atanmayacaklardır.

78.Kız öğretmen okulunun öğrenci sayısı elli olacaktır. Sıbyan bölümündekilere ayda otuzar, rüştiye bölümündekilere ise altmışar kuruş burs verilecek ve artan burs olursa gündüzlü öğrencilerden en kıdemlisine verilecektir.

Darülfünun (Üniversite)

79.İstanbul'da Osmanlı Darülfününu adiyle bir üniversite kurulacaktır.

80.Üniversite, Felsefe ve Edebiyat -Hukuk ve Matematik gibi üç bölümden oluşacaktır...

81.Felsefe ve Edebiyat Bölümü'nde, İnsanın fiziki yapısı, insanın ruhsal yapısı mantık, gramer, kompozisyon, Kur'an, ahlâk, doğal hukuk, tarih, mükemmel Arapça, Farsça ve Türkçe, Fransızca, Grekçe, Latince ve bu dillerin gramerleri, genel tarih, eski eserler, ekonomi dersler okutulacaktır.

82.Hukuk Bölümü'nde fıkıh, usulleri, Roma hukuku, Fransız

Hukuku, hukuk yöntemleri, kara ve deniz hukukları ile sivil hukuk ve uluslararası hukuk okutulacaktır.

83.Matematik Bölümü'nde astronomi, fizik, kimya, jeoloji, madenler, botanik, zooloji, geometri, üçgenler, analitik geometri, geometrik şekiller, mantık, faiz hesapları, mekanik, biyoloji, matematik arazi ölçümü gibi dersler okutulacaktır.

84.Üniversitenin öğrenim dili Türkçe olacak, ancak Türkçe öğretim yaptıracak hocalar sağlanıncaya kadar Öğrenim Fransızca olarak yapılabilecektir.

85.Her bölüm mezuniyet diploması- alacaklar için üç, üniversitede hoca olacaklar için dört sınıflı olacaktır.

86.Her bölüm sınıflarının ders programlan her yılbaşında o bölümün hocaları tarafından düzenlenecek ve bu program için okul müdürü ile eğitim nazırının oluru alınacaktır.

87.Dersler hocalar tarafından sözlü olarak anlatılacak, ders dinlemek için gelenlerin dersliğe girmelerine izin verilecektir.

88.Üniversite kurallarına uyan ve on altı yaşında olan herkes Öğrenci olarak okula kabul olunacaktır.

89.Üniversiteye girecek öğrenci İstanbul'da oturuyorsa adresini ve bir velisinin adını okula bildirecektir.

90.Üniversiteye girmek isteyen öğrencilere kayıt işlerini yaptırdıktan sonra her bölümden birer hocadan oluşan bir sınav kurulu önünde Osmanlıca, genel Tarih, coğrafya, aritmetik, geometri, cebir, fizik ve mantık derslerinden sınav yapılacaktır.

91.Bu sınavda başarılı olanlara sınav kurulu tarafından bir başarı belgesi verilecek, öğrenci bu belge ile yarım Osmanlı lirası vererek kaydını yaptıracaktır.

92.Üniversiteye girmek isteyen bir öğrenci 90. maddede belirtilen dersleri bir okulda okuyup diploma almışsa giriş sınavından muaf olacaktır.

93.Öğrenci her üç ayın ilk on beş günü çeyrek Osmanlı altını vererek kayıtlarını kendileri yineleyeceklerdir. 94.Öğrenci kaydını yeniletmek için geçen üç ayda derslerine devam ettiklerine ilişkin şube hocalarından aldıkları belgeyi vereceklerdir.

95.Üniversitenin kurallarına aykırı davranan öğrenciler öğretmenler tarafından uyarılacak. Bu hareket üç defa tekrar edilirse üç aylık kayıt dönemlerinin gerisine ve sonunda üniversiteden atılacaktır. '

96.Öğrencinin derslerde gerilemesi veya üniversiteden atılması üniversite yönetiminin kararına bağlıdır.

97.Tüm öğrenciler gündüzlü olacaktır.

98.Üniversite asistanları hoca nizamnamesine göre seçilip atanacaklardır.

99.Üniversite hocalarına 2.500-5.000,-.asistanlara 1.500-2.500 aylık maaş verilecektir.

lOO. Öğrenciler İsimlerini içeren listelere her gün imzalarını atacaklar, hocalar her hafta bu Üstelere bakarak gelmeyenleri kaydedeceklerdir.

101.Üç ay süresince devam etmiş olan öğrenciye hocalar tarafından birer devam belgesi verilecektir.

102.Öğrenci her yılsonunda dört tane kayıt belgesine sahip olarak kendi bölümünde okutulan derslerden sınav olacak, birinci sınavı veremeyince beşinci kayıt belgesini isteyemeyeceği gibi, İkinci sınavı veremeyince dokuzuncu kayıt belgesini isteyemeyecek ve öğrenimi süresince bu böyle olacaktır.

103.Öğrenci üçüncü yılın sonunda önce o yıl okuduğu derslerden, daha sonrada kendi bölümünün tüm derslerinden sınav olacaktır.

104.Bir önceki 103. maddede belirtilen iki sınavı kazanan öğrenci bölüm yönetimi tarafından belirlenen bir konuda yaptığı tezi bölüm başkanına verecek, tez bölüm başkanı tarafından kabul edilirse öğrenci bunu sınav kuruluna verebilecektir.

105.Sınav kurulunda teziyle ilgili sınavı kazanan Öğrenciye üniversite mührüyle mühürlenmiş, bölüm başkanı, sekreteri ve Darülfünun Nazırı (üniversite rektörü) tarafından imzalanmış bir diploma verilecektir.

106.Hoca olmak isteyen öğrenci diplomasını aldıktan sonra bir yıl daha kayıt belgelerini alıp, mezuniyet usulüne göre sınav olduktan ve bir konuyla ilgili tez yaptıktan sonra sınav kurallarına göre diploma alacaktır.

107.Sınavlar için alınan mezuniyet harcından başka üniversite sandığına kalmak üzere Öğrenciden her sınav için ikişer Osmanlı yüzlük mecidiye altını alınacaktır.

108.Üniversite eğitim bakanlığının yazısı üzerine padişah iradesiyle atanan bir nazırın (rektörün) yönetiminde olacaktır.

109.Rektör, üniversitedeki tüm işleri yürütecek, öğrencilerin düzenini sağlayacak, uygunsuz davranışı olan öğrencilere nasihat etmekle birlikte durumlarını velilerine ve gerektiğinde eğitim bakanlığına bildirecektir.

110.Rektör yılsonunda o yılda yapılanları, üniversitenin yazısı üzerine padişah iradesiyle atanır. Aylık maaşı 2.500 kuruştur.

121.Kitaplık için yıllık 25.000 kuruş ödenek ayrılır.

1-22.Kitaplık bağış ve vasiyetle verilen armağanları kabul edecek ve diğer kitaplıklarla kitap alış verişi yapacaktır.

123.Kitaplık üniversite hocalarıyla öğrenciler için her gün, halk için belirtilen zamanlarda açık olacaktır.

1 24.Üniversitenin özel bir sandığı olacak, buranın yönetimi üniversite rektörünün önerisiyle ve eğitim bakanlığının yazısı üzerine padişah iradesiyle bir memura verilecektir.

125.Üniversite ödeneği öncelikle tamamen sandığa verilen kayıt ücretlileri, sınav harçları gelirleri ile, bağışlardan ve devlet tarafından verilen ödenekten oluşur. Bağışlar fazla giderleri karşılamak için olduğundan, üniversitenin ödeneği arttıkça bu bağış miktarları azaltılacaktır.

126.Üniversitenin giderleri rektör ve hocalar ile hizmetlilerin maaşları, yakacak, onarım ve kitaplığa ayrılan bağış parasından oluşur.

127.Önceki maddede söz edilen sandığın her yıl gelir gider hesaplarını içeren bir defter büyük eğitim meclisinin yönetim bürosuna gönderilecektir.

128.İleride üniversitede kurulacak olan doğa ve eski eser müzeleriyle kimya laboratuarı için gerekli malzemeler sağlanacak, var olanlar koruncak ve buralara görevliler atanacaktır.

2.İkinci Kısım :Özel Okullar

129.Özel okullar bazı yerlerde cemaatler tarafından veya gerek Osmanlı yurttaşı veya gerek yabancı ülke yurttaşı olan kişiler tarafından ücretli veya ücretsiz olarak kurulan okullardır. Bunların gider ve ödenekleri ya kurucuları tarafından veya bağlı oldukları vakıflar tarafından karşılanır. Osmanlı ülkesinde böyle okulların kurulmasında öncelikle öğretmenlerinin eğitim bakanlığı veya yerel eğitim meclislerinden diploma almış olmaları, ikinci olarak bu okullarda ahlâka ve devletin politikasına aykırı dersler okutturulmaması için ders programları ve kitapların eğitim bakanlığından veya yerel eğitim meclislerinden olurunun alınmış olması, okul taşrada ise yerel eğitim meclisinden, İstanbul'da ise eğitim bakanlığımdan açma olurunun

alınmış olması gerekir. Bu üç koşul olmazsa okul açılıp Öğretim yapılamaz. Özel okul açanların atayacağı hocaların diplomalarının eğitim bakanlığınca onanması gerekir.

130.Genel ve özel okullarda öğrencilerin uygun olmayan hareketlerinden veya derse çalışmamalarından dolayı öğrenciye fiziki veya sözlü olarak herhangi bir fena hareket yapılamaz. Ancak bu gibilere talimatta belirtilen şekilde davranılacaktır.

II. İKİNCİ BÖLÜM: GENEL EĞİTİM YÖNETİMİ

I.Birinci Kısım: Büyük Eğitim Meclisi

131.Eğitim yönetiminin genel merkezi ve eğitim bakanlığının başkanlığında olmak üzere İstanbul'da bir büyük Eğitim Meclisi kurulacak ve bu meclis bilim ve yönetim daireleri adıyla iki kısımdan oluşacaktır.

132.Eğitim Meclisi'nin tümü iki dairesiyle birlikte Devlet Şurası, Meclisli Vala üyelerinden, bilim ve askeri sınıftan ikişer ve çeşitli cemaatlerin birer dinsel başkanlarından oluşacaktır. Meclis yılda iki defa Eğitim Bakanı'nın başkanlığında toplanır ve gereği kadar devam eder.

a. Birinci Fasıl: Bilim Bölümü

133.Bilim bölümü bir başkanın yönetiminde olmak üzere haftada iki defa toplanır. Bunun üyeleri iki kısımdır. Birincisi olan dahili (iç kısım) üyeleri Osmanlı yurttaşlarıdır. İkinci kısım ise harici (dış kısımdır). İç kısım üyeleri görevli sekiz üyeden oluşur. Dış kısım üyelerinin sayısı sınırlı değildir. Bu meclisin iki sekreteri vardır. Bunlardan birisi Avrupa üniversiteleri ile yazışabilmek için Fransızca bilmesi gerekir. Yüksek okul nazırları ve müdürleri bilim bölümünün doğal üyesi olduklarından her hangi bir davette toplantıya katılacaklardır. 134.Bilim Dairesi'nin esas

görevi genel okullara gereken kitaplar ve dergiler ile Türkçe çeşitli bilim dallan ile ilgili kitapları zamanında ve sırasıyla yazmak, tercüme etmek ve ettirmek ve gerektiğinde gazetelerle ve çeşitli ilanlarla bu konulara eleman sağlamak ve Avrupa üniversiteleriyle haberleşmek,Türkçe'nin İlerlemesine çalışmak ,yazılan ve tercüme edilen kitapları onadıktan sonra değerlerine göre yazar ve tercümanlarına verilecek ödülleri belirlemek mezuniyet sınavlarını yapmak ve diploma vermektir. Bu dairenin yazdıracağı ve tercüme ettireceği kitapların ve dergilerin yazar ve tercümanlarına verilecek ödüller için devlet tarafından ayrılmış yıllık 2.000 kese ödeneği olacaktır.

135.Bilim dairesinin esas görevleri yukarıda belirtilenleri yapmak olduğundan her yılı sonunda yapılanları belirtmeleri gerekir.

136.İç üyeler Arapça, Yunanca ve Latince gibi dilleri veya Batı dillerinden birini bitmekle birlikte mutlaka herhangi bir bilim dalında kariyerleri, Türkçe kompozisyon ile kitap yazma veya tercüme etme kapasiteleri olan bilgili Osmanlı yurttaşlarından oluşur.

137.Dış üyeler daire ile haberleşip bilim ve eğitim ile ilgili çalışmalar yapacaklar ve dairenin üç ayda bir yaptığı toplantılara katılacaklardır. 146.Vilayet eğitim meclislerinin görevleri eğitim bakanlığımdan alacağı talimat doğrultusunda çalışmak, eğitim öğretimin usulüne göre yapılmasını, hazineden verilen ödenek ile halktan alınacak ödeneğin korunması ve harcanmasını sağlamak, vilâyetteki tüm okullarla kitaplık ve matbaalara ve benzer kuruluşlarla ilgilenmek ve eğitimin düzenli yapılmasıyla gelişmesini sağlamaktır. Her vilayetin eğitim durumunu ve bu konuda yapılması gerekenleri bir yazıyla eğitim bakanlığına bildirmek ve bu yazının bir suretini Vilayet Eğitim Meclisi'ne verip bütçenin düzenli kullanımını sağlamak, sonuç olarak eğitimin tüm işleriyle ilgilenerek bunların düzenli yapılmasını ve eğitimin gelişmesini sağlamaktır. Ayrıca öğretmenlerin özlük işleri, sınavların yapılması ve diplomaların verilmesi de bu meclisin görevleri arasındadır.

Vilayet Eğitim Meclisleri

143.İstanbul Büyük Eğitim Meclisi'nin şubesi ve icra organı olarak eğitim müdürü adı verilen bir görevlinin başkanlığında olmak üzere her vilayet merkezinde bir eğitim meclisi kurulacaktır. Bu meclis gereğine göre biri Müslüman, diğeri Müslüman olmayan iki yardımcı ve yine ikisi Müslüman ve ikisi "Müslüman olmayan dört sekreter ile 4-10 Müslüman ve Müslüman olmayan sivil üye ise bir sekreter, bir muhasebe ve bir sandık emininden oluşacaktır. Civar vilayet merkezlerinde de duruma göre bir Müslüman ve diğeri Müslüman olmayan denetçi adiyle İkişer memur olacak ve bunlar vilayetlerin eğitim bürolarına bağlı olarak çalışacaklardır. Bunların tümü Osmanlı yurttaşı olacaktır.

144.Eğitim meclislerinin başkanları, yardımcıları ve denetçileri eğitim bakanlığının seçimi ve padişah iradesiyle atanır. Diğer memurları yörenin ileri gelenlerinden olmak üzere vilayetin seçimi ve önerisi ve eğitim bakanlığının onaması üzerine atanır. Bunların atama ve görevleriyle ilgili tüm işler eğitim bakanlığına bağlıdır.

145.Eğitim meclisinin başkanı, yardımcı ve sekreterleri, denetçileri muhasebecileri ve sandık eminleri görevli memurlardır. Başkanın maaşı 3.000-5.000, yardımcı, sekreter, denetçilerin maaşları 2.000, diğer sekreter, muhasebeci ve sandık eminlerinin maaşı 500-1.000 kuruştur. Memurlar bir yere gönderilirse kendilerine yolluk verilecektir. Denetçilerin yollukları maaşlarına dahildir.

147.Müdür ve yardımcılarının eğitim işlerinin düzeni, gerekli reformların yapılması eğitim bakanlığından aldıkları direktifler doğrultusunda eğitim öğretimi planlanması gibi görevlerinin yanında vilayet merkezindeki okul ve kitaplıkları, özellikle lise, Sultanî ve yüksek okulların düzenli çalışmaları, eğitim ödeneğinin düzenli bir biçimde ilgili yerlere harcanması gibi görevleri vardır.

148.Üst denetçilerin görevi ise sırayla vilayetteki okul ve kitaplıkları, kazalardaki denetçilerin görevlerini denetlemek, eğitimin düzenli bir biçimde yapılmasını sağlamak, yetkileri içerisindeki işleri yapmak, diğerlerini eğitim meclisine bildirmek ve çalışmalarıyla ilgili eğitim meclislerine yazılı olarak bilgi vermektir.

149.Denetçilerden her biri sancaktaki ilkokulları üç ayda bir ve okulların gerekli düzenlemeleri sağlandıktan sonra altı ayda bir gezerek gerekli düzenlemelerden yetkilerinde olanları yaptıracak, olmayanları Vilayet Eğitim Meclisi'ne bildireceklerdir. Bunlar bu çalışmalarıyla ilgili yazılarını her ay Vilayet Eğitim Meclisleri'ne vereceklerdir.

150.Görevli olmayan üyeler zamanı oldukça meclise gelerek konuları görevli üyelerle birlikte, görüşecek, meclis karariyfe kendilerine eğitimle ilgili bir görev verilirse onu da yapacaklardır.

151.Vilayetteki okul hocalarının bir gereksinimlerinde başvuracakları yer denetçilerdir. Ancak bunlar olmadığı zamanlar baş vuracakları yer ilkokul hocaları için ortaokul veya lise hocaları, ortaokul hocaları İçin lise hocaları, denetçiler için de doğrudan mutasarrıf veya Vilayet Eğitim Meclisi'dir.'

152.Vilayet Eğitim Meclisleri tüm konularda valiyle görüşecekleri gibi gereğinde de doğrudan Eğitim Bakanlığı ile ilişki kuracaklardır.

III.ÜÇÜNCÜ BÖLÜM : SINAVLAR, DİPLOMALAR ve BUNLARIN KAPSAMLARI

153.Genel okulların sınavları üç türlüdür. Birincisi sınıf geçme için yapılan sınavlarıdır. İkincisi okul sınavlarıdır ki, bunlar okul bitirime sınavlarıdır. Üçüncüsü ruus (yükseltme) sınavıdır ki tüm bunlar aşağıda anlatılacaktır.

154.Sınavlardan birincisi ilkokullar için her köy veya mahallenin ihtiyar meclisi huzurunda hocaları tarafından yapılır. Ortaokul ve lise sınavları ortaokullar İçin liselerin, liseler için Sultanîlerin birinci hocalarından birer kişi İle kentin ileri gelen bilgili kişilerin huzurunda, lise ve Sultanî olmayan yerlerde kendi hocalarının ve kentin kültürlü kişilerinin huzurunda yapılır. Liselerin sınavlarına olanak olursa bir denetçi de katılır. Sultanî sınıf sınavları taşrada eğitim meclisi üyeleri, İstanbul'da büyük eğitim meclisinin bazı üyeleriyle, öğretmen okulu ve üniversite hocalarından gerekenlerin huzurunda yapılır. Bu sınavlarda başarılı olan öğrencilere sınıf diploması verilir.

155.İkinci tür sınavlar da bu şekilde yapılıp, başarılı olan öğrencilere okul diploması verilir,, okul diploması alanlar isterlerse bir üst okula sınavsız olarak kabul olunurlar.

156.Tüm yüksek okul öğrencileri okulları veya bölümleri hocalarının huzurunda sınav olacak, başaranlara ruus (yükseltme) verilir.

157.Üçüncü tür sınavlar üç kademedir. Birincisi, edebiyat, hukuk ve bilim bölümlerinin mülazemet (adaylık) sınavlarıdır. İkincisi, yine edebiyat, hukuk ve bilim bölümlerinin mezuniyet sınavlarıdır. Üçüncüsü tıp, edebiyat, hukuk ve bilim bölümlerinin müntehilik (olgunluk) sınavlarıdır.

158.Lisede okuyanlar İstanbul'da ise Büyük Eğitim Meclisi'nin bilim bölümü ve üniversite hocalarıyla yüksek okul nazırları huzurunda ve taşrada ise yerel eğitim meclisinde okul diplomalarını göstererek edebiyat, hukuk ve bilim bölümlerinin adaylık sınavına girebilir. Bu sınavlar sözlü olarak yapılır. Sınavlarda başarılı olanlara padişah adına Öğrencinin sınav olduğu yerin eğitim meclisi ismi yazılarak Eğitim Bakanlığı imzasıyla tuğralı adaylık diploması verilir. Diploma harcı olarak her öğrenciden 200 Osmanlı altını alınır.

159.Adaylık sınavına girip de başarısız olan bir öğrenci mezuniyet sınavları sonunda tekrar sınava girebilir. Bunda da başarısız olursa ertesi yıl sınavlarını bekler. Üçüncü kez de

başarısız olursa yine ayni şekilde dördüncü kez sınavlara girer. Bunda da başarısız olursa artık adaylık sınavına alınmaz.

160.Adaylık sınavı cetveli liselerin ders cetvellerine eklenerek büyük eğitim meclisinin bilim dairesi tarafından düzenlenir ve ilan olunur. ,

161.Adaylık diplomasına sahip olanlar yüksek okullara ve öğretmen okullarına sınavsız olarak kabul olunurlar

162.Adaylık diploması olmayanlar birinci derecede bile bir okul açıp yönetemezler.

163.Adaylık diploması olanlar öğrenimleri açısından uygun oldukları bölüme göre devlet bürolarına kabul olunur ve buralarda memur olarak çalışabilirler.

164.Sultanîlerin yüksek kısmında öğrenimlerini tamamlayan öğrenci okullarının diplomasını ve adaylık diplomaları varsa onu göstererek mezuniyet sınavlarına kabul olunup hem sözlü ve hem de yazılı olarak yapılan sınavlarda başarılı olanlara ve öğretmen okullarının Sultanî şubesinin ikinci sınıf dersleri öğrenimini yapıp okullarından diploma alanlara 159.maddede söz edilen usule uygun olarak eğitim bakanlığından mezuniyet diploması verilir. Bunun için üç Osmanlı lirası harç alınır. 165.Mezuniyet sınavının zamanı ve tekrar sınav usulü adaylık sınavının aynisidir. Bu sınavların programları da yine bilim bölümü tarafından düzenlenir ve ilan edilir.

166.Mezuniyet diplomasına sahip olanların öğrenmelerine uygun oldukları kısma göre önemli devlet bürolarında görevlendirilme hakkına sahip olurlar.

167.Öğretmen okulunun Sultanî şubesinin ikinci sınıfından mezuniyet diplomasına sahip olanlar liselerde birinci öğretmen ve Sultanîlerde ikinci öğretmen olmaya hak kazanırlar.

168.Öğretmen okulunun Sultanî şubesinde v.s.yüksek okullarda öğrenim yapanlar, düzeylerine uygun okullarda olgunluk sınavını hem sözlü ve hem de yazılı olarak verdikten sonra diploma alınca kendilerine büyük eğitim meclisinden olgunluk verilir ve bunun için 5 Osmanlı lirası harç alınır.

169.Adaylık sınavının zamanı ve tekrar sınavı, mezuniyet sınavının aynidir. Adaylık sınavı cetveli yüksek okul yönetimleri tarafından düzenlenerek ve eğitim bakanlığınca onanır.

170.Adaylık diploması olanların devlet bürolarında, bilim kurumlan üyeliklerinde, Sultanîlerde, yüksek okullarda ve öğretmen okullarında birinci hocalık ve müdürlüğünde sırasıyla çalışma hakları vardır.

171 .Her öğrenim yılı sonunda bilim bölümü ile eğitim meclisleri üç şube oluşturur.Bunlardan irincisi adaylık sınavını yapmak üzere bilim bölümü ve üniversite hocalarından veya Vilayet Eğitim Meclisi üyelerinden birer kişi veya birer denetçi İle ikişer lise hocalarının birinci hocalarından oluşur, ikincisi mezuniyet sınavını yapmaya mahsus olmak üzere bilim bölümü ve üniversite hocalarından veya Vilayet Eğitim Meclisi yardımcılarından birer, denetçi ve yüksek okullar birinci sınıf hocalarından ikişer kişiden oluşur. Üçüncü şube olgunluk sınavını yapmak üzere bilim bölümü ve üniversite hocalarından veya eğitim meclisi müdüründen ve denetçilerin kıdemlisinden birer kişi ile olgunluk diplomasına sahip olan iki kişiden oluşur.

172.Her sınav salonunda birer kutu konur. Üyelerin değerlendirme derecesine *göre* yani ala (iyi) ise beyaz, *eâna* (orta) ise kırmızı ve sıfır ise siyah olmak üzere söz edilen kutuya bir yuvarlak koyar.

173.ÜÇ tane beyaz yuvarlak kazanan başarılı sayılarak adı üniversite ve eğitim meclisi üstelerine kaydolunur. Öğrencinin aldığı diplomalar derecesine göre ona ayrıcalık sağlar. Bir beyaz ile iki tane kırmızı yuvarlak alanlar tüm sınavı kazanmış olur. Adaylık sınavlarında üç kırmızı veya iki beyaz ve bir siyah yuvarlak kazanan iyi sayılırlarsa da bunlar mezuniyet ve,

olgunluk sınavlarında tercih edilmez. Sınavı kazananların isimleri "celi" yazı ile Özel listeye yazılıp bilim bölümü veya eğitim meclisleri dairelerinin büyük kapılarına yapıştırılır.

174.0smanlı yurttaşlarından genel okullarda okumayanlar isterlerse adaylık, mezuniyet ve olgunluk sınavlarına girebilirler. Ancak bunlar bu nizamname ve sınav düzeyi usullerine uyacaklardır. Adaylık diplomasına sahip olanlar doğrudan mezuniyet sınavına ve mezuniyet diplomasına sahip olanlar olgunluk sınavına girebilir.

175.Yabancı uyruklu olanlar belirtilen harcı vermek koşuluyla söz edilen sınavlara girebilir iseler de sahip olabilecekleri diploma ile devlet kadrolarında çalışma hakkına sahip olmayacaklardır.

176.Söz edilen sınavlara girenlerden sınav harcı peşin alınır. Ancak sınavı kazanamayanlara söz edilen harcın yansı geri verilir.

177.*Her* yıl öğretim yılının tatil zamanından yirmi gün örnce liselerin ve Sultanîlerin başarılı olanlarından seçilen' öğrenciler sınıflarına göre bir odaya alınarak kendilerine verilecek bir konuyla İlgili birer kompozisyon yazdırıldıktan sonra özel bir sınav kurulu oluşturularak bunun üyelerine okutturulur. Hangisi kabul olunur ise sahiplerine derecesine göre ödül verilmek üzere bir özel kurul kurulur ve bu kurul sınav İstanbul'da ise Eğitim Bakanlığının başkanlığında ve Büyük Eğitim Meclisi, üniversite hocaları, yüksek okul müdürleri vekiller, yabancı elçiler ve seçilmîş memurlar, okul vilayette ise valinin başkanlığında yerel memurlar, eğitim meclisi üyeleri, sınav yapılan öğrencilerin velileri ve halktan ileri gelenler huzurunda belirlenen bir yerde yapılır. Bu şekilde toplanan kurul huzurunda ödüle layık öğrencilerin isimleri okunarak öğrencilerden her biri kazandığı ödülü bizzat eğitim bakanından veya validen alır. Ödül kazananlardan birinci olanlar Sultanîlerin yüksek kısmının *üçüncü* sınıfı sınavlarına ait olan iki tane gümüş ve liselerin üçüncü sınıfı sınavlarına ait iki tunç madalyayı almış olan öğrenci düzeyinde sayılır.

IV. BÖLÜM: ÖĞRETMENLLER

178.Genel okulların öğretmenleri Osmanlı yurttaşı olacak, İlk öğretmen okulu diploması olmayanlar ilkokul öğretmenliğine atanmayacaklardır. İlk öğretmen okulu diploması olanlar diğerine göre ayrıcalıklı olacaklardır.

179.Genel ilkokul hocalarının kuradan muaf olmaları 49.maddedeki gibi olacaktır.

180-İlkokul hocalarından okulların düzenine uymayanlar uyarılır, buna devam edenler Öğretmenlikten çıkarılır.

181.Ortaokul hocaları, orta öğretmen okulu diplomasına sahip ve saygın olanlardan atanır. Adaylık diploması ve öğretmen okullarda öğrenim yapmış derecede bilgisi olanlardan yapılan sınavda başarı gösterenler ortaokul hocalığına atanabilirlerse de öğretmen okulunda okuyanlar, bunlara tercih olunurlar. Ortaokul hocalarının 25 yaşında ve herhangi bir olaya karışmamış olmaları gerekir.

182.Bir vilayetteki ortaokulda birinci hocalık kadrosu boşalınca o vilayetin ortaokulları ikinci hocalarından en kıdemlisi söz edilen kadroya atanır. Liselerde boşalacak birinci hocalığa lise ülkenin hangi bölgesinde ise o bölgenin liselerin ikinci hocalarının ve Sultanîdeki boşalan birinci hocalık kadrolarına da tüm ülkedeki Sultanîlerin ikinci hocalarının en kıdemlisi atanır.

183.0rtaokul birinci hocaları öğretmen okulunun şubesi sınavını ve lise birinci hocaları da öğretmen okulunun Sultanî şubesi sınavlarını verebildikleri yahut mezuniyet diplomasına sahip oldukları takdirde lise ve Sultanî ikinci hocalığına atanabilirler.

184.Lise birinci hocalarıyla Sultanînin yüksek kısmı ikinci hocalarının en kıdemlisi boşalırsa Sultanîlere birinci hoca ve yüksek okullara hoca olarak atanırlar. Fakat bunlar mutlaka adaylık diplomasını almış olmaları gerekir.

185.Sultanîler ve yüksek okulların birinci hocalarının en kıdemlilerinin kadrosu boşalırsa bu kadroya denetçi; eğitim meclisleri üyelerinin en kıdemlileri atanır.

186.Herhangi bir gerekçesi olmadan öğretim görevini yapmayan ortaokul, lise, Sultanî ve yüksek okul' hocalarının maaşları kesilir ve bir ayda on gün göreve gelmeyenler görevden çıkarılırlar.

187.Herhangi bir uygunsuz durumu olanlara bir daha öğretmenlik yaptırılmaz.

188.Sınavlarda görev verilen öğretmenlere sınav için maaşlarından başka ücret ver öze! ders verebilir..

190-Genel okul öğretmenleri belirlenen usule göre emekli olurlar

191.Eğitim memurlarıyla genel okul öğretmenlerinden emekliliğe hak kazananlara verilecek maaşlar emeklilik usullerine göre düzenlenir.

V.BÖLÜM: MALİ KONULAR

192.Eğitimin genel yönetiminin geliri aşağıda gösterileceği gibi devletin verdiği ödenek, halkın verecekleri yıllık bağışlar ve vakıf gelirleri ile v.s. bağışlar, Sultanîler ve yüksek okulların öğrencilerinden alınan ücretlerden oluşur.

193.İstanbul'un ortaokulları ve liseleri ve eğitim meclisi bütçesi her yıl genel eğitim meclisinde karalaştırılarak ve devlet şurasında onandıktan sonra padişah İradesiyle belirlenir. Halkın verecekleri bağış belediyeler aracılığıyla alınır ve eğitim merkez sandığına verilir. Hazineden verilecek miktar da ayni sandığa verilir.

194.Vilayetlerin ortaokul, lise ve eğitim meclisi bütçesi de Vilayet Eğitim Meclisleri tarafından düzenlenerek genel eğitim meclisinde onandıktan sonra Eğitim Bakanlığı aracılığıyla devlet şurasına gönderilir. Padişah iradesiyle halk tarafından verilecek yıllık bağıştan her

cemaatin payı genel eğitim meclisin uygun karşıladığı usulde eğitim sandıklarına verilir ve devletin vereceği ödenek de yerel mal sandıklarından eğitim sandıklarına gönderilir.

195.Ödenek ve çeşitli bağışlar hangi yere ve cemaate ait ise oradaki cemaatin kişileri mükellefiyetine ait sayılır.

196.Hazineden ve halk tarafından verilecek bağışlardan oluşan okulların yıllık gelirleri İslam ortaokullarının başka, Hıristiyan okullarının başka sayılır: Bir vilayetteki ortaokullardan kaç tanesi Müslüman, kaç tanesi Müslüman olmayan ortaokul ise ödeneği bu dinsel sınıflamaya göre belirlenir. Hazineden verilecek okulların ödeneğinin sarf edilmesi yine Müslüman ve Müslüman olmayan okullarda ayrı olarak yapılır. Liselerle eğitim yönetiminin diğer ödenek ve giderleri halk tarafından ortaklaşa karşılanacağından ödeneğin sağlanması ve sarf edilmesinde bu usulle uyulur ve çeşitli cemaatlerin ortaokulları gelirinin miktarına, bunun sağlanmasına ve sarf edilmesine ait muhasebesi birbirine karıştırılmadan ayrı ayrı olur.

197.Eğitim bütçesin gelirinden her sınıfın, payı eğitim sandığında korunup ait olan yerlere eğitim meclisi kararıyla ve özel memurları aracılığıyla senet karşılığında sarf edilir. Vilayet ve kazalardaki okulların ödenekleri ertelenmeyerek her aybaşında verilmek üzere mal sandıklarından uygun yerlere havale ile gönderilir.

198.İlkokulların öğretmen maaşlarının ve diğer, giderlerinin cemaatleri tarafından karşılanması kararlaştırıldığından bir ilkokulun gerek eşya, erzak ve gerek para olarak verilecek ödeneğinin bir yıllığı bölgelerine göre 900-600 kuruştan aşağı hesaplanmaz. Bu ödenek aylığa veya bölgelerince uygun zamanlara bölünerek okulun vakfı varsa ondan, yoksa veya olup da yeterli değilse o okulun ait olduğu cemaatin mali gücü olanları tarafından bağış yapılır ve yetişmezse eksiği mahallece veya köyce karşılanır.

KAYNAKÇA

ABADAN, Yavuz, *Tanzimat Fermanı'nın Tahlili,* Tanzimat I, MEB, İstanbul, 1999.

AKBULUT, Ural, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim,* TBA, Akademi Forumu 19, Ankara, 2003.

AKGÜN, Seçil, *The Emergence of Tanzimat in The Ottoman Empire,* OTAM, sayı:2, Ankara.

AKIN, Hayri, Tanzimat *Dönemi Mektep ve Medreselerinde Din Eğitimi ve Öğretimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

AKŞİN, Sina, *Türkiye'nin Yakın Tarihi,* Kırlangıç, Ankara, 2004.

AKYÜZ Yahya, *"Darulmuallimin'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa"*, Millî Eğitim, s:95, 1990.

_____, Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye),* AÜEBF Yay., no:114, Ankara, 1982.

_____, *Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler*, TTK, Ankara, 1994.

_____, *XVII. Yüzyıldan Günümüze Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme ve Geliştirme Çabaları (Genel Özellikler ve Doğrultular),* XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, II. Kısım, TTK, Ankara, 2002.

ALKAN, Ö. Mehmet, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim istatistikleri (1839–1924),* DİE, Ankara, 2000.

ALTIN, Hamza, *1869 Maarif-i Umumîye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri,* FÜİFD, 13:1,2008.

ANTEL, Sadrettin Celal, *Tanzimat Eğitimi*, İstanbul Eğitim Vekâleti, 1940.

ARSAL, Sadri Maksudi, *Teokratik Devlet ve Lâik Devlet,* Eğitim Matbaası, İstanbul, 1940.

ARTEL, Tarik, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar,* Tanzimat I, İstanbul, 1999.

ARVASİ, S. Ahmed, Eğitim Sosyolojisi, Burak Yayınevi, İstanbul, Mayıs 1999.

ATAY, Falih Rıfkı, Baş Veren Bir İnkılâpçı, TMTF, DGDY, no:1, İstanbul, 1954.

ATAY, Hüseyin, *Medreselerin Islahatı,* Ankara *Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 25, 1981.

_____, *Medreselerin Gerilemesi,* Ankara *Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, 1981.

_____, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi,* Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 28, 1996.

_____, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, 1983.

AYDIN, Mehmet, *Tanzimat'la Aranan Hüviyet,* Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar Arası Sempozyumu, Ankara, 1994.

AYHAN, Halis, *Batılılaşma,* DİA, V, s.161.

BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri,* İstanbul, 1984.

BERKES, Niyazi, *Teokrasi ve Lâiklik,* Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984.

_____, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul, 2008.

BİLİM, C. Yalçın, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1984.

_____, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi,* AÜY, NO:1348, Eskişehir, 2002.

CEVAD, Mahmut, *Maarif-i Umumîye Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı,* İstanbul, 1338.

CEVDET, Muallim, Mektep ve Medrese, Çınar Yayınları, İstanbul, 1978.

CEVDET Paşa, *Tezakir 1-12,* TTK Basımevi, Ankara, 1991.

_____, *Tezakir 13-20,* TTK Basımevi, Ankara, 1991.

_____, *Tezakir 21-39,* TTK Basımevi, Ankara, 1991.

_____, *Tezakir 40-Tetimme,* TTK Basımevi, Ankara, 1991.

ÇELEBİ, Ahmet, İslam'da *Eğitim Öğretim Tarihi* , (Çev. Ali Yardım) , Damla Yayınevi, İstanbul, 2000.

ÇELİK, Abbas, *Din Eğitimimize Tarihsel Yaklaşım,* EKEV, Erzurum, 2001.

DAĞ, Mehmet – ÖYMEN H. Raşit, İslam *Eğitim Tarihi*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1974.

DEMİRPOLAT, Anzavur - AKÇA, Günsoy, *Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema,* EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 12, Sayı:36, Yaz-2008.

DİLAVER Hüseyin, *"II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yayınlanan Bir İstatistik Mecmuasına Göre Osmanlı Eğitimi",* Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C. 15. Ankara, 2002.

DOĞAN, İsmail, *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İz, İstanbul,1991.

DOĞAN, Recai, *Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili,* Ankara *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt 37, 1997.

DOĞAN, Recai - TOSUN, Cemal, *İlköğretim 4. Ve 5. Sınıflarda Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretimi*, Pegema Yayıncılık, Ankara, 2003.

DÖLEN, Emre, *Mühendislik Eğitimi,* Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yay., c.II

ERDEM, A. Rıza, *XIX. yyda Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim: II. Mahmut ve Tanzimat Döneminde İlköğretimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirilmesi,* Yeni Türkiye, sayı:32, 2000.

ERİM, Kerim, *Riyaziye,* Tanzimat I, MEB, İstanbul, 1999.

ENGELHARDT, E. , *Tanzimat ve Türkiye,* Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

ER, Hamit, *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim,* Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999.

ERGİN, Osman, *Türk Eğitim Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

ERGÜN, *Mustafa, Medrese'den Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme,* Yeni Türkiye, sayı:32, 2000

_____, *Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış*, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 1999,

FIĞLALI, E. Ruhi, *İslam, Lâiklik ve Türk Lâikliğindeki Uygulamalar,* Berikan Yayınevi, Ankara, 2010

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, *Fransız İhtilali ve Tanzimat,* İş Mecmuası, İstanbul, 1942

FORTNA, Benjamin C. , *Imperial Classroom- Islam, The State and Education In The Late Ottoman Empire, Oxford,* 2000

GÖÇEK, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi,* İ*mparatorluğun Çöküşü. Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal De*ğişme, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999

GÖKDOĞAN, N. , *Türk Astronomi Tarihine Bir Bakış,* Tanzimat I, MEB, İstanbul, 1999

GÜNYOL, Vedat*, "Mektep",* İA, VII, İstanbul

GÜMÜŞ, Musa, *Anayasal Meşruti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi,* Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (BİLİG), Güz-2008, sayı:47

GÜVEN, İsmail, Osmanlı Eğitiminin Batılılaşma Evreleri, 3. Baskı, Naturel, Ankara, 2004.

HALİS, İsa, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Serhat Kitabevi, 2005

HATEMİ, Hüseyin, *19. Yüzyılda Medreseler,* Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c.II, İletişim Yayınları, s.501

HATEMİ, H. Hüsrev - IŞIL, Yeşim, *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat,* Bilimsel Araştırma Dizisi/3, İşaret, 1989

HIZLI, Mefail, *Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler,* UÜİFD, c.17, 2008

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları,* Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, IRCICA, İstanbul, 1998

_____, *Osmanlılar ve Bilim,* Etkileşim Yay., İstanbul, 2007

İNALCIK, Halil, *Tanzimat Nedir?,* Ankara Üniversitesi D.T.C.F Yıllık Araştırmalar Dergisi I, 1940-1941, İstanbul, 1940

_____, *Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu,* Belleten, XXVIII/112, Ekim 1964

İNALCIK, Halil - SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, Eylül 2006

KAFADAR, Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997

KANSU, Nafi Atuf, *Türkiye Eğitim Tarihi Hakkında Bir Deneme,*2 Kitap, Millîyet Matbaası, Muallim Halit Kütüphanesi, İstanbul, 1930–1932

KARAÇAVUŞ, Ahmet, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri,* AÜSBE Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2006, Basılmamış Doktora Tezi

KARAL, Enver Ziya, *Gülhane Hatt-ı Hümayun'da Batı'nın Etkisi, Belleten, XXVIII/112*, Ekim 1964

_____, *Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri,* Tanzimat I, MEB, İstanbul, 1999

KARASAR, Niyazi *Bilimsel Araştırma Yöntemi,* Nobel Yay, Ankara, 2010

KARKAŞ, Mehmet, *Tanzimat Sürecinde Eğitimde Modernleşme Hareketleri*, Yeni Türkiye, S:32, s.764, 2000

KARPAT, Kemal H. , *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006

KAZAMIAS, M. *Andreas, Educatıon and The Quest For Modernıty ın Turkey,* The Universty of Chıcago Press, USA, 1969

KODAMAN Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara, 1991

KOÇER Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923),* Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1991

KÖKTAŞ, Arif, *Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilatı: Enderun Mektebi*, Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı II, sayı:6, cilt: 32, Ankara, Mart- Nisan 2000, Yeni Türkiye Yayınları

KUNTAY, Mithat Cemal, Sarıklı İhtilalci Ali Suavi, Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul, 1946.

KURAN, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler (Derleyen: Mümtaz Türköne)*, TDV Yay., Ankara, 1997

KORAY, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat,* İstanbul, MÜY, 1991

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş, Ankara, 2008

MAKDİSİ, George, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, Gelenek Yay., İstanbul, 2004

MEHMEDOĞLU, Yurdagül, *Batılılaşma, Din Eğitimi ve Yakın Tarihimizde Temel Eğitim Olgusu,* Yeni Türkiye, sayı:2, s.777, 2000

_____, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*, İFAV, İstanbul,2001

OKAY, Orhan, *Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme,* Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, IRCICA, İstanbul, 1998

OKUMUŞ, Ejder, *Türkiye'nin Lâikleşme Serüveninde Tanzimat,* İnsan Yay., İstanbul 1999

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* Hil Yay., İstanbul, 1983

ÖZDEM, Ragıp, *Tanzimat'tan Beri Yazı Dilimiz,* Tanzimat I, MEB, İstanbul, 1999

ÖZEMİR, Bülent, New Possibilities on Tanzimat Studies; A Local Perspective, XII. Türk Tarih Kongresi, TTK Basımevi, Ankara, 2002

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, *Türkiye'de Din Eğitimi*, MEB, Ankara,1966

PETROSYAN, İ.Y. , *XIX. Asır Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Hareketi: Gelenekler ve Yenilikler,* Tanzimat'ın 150. Yılı Uluslar Arası Sempozyumu, Ankara, 1994, s.22

SARAÇ, Yasemin Söer "J.J.rousseau'dan Eğitim Üzerine", *DÜBEFD*, sayı:15/30-37, 2004.

SAMİ, Şemseddin, "Medrese", Kamus-i Türkî, İkdam Matbaası, İstanbul, 1317-1318

SARIKAYA, Yaşar, *Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi,* İSAD, Sayı 3, 1999

SAYILI, Aydın, *Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe,* TTK Basımevi, Ankara, 1978

SOMEL, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education ın The Ottoman Empire 1839-1908,* Brill, 2001

SUNGU, İhsan, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar,* Tanzimat I, MEB, İstanbul, 1999

ŞANAL, Mustafa, *Selim Efendi'nin Öğretim Yöntemleri ile Ödül ve Ceza Vermeye İlişkin Görüşleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme,* MED, Sayı:158; Bahar 2003.

_____, *Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme, Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış,* SBED, sayı: 14, yıl: 2003/1.

ŞİŞMAN, Adnan, *Tanzimat Dönemi'nde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri,* TTK, Ankara, 2004

TANÖR, Bülent, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980*, YKY, 2001

TEKELİ, İlhan - İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü,* TTK, Ankara, 1999

_____, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Gelişmeler,* Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye, c.II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.456-475

TİMUR, Taner, Batılılaşma, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.140-141.

TUNAYA, Z. Tarık, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960

TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul, 1969

ULUDAĞ, Osman Şevki, *Tanzimat ve Hekimlik,* Tanzimat I, MEB, İstanbul, 1999

UNAN, Fahri, *Osmanlı Medreselerinde Din Eğitim ve Öğretimi,* Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi Sempozyumu (4-6 Aralık 1998-İzmir), Ankara, 1999

_____, *Osmanlılarda Medrese Eğitimi*, Yeni Türkiye, sayı:32, s.685, 2000

UNAT, Faik R., *Türkiye Eğiti Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1935

_____, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1964

ÜLKEN, H. Ziya, *Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri,* Tanzimat I, MEB, İstanbul, 1999

_____, *Eğitim Felsefesi,* Ülken Yayınları, İstanbul, 2001

_____, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 2005

YALTKAYA, M. Şerafettin, *Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler,* Tanzimat I, İstanbul, 1943

YAZICI, Nesimi, *Tanzimat Dönemi Ramazanlarında Vaaz ve İrşad Hizmetleri Üzerine Değerlendirmeler, Diyanet İlmi Dergi,* Cilt 41, Sayı 3, 2005

YENİÇAY, Fahir, *Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Fizik Tedrisatı Hakkında Bir Taslak*, Tanzimat I, MEB, İstanbul, 1999

YILDIRIM, Ali - ŞİMŞEK, Hasan *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* Seçkin, Ankara, 2000

YORULMAZ, Hüseyin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Alfabe Tartışmaları,* Kitabevi, İstanbul, 1995.

YÜCEL, H. Ali, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994

ZENGİN, S. Zeki, *Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme,* Vakıflar Dergisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1997.

_____, *Tanzimat Döneminde Eğitimde Yenileşme Süreci İçinde Mekteplerde Din Eğitimi ve Öğretimi*, (Ed) G. Eren, *Osmanlı 4* içinde (ss. 250-260), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

_____*, Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din eğitimi ve Öğretimi,* MEB Yayınevi, İstanbul, 2004.

ZÜRCHER, E. Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,* İletişim, İstanbul, 2008